

МВС України
Львівський державний університет внутрішніх справ

Терлюк І.Я., Флис І.М.

**ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ДОКТРИНА
КОЗАЦЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ**

нарис історії української державної ідеї

Львів
2008

Схвалено й рекомендовано до друку Вченою Радою ЛьДУВС
(протокол №7 від 30 березня 2007 р.)

Рецензенти:

Кульчицький В.С., чл.-кор. АПН України, доктор юридичних наук, професор (Львівський Національний університет ім. І.Франка);

Сливка С.С., доктор юридичних наук, професор (Львівський державний університет внутрішніх справ);

Вдовичин І.Я., – кандидат політичних наук, доцент (Львівська Комерційна академія).

Терлюк І.Я., Флис І.М.

Політико-правова доктрина козацького державотворення:
нарис історії української державної ідеї. – Львів: Вид-во Тараса
Сороки, 2008. - 300 с.

У пропонованому посібнику, спираючись на широку бібліографію використаних джерел та літератури, на аналіз творів вітчизняних мислителів, представників української політико-правової думки, робиться спроба в руслі проблемно-хронологічного підходу (від кінця XVI – XVIII століть) простежити процес становлення, розвитку та занепаду ідеї козацької державності як національної державної ідеї.

У додатках книги, укладених відповідно до її розділів, представлено документи, що відображають особливості становлення, розквіту та занепаду ідеї козацької державності як національної державної ідеї, а також ідейний контекст українського державотворення другої половини XVII-XVIII століть.

Для студентів вищих навчальних закладів, гімназій, ліцеїв, коледжів, у яких вивчаються історико-правові дисципліни, а також усіх, кого цікавить історія української політико-правової думки та держави і права України.

©І.Я. Терлюк, 2008 р.

Вступ

«Юридична енциклопедія» трактує термін «доктрина» не лише як вчення, науку чи філософську теорію, а також як систему поглядів й керівну політичну програму [162. – Т.2. – С.273]. На цій основі розуміємо винесену в заголовок назву книги – складову навчального курсу історії української правової та політичної думки - двояко: в широкому значенні – як систему поглядів і концепцій щодо місця і ролі козацької доби в українській історії, зокрема, - історії вітчизняного державотворення; та у вузькому значенні – як сукупність пам'яток української правової та політичної думки XVI – XVIII ст. щодо бачення особливостей і напрямів розвитку української державності, пов'язаної з її тодішнім носієм - козацтвом.

Козацька доба не просто одна зі сторінок української історії — це грандіозний шар історичної пам'яті народу, важливий період еволюції української держави як на ідеологічному, так і на інституційному рівні. У період козаччини відбувалися процеси, які визначили особливості формування і розвитку новочасної української держави, паралельно - також українського націогенезу. Тому звернення до проблематики даного навчального посібника, дасть можливість студентам глибше зрозуміти ідеологічні та інституційні проблеми сучасного українського державотворення. Фактором, котрий зближує державотворчі процеси козацької доби із сучасністю, є збереження певних рис політичної ментальності українського народу. Одним із проявів цього може слугувати діяльність громадської національно-патріотичної організації – Українське козацтво, яка користується державною підтримкою. Враховуючи визначальну державотворчу роль козацтва в минулому, воно знову покликане сприяти процесу розбудови суверенної демократичної України.

Як і в період козаччини, так і зараз Україна зіткнулася принаймні з кількома давніми проблемами: перерозподілом державної влади з метою впровадження нової, ефективнішої її організації та пошуком суспільно-політичної еліти, яка змогла б реалізувати концепцію національного державотворення. Для успішного вирішення таких завдань слід скористатися історичним досвідом пошуку форм і шляхів розвитку національної державності й державного будівництва. Варто звернути увагу на сутність і характер козацького державотворення (процес впровадження і розвитку козацьких суспільних і політичних структур), і тих державних перетворень, що сталися, зокрема, в органах влади України другої половини XVII ст. Такий аналіз у курсі навчальної дисципліни – історії української правової та політичної думки дасть можливість студентам краще усвідомити логіку сучасних державно-правових явищ, допоможе спрогнозувати перспективи реформування державного апарату України, і розвитку вітчизняної державності на сучасному етапі.

Як відомо, слово «козак» вперше було згадане у латинському рукописі кінця XIII ст. «*Codex cumanicus*», який перекладав це слово, як «сторож» або «вартовий». Після цього слово «козак» все частіше зустрічається в тюркомовних джерелах, набуваючи все більше широкого значення, як вільної озброєної людини. Отже, постає справедливе питання, ким же були українські козаки: вартовими своєї землі чи розбишаками-авантюристами і яке їх значення у формуванні української нації та етнічної держави українців.

Українське козацтво виникає наприкінці XV століття (1489, 1492), проте окремі елементи та прояви козацтва в нашій історії мають давніші корені. Зокрема попередником козацтва прийнято

вважати слов'янське населення басейнів нижньої течії річок Дніпра, Південного Бугу і Дністра (літописні «бродники», берладники), яке провадило господарську діяльність у цих регіонах і мало демократичну військову організацію. Як суспільно-політичне явище українське козацтво в своєму розвитку проходить декілька етапів. Зокрема, до середини XVI ст. воно розвивалось як *військово-промисловий стан* [тут і далі підкреслення наше – авт.]. Козаками тоді називали т.зв. *уходників* – мешканців порубіжних з Диким Полем міст і сіл, які, не пориваючи зі своєю становою належністю, займались *уходними промислами* (мисливство, рибальство) у необжитих степах. Згодом за цими заняттями закріпилася назва «*козакування*». Об'єктивно уходники-козаки виконували подвійну функцію: колонізували необжиті землі та захищали прикордоння від татар.

За національним складом Придніпровське козацтво було здебільшого українським. Тоді ж починається і організаційне оформлення козацтва у процесі спільної господарської і військової діяльності. Першими ватажками козаків були українські магнати, що зберегли вірність православ'ю і своєму народові. До найвизначніших з них належав канівський староста Дмитро Вишневенький («Байда»), життя і діяльність якого оповиті легендами. Існує думка, що саме він насамперед для самооборони від татарських нападів у середині XVI ст. заснував Запорозьку Січ — Мекку козацтва і українства взагалі.

Остання постала як специфічне соціальне утворення, що поєднувало в собі риси військової спільноти, політичного та соціального інститутів, і стала потужним імпульсом формування самосвідомості українського козацтва, утвердження його організаційної структури, а в підсумку – створення життєздатного

політичного організму, який мав державотворчий потенціал. Умовно з цього моменту в історії козацтва розпочинається етап його суспільно-політичної консолідації, а згодом, - і легалізації як стану в суспільстві Речі Посполитої (реєстрове козацтво). З цього погляду цілком прийнятними видаються висновки М.Грушевського, який стверджував, що козацтво формується у певну суспільну верству протягом цілого XVI ст. в певні організовані форми і певне правно-признане значення дістає на рубежі XVI-XVII ст. І лише з кінця XVI ст. про козачину можна говорити, як про певну суспільну групу, організацію, міркувати про козацький устрій, козацькі громади, управу і т. ін. [38. С.74]. Зрештою, наважимося припустити, що умовно з цього моменту козацтво стає носієм української національної ідеї, яка зумовлювала не тільки звільнення від чужоземного гніту, але й формування «соціумного тіла» (термін В.Шевчука) у формі Козацької держави, за яку й почалася збройна та ідеологічна (через літературу та суспільно-політичні пам'ятки) боротьба.

Період середини - другої половини XVII ст. був одним з найважливіших етапів боротьби українського народу за незалежність і створення національної державності. Цей етап був підготовлений історичним розвитком України і, насамперед постійним (особливо після Люблінської та Берестейської уній) економічним, політичним та релігійним утиском українського народу та козацької верстви. Свого апогею Українська козацька держава досягла за часів Б.Хмельницького, який став фундатором Козацько-гетьманської держави (офіційна назва – «Військо Запорозьке», згодом історія закріпила за нею назву «Гетьманщина») і був найбільш видатним керівником Національної революції українського народу XVII ст. Остання, на

думку відомих вітчизняних вчених (В.Смолій, В.Степанков, В.Горобець, С.Леп'явко, Ю.Мицик, Т.Чухліб), розпочалася **1648** року і тривала до ліквідації державних інституцій у Правобережній Україні (збіглася з падінням гетьманства Петра Дорошенка восени **1676** року).

Сучасна вітчизняна історична наука зусиллями згаданих дослідників дійшла висновку, що події **1648-1676** рр. становлять ланки єдиного процесу боротьби українського народу за створення національної держави, її незалежність та територіальну цілісність, а також боротьби проти феодалізації суспільства, за утвердження нової моделі соціально-економічних відносин. Але революція зазнала поразки. Втримати державність було надто скрутно. Україна була ласим територіальним шматком, на який зазіхали три агресивні сусіди – Польща, Туреччина та Московська держава.

Повноцінність Української держави, що виникла внаслідок подій Національної революції українського народу **XVII** ст. у сучасних істориків та юристів не викликає сумніву: вона мала свою територію, населення, судову владу і юридичні норми, військо та фінанси, господарство й органи адміністративного управління. Цілком природно, що виникнення на теренах України як *Запорозької Січі*, так і *Гетьманщини* було спричинене національними традиціями. За багатьма об'єктивними параметрами ці обидва утвори як політичні системи нового демократичного типу продемонстрували підстави і можливості консолідації суспільства на національно-патріотичних і, водночас, демократично-правових засадах. Адже виборний принцип проймав усі форми центральних і місцевих органів адміністрації та суду.

Рубіж **XVII-XVIII** століть, що став переломним в українській історії, започаткував завершальний етап розвитку української

козацької державності, її поступової інкорпорації до складу Московщини. Процес інкорпорації України до складу Росії особливо посилювався в часи правління Петра I. До кінця XVIII ст. самобутні риси української державності (полково-сотенний адміністративний устрій, автономна судова і правова системи, Запорозька Січ) були практично втрачені.

Варто зазначити, що, попри відносно мирний відхід з історичної арени, українське козацтво залишило глибокий і неоднозначний слід в історичній пам'яті українського та сусідніх народів. Знаний канадський історик-україніст Сергій Плохій зауважив, що справжню глибину наслідків козащини в українській історичній пам'яті та історіографії можна зрозуміти, порівнявши його з трактуванням російського козацтва в російській історіографічній традиції. Якщо провідники російського козацтва, як-от Кіндратій Булавін та Омелян Пугачов, посідають в російському історичному наративі відносно маргінальні позиції, поступаючись за популярністю своїм антагоністам – Петру I та Катерині II, то українські козацькі гетьмани на кшталт Богдана Хмельницького та Івана Мазепи практично монополізували увагу дослідників відповідних періодів української історії, а козацтво стало одним з головних символів української історичної ідентичності [105. С.15-16] та до-новітньої української державності як в її інституційному, так, зокрема, і в ідеологічному вимірах.

Мета пропонованого посібника - простежити процес зародження, розвитку і занепаду української державної ідеї козацької доби – правових та політичних ідей, що формувалися в козацькому та навколо-козацькому середовищі - у контексті практики тогочасного козацького (українського) державотворення (історія держави і права України) та української правової та

політичної думки. Зокрема, автори виходять з припущення, що реалії суспільно-політичного розвитку Української козацької держави знаходили відповідне відображення в тогочасній українській політико-правовій думці. На кожному етапі розвитку української державності впродовж майже 300-літнього існування української козащини її сучасники - мислителі й політичні діячі (українська політико-правова думка) - пропонували шляхи вирішення злободенних для свого часу проблем, які спрямовувалися на реформування тодішнього українського суспільства. Окремі з них були повністю або частково реалізовані в процесі державного будівництва, інші – так і не вийшли за межі теоретичних політологічних пошуків.

У додатках книги, укладених відповідно до її розділів, представлено документи, що відображають особливості становлення, розквіту та занепаду ідеї козацької державності як національної державної ідеї, а також ідейний контекст українського державотворення другої половини XVII-XVIII століть.

Історіографія проблеми формування української державної ідеї, її еволюції та боротьби за реалізацію в добу козащини досить широка, щоб зупинятися на ній докладно. Зазначеній проблемі присвячено низку публікацій як вітчизняних, так і зарубіжних істориків, рідше істориків права. До тих чи інших аспектів проблеми зверталися історики не однієї генерації: О.Апанович, В.Борисенко, І.Борщак, В.Брехуненко, В.Голобуцький, В.Горобець, М.Грушевський, О.Гуржій, Д.Дорошенко, В.Липинський, С.Леп'явко, Л.Мельник, Ю.Мицик, О.Мезько-Оглоблин, С.Плохій, Н.Полонська-Василенко, О.Путро, П.Сас, В.Смолій, В.Степанков, О.Субтельний, В.Шевчук, В.Щербак, Н.Яковенко, Т.Яковлева та інші (див.: *Список використаних джерел та літератури*) та історики

права: І.Грозовський, М.Василенко, О.Кресін, В.Панашенко, А.Ткач, А.Яковлів (див.: *Список використаних джерел та літератури*).

Характерно, що історики здебільшого намагалися розкрити інституційний аспект проблеми, нехтуючи при цьому ідеологічним. З-поміж праць «чистих» істориків в руслі зазначеної теми для нас найбільше прислужилися кілька монографій В.Смолія та В.Степанкова [123, 124]. Їх книга «Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації»(1997) [124] на сьогодні чи не єдине дослідження, що присвячене розвитку української політичної думки, і охоплює період другої половини XVII — початку XVIII століття. Цій проблематиці також присвячені розділи у підручниках з історії політичної думки. Попри важливість цієї публікації, доводиться констатувати, що вона демонструє переважно описовий підхід до проблематики. Натомість спроба теоретичного осмислення проблем розвитку української політичної культури була продемонстрована у книзі П.Саса «Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII століття)» [112].

Чимало зроблено в руслі зазначеної проблематики відомим письменником та істориком Валерієм Шевчуком. Останній - автор цікавих і неординарних праць, що безпосередньо стосуються зародження, формування і розвитку ідеології козацького державотворення [153 - 159], а також – укладач, автор приміток і коментарів практично усіх використаних у роботі джерел, що зібрані у багатотомній збірці під назвою «Тисяча років української суспільно-політичної думки» (К.: Дніпро, 2001.) [Див. окремі: 134-139]. Заслугою В.Шевчука, зокрема в контексті вивчення історії української державної ідеї козацької доби, став його переклад з книжної на сучасну українську мову *Літопису Самійла Величка* - одного з найбільш важливих документальних першоджерел

козацької історії, який разом з Літописом Самовидця, Літописом Григорія Граб'янки та «Історією Русів» творить комплекс козацької історіографії [2, 3].

У процесі роботи над посібником авторам прислужилася також остання з великих колективних публікацій сучасних українських істориків [49, 50], в якій на основі новознайдених документів і матеріалів та досягнень новітньої історичної науки зроблено вдалу спробу створити узагальнений образ українського козацтва. Серед інших, для нас цікавими виявилися розвідки, що присвячені особливостям генези та еволюції козацтва, визначенню його цивілізаційної типології й системи ціннісних орієнтацій, а також становленню політичної культури тогочасного українського суспільства.

Серед праць істориків права виділяється робота О.Кресіна, яка присвячена політико-правовій спадщині першої української політичної еміграції початку XVIII століття [60]. Без неї важко було б зрозуміти правовий зміст моделей української державності періоду «Руїни». У своєму дослідженні О.Кресін визначив теоретичне підґрунтя і зміст українських конституційно-правових ідей щодо сутності держави, конституційного ладу та державного устрою. Відзначимо також, що автор глибоко дослідив теоретико-правове підґрунтя та конституційно-правовий характер положень «Пактів й конституцій законів та вольностей Війська Запорозького...» 1710 року. Аналізу «Пактів...» у вітчизняній історіографії присвячено чимало праць, серед яких виділимо книгу О.Лукашевича та К.Манджула [77]. Автори розглядають історію появи цього документу, розкривають постатейний зміст його положень. Проте, на відміну від роботи О.Кресіна, ця праця не дає визначення джерел та характеру положень документу, обмежуючись

його формально-правовим розглядом. Огляд історіографії можна було б продовжувати, однак зауважимо, що наявна наукова література не вичерпує усієї повноти «козацької» проблематики, зокрема не вповні висвітлює процес формування, розвитку та занепаду політико-правової ідеології козацького державотворення.

Розділи I, II, III написані доцентом І.Я.Терлюком, розділ IV, вступ і висновки - доцентом І.Я.Терлюком спільно з старшим викладачем І.М.Флисом. Додатки уклав старший викладач І.М.Флис.

Розділ І.

Становлення ідеї козацької державності як національної державної ідеї (друга половина XVI – перша половина XVII століття)

• *Козацьке питання у Речі Посполитій як суспільно-станова та міжнародна проблеми та його відображення у вітчизняній політико-правовій думці.* • *Напрями правового врегулювання проблеми українського козацтва в Речі Посполитій.* • *Йосиф Верещинський як речник інтересів Польської держави й українського козацтва.* • *Козацтво - суб'єкт політичного процесу: Задніпровська козацька держава Й.Верещинського.* • *Державотворча програма наливайківського руху як спроба реалізації ідеї козацького державотворення.* • *Поєднання інтересів козацтва з інтересами православного духовенства і шляхти - новий етап формування української державної ідеї.* • *Діяльність гетьмана Петра Сагайдачного: козацтво як політичний чинник у боротьбі за національну державність.* • *Державно-правові погляди П.Могили: ідеологічні засади збереження українцями права на власну національну ідентичність.* • *Козацтво у контексті українського націогенезу: штрихи до формування української національної ідеї XVI – першої половини XVII ст.*

Козацьке питання у Речі Посполитій як суспільно-станова та міжнародна проблеми та його відображення у вітчизняній політико-правовій думці

Особливої суспільно-політичної значимості в Україні проблема козацтва набуває починаючи з другої половини XVI ст. Тоді в умовах постановня Речі Посполитої - конфедеративної польсько-литовської, а для українських земель, - по-суті польської держави - визрівав серйозний конфлікт між новою суспільно-політичною організацією та козацтвом.

Найголовніше, козацько-польський конфлікт розвивався на суспільно-становій основі. Найгостріше вирішення козацької проблеми точилося навколо легалізації козацтва як суспільного стану, який існував реально, але не визнавався польським урядом.

Відомо, що феодальне право хоч і задекларувало християнську рівність усіх людей перед Богом, але водночас закріплювало нерівноправність людей у формі станових привілеїв. У середньовічній Польській державі під «станами» розумілися великі соціально-правові групи людей, які між собою різнилися спадковим юридичним становищем у суспільстві, чітко визначеними правами та обов'язками. Перехід від одного стану до іншого було утруднено наданням привілеїв чи виданням спеціальних законів. Процес правового оформлення суспільних станів остаточно завершується після укладення Люблінської унії. Відтоді правова дійсність серед станів знала тільки шляхтичів (єдині достойні представники народу та віри), духовенство, міщан та селян-кріпаків. Варто зауважити, що у середні віки суспільні верстви і стани розглядалися під знаком «вічності», незмінності. А людина цінувалася тоді і прославлялася передусім за шляхетність, давність роду, титули.

Українське козацтво, яке у масі своїй було представлене вихідцями з різних соціальних прошарків, для традиційного феодального суспільства з правового погляду виявлялося своєрідною *суспільною аномалією* (підкреслення наше – авт.). Суть полягала у тому, що від початку свого виникнення козацтво виконувало суспільно-значиму роль - захисту прикордоння від татаро-турецької агресії. За тодішніми уявленнями – займалося рицарською (лицарською) справою. Зрештою, й самі козаки у спілкуванні з європейськими можновладцями на кшталт європейського рицарства підкреслено іменували себе «рицарями». Так, О.П.Моця зауважує, що у листах до польських королів, які завірялися військовою печаткою, саме козацьке військо зазвичай називали «Військом Запорозьким», але часто вживали і вислови «рицарство запорозьке», «рицарство Війська Запорозького».

Зокрема, у 1600 р. Самійло Кішка у листі до польського короля підписувався: «Самійло Кішка, гетьман, полковники, сотники і все рицарство вашої королівської милості Війська Запорозького» [49. С.144]. Зрештою, осередок козацтва – Запорозька Січ - носив виразні ознаки організації за прикладом європейських військово-чернечих орденів з усіма основними атрибутами – клятви безкомпромісної боротьби «за віру», недопущення на Січ жінок і т.п. [Див.: 118. С. 76-77; 114. С.6-56.].

В умовах інтенсивного насадження станового устрою в Україні козацтво від кінця XVI ст., покликаючись на «лицарські» чесноти, починає заявляти про себе як про окрему суспільну силу, соціальний стан із визначеними правами. І тим самим козацтво набуває ознак політичного конкурента традиційної української еліти – православної шляхти й духовенства.

Піднесення статусу козаків до рівня панівного стану було спробою політичної реабілітації цілого суспільного прошарку, який на той час перетворювався на окремий стан. Ідеологічно козацтво було найближче до т.зв. бояр – найнижчого прошарку військово-служилого стану Великого князівства Литовського, а згодом – Речі Посполитої, який у процесі оформлення шляхетського стану опинився поза його межами. На думку С.Леп'явка, саме бояри, що масово прилучалися до козащини в другій половині XVI століття, передали козакам деякі елементи своєї суспільної ідеології, і зокрема, наголос на правах і привілеях «людей рицарських», які належали їм за військову службу [71. С.33-43]. А отже принесли в козацький рух політичну організованість, державотворчу ідею та повагу до законної стабільної влади [70. С. 14-21.]. Однак ці процеси відбувалися вже поза межами звичного для тодішнього

суспільства привілейованого шляхетського стану, а на платформі інтересів козацтва (підкреслення наше – авт.).

Козацько-польський конфлікт мав також забарвлення міжнародної проблеми. Свідченням цього стало збільшення кількості несанкціонованих козацьких походів на турків, татар і в Молдавію. Козацькі походи, що зазвичай носили характер відплатних акцій в умовах турецько-татарської експансії, виявляли слабкість зв'язків козацтва з властями і ставили польську Річ Посполиту в непевне становище з боку Туреччини. Попри те, що козацькі походи у польських шляхетських колах трактувалися не інакше як «козацьке свавільство», необхідність розв'язання і цієї, пов'язаної з козацтвом, проблеми для офіційної (підкреслення наше – авт.) Речі Посполитої також ставала дедалі очевиднішою.

На відміну від офіційної позиції Речі Посполитої щодо козацьких походів, у вітчизняній політико-правовій думці, яка в Україні XVI – першої половини XVII ст. розвивалася у руслі ренесансного гуманізму [68. С.9], навпаки, проводилася думка про їх доцільність та справедливість. Так, відомий український дослідник В.Литвинов стверджує, що українські гуманісти воєнні дії, спрямовані на відсіч чужинцям, захист вітчизни, помсту за вчинені кривди, виправдовували як такі, що давали можливість помститися кривдникові й відстояти справедливість. Натомість несправедливі війни (загарбницькі, агресивні), ними засуджувалися й називалися «воєнним розбоєм», такими, що суперечили природному праву, а отже, аморальними [68. С.314-319]. Для прикладу, Мартин Пашковський у вірші «Україна татарами терзана» (1608 р.) своє розуміння справедливої війни виявив такими словами: «Війни святі, як боронять свободу,/ Несправедливі ж — прокляті з

породу./ Несправедливість — годиться відбитись/ Прямо чи криво, аби вборонитись» [84. С. 155].

Увага вітчизняних гуманістів була прикута до актуальної на той час теми турецько-татарської експансії. Туреччина, на їхню думку, завжди славилася підступністю, неволею і велелюддям, а духом, розумом і мужністю поступалась європейським країнам. Турецький султан сприймався як «Божа мітла», занесена над грішним світом, і називався не інакше як осквернителем християнської віри, презирливцем угод, губителем природного права, ганьбою і згубою всього, що є в людей святого, чесного, пристойного. Особливо ж ненависною для наших мислителів була данина дітьми, з яких у Туреччині готували майбутніх яничарів: *«Там від кожного хочуть червоного злата, / Десятину од діток, хоч ті ще дрібнота, / Що п'ять років од дому вони вибирають / Десятину із хлопців — їх турчити мають. / На п'ятнадцять їх тисяч щорік визначають / В яничарство, у царських сараях навчають».* [146. С. 76].

Упродовж XVI — початку XVII ст. спостерігалася тенденція до переакцентування щодо методів ведення справедливої війни, підтримуваного вітчизняними мислителями. Перша половина XVI ст. — «пасивна» оборона краю завдяки спорудженню фортець і укріплень та зосередженню в них численних залог. Друга половина XVI ст. — активізація переслідувань татарських здобичників з метою відбиття полону. І, нарешті, перша третина XVII ст. — воєнні походи козаків углиб ворожої території для визволення бранців та задля помсти, що виявлялась у грабуванні поселень ворога. Згадана тенденція значною мірою залежала від зростання чисельності козацьких збройних сил та їх військового вишколу. Ці дії знаходили повне схвалення у творах українських гуманістів.

Українські гуманісти виокремлюють імена козацьких ватажків, які найбільше прислужилися у справі захисту українського прикордоння. У другій половині XVI ст. активно виступав проти татарських та турецьких нападників князь М.Вишневецький. За це йому анонімний автор присвятив цілий твір під назвою «*Epicedion*», де говориться, що князь турків та татар «хижих, навіжених, Од кордонів одганяв, як собак скажених», та що «В дикім полі перед ним вороги дрижали». Він увесь час перебував у походах («все ходив степом неосяжним»), а тому татари стали постійно «терпіти невдачі і відходили з ганьбою». У цілім світі знають римських полководців,— пише автор,— але ж і наш не гірший, бо «Україні послужив там, де небезпечно». І далі: «*При звитяжцю не могли злі татарські орди / Звичними розбоями учиняти шкоди, / Особливо ж над / Дніпром, де сидів потужний / Оборонець і вояк, сміливий і мужній*» [147. С.36—37].

Серед інших захисників України називаються ще Януш та Олександр Острозькі. Та все частіше надія на порятунок і захист пов'язується з козаками, які невдовзі стають головними захисниками рідного краю не тільки від татар і турків, але й москалів, поляків та інших чужинців. Характерною рисою козаків, яка впадала у вічі навіть іноземцям, було те, що «вони ніколи не захоплювали чужих земель» (підкреслення наше – авт.). Що ж до татар, то вони, на думку автора «*Epicedion*»-у, не жнуть, а живляться награбованим добром. Через це українці мусять завжди бути при зброї: Обиватель нещасний у батьківськiм краї... І у мирному часі находу чекає, Він за плугом при зброї волів поганяє. [146. С.66]. Турки й татари тільки й думають, - продовжує автор, - про загарбання наших земель і поневолення люду.

Через агресивність Туреччини й Кримського ханства щодо українських земель вітчизняні автори схвалювали й виправдовували козацькі походи. Наприклад, Б.Зиморович виправдовує військові походи козаків з позицій ранньосередньовічного принципу *таліону* («око-за-око, зуб-за-зуб»): козаки лише віддячували туркам і татарам за їхні кривди тією самою монетою і тому тепер «*В тороках для торгу водить козак по базару / Гладких турків по парі...*». Українські автори також пишаються активністю та відвагою козаків, яким «*не новина по гучнім Боспорі / На бистрих чайках літатъ чи на Чорне море / Вискочить під Білгород, часом під Тегиню...*» (М.Пашковський). Вони вправні у військовому мистецтві і це, за свідченням М.Смотрицького, «*ділом самим доводять*» у багатьох військових кампаніях [147. С. 188, 228].

Виразно політично-пропагандистський характер має книга М.Пашковського «*Дії турецькі і змагання козацькі з татарами*» (1615), в якій автор показує козаків як нову силу, що почала виконувати оборонні функції, чого не могло доконати шляхетство. Козацтво показує як головну силу, що протистоїть мусульманському світові. До козаків і пристає герой поеми, шляхтич Кимиковський. Символічно ця нова сила уподібнюється в легенді про Дніпро та Кінську Воду, де Дніпро — Україна, а Кінська Вода — козаки в ній. Козаки, однак, не тільки ведуть оборонну війну, але й не раз самі чинять напади на турок і татар, звільняючи бранців. Описується і козацьке повстання на галері, подібне до того, яке оспівано в народній думі про Самійла Кішку. У подальшій частині поеми М.Пашковський описує долю християнських бранців у Туреччині [див.: 154. С.233-240], ніби подаючи універсальну картину того, що чекає християнський світ, коли б турки його перемогли. Через це оборонна й наступальна діяльність козаків проти Туреччини

гіперболізується, а козацькі змагання підносяться до Богом визначених і поданих справ.

Отже, у Речі Посполитій правове урегулювання козацького питання набувало ознак суспільно-станової та міжнародної проблем. Зміцнившись і розширившись, можливо, й за рахунок усунутого з правового поля боярства впродовж другої половини XVI ст., козацтво почало ставати окремим станом, суспільно-політичною категорією. Відповідно, Польська держава й королі мусили вживати заходів до політичного порозуміння з козаками. Це ставало державною потребою, бо самої «поліційної регламентації» (термін М.Грушевського) для наведення тут ладу було недостатньо. Представники вітчизняної суспільно-політичної думки демонстрували розуміння й особливу симпатію до козацтва як до нового суспільного стану, який усе рішучіше виходив на військово-політичну арену.

Напрями правового врегулювання проблеми українського козацтва в Речі Посполитій

Апологети Польської держави, представники переважно польського шляхетства виявляли рішучість у практичній площині урегулювати козацьке питання, пропонуючи шляхи його можливого вирішення.

На початку козацько-польських стосунків, пропонувалися майже всі теоретично можливі шляхи розв'язання проблеми. Серед них: фізичне знищення козацтва, його заборона, трактування козаків як звичайних найманців, визнання козацтва як окремого суспільного стану, утворення на Придніпров'ї автономної території з козацьким самоврядуванням.

Чи не найчастіше висловлювалася ідея фізичного винищення козацтва. В умовах визрівання конфлікту козацтва із місцевою

владою в Україні польська шляхта справедливо бачила небезпеку для себе у самому факті існування козацької спільноти. Так, у резолюції, яку ухвалила волинська шляхта під час володимирського сеймику 1593 р., говорилося про велику небезпеку для держави від козаків, які захопили в шляхтичів чимало замків, міст та сіл [29. С.158]. Однак пропозиції позбутися козацтва через його повне винищення не набувала широкої підтримки. Привілейована суспільна верства мусіла зважати на суспільно-політичну роль козацтва. Усі прекрасно розуміли значення козацької служби на татарському прикордонні. Уряд таки побоювався, що у випадку репресій козаки перейдуть на службу до московського царя. А це погіршало б стратегічне становище самої Речі Посполитої.

Іншою формою ліквідації козацтва, здавалося б, могла бути його заборона. Однак і тут виконавча влада поводи́ла себе дуже стримано й не піддавалася на подібні заклики. Навіть на формальну, юридичну заборону козацтва власті погодились єдиний раз – після 1596 року [72. С. 49-50]. Утім безперспективність подібної політики не викликала сумніву, й вже 1601 року з ініціативи канцлера Я.Замойського сейм знову офіційно визнав існування козацтва [72. С. 51].

Найпоширенішим у панівних колах Речі Посполитої наприкінці XVI ст. було потрактування козацтва як *форми військового найманства* (підкреслення наше – авт.). Тим паче, що наймом козаків на службу неодноразово послуговувалися польські королі (Стефан Баторій) та елементи такого підходу до козацтва, як зазначає С.Леп'явко, були присутні в усіх т.зв. козацьких реформах останньої третини XVI ст. [72. С. 51].

Українські мислителі також схилилися до військового найму козаків. Тим паче, ними ставилося питання про залучення козацтва

як військових найманців задля створення перепони турецько-татарській агресії. Так, уже згадуваний М.Пашковський в опублікованому у Кракові 1617 року творі «Розмова козака запорозького з перським гінцем про справи військові поган з християнами» [17. С.190-195] проводить думку про використання запорозького козацтва як автономної структурної сили (підкреслення наше – авт.) у планованому союзі Польщі й Персії, що мав на меті спротив агресії Османської імперії.

До слова, високо оцінює цей твір М.Пашковського відомий дослідник і письменник В.Шевчук. Він переконаний, що ця пам'ятка становить винятковий інтерес, оскільки опосередковано торкається одного з великих проектів в історії українського державотворення, а саме — встановлення Козацької республіки в Трапезунді та його околицях при сприянні Венеції, Польщі та Персії, хоч Польща тут була задіяна пасивно [153. С.56]. Саме в цій справі і їхав перський посланець до польського короля, а перед цим він зустрівся із запорозьким козаком. Діалог М.Пашковського не просто літературний твір, а, можна сказати, агітаційна брошура, що переконує шляхту не миритися із Туреччиною,— саме це й було передумовою втілення в життя вище згаданого проекту. Отже, твір В.Шевчук обґрунтовано пропонує розглядати передусім як пам'ятку суспільно-політичного мислення, а що здійснення проекту було в інтересах передусім козаків, то пам'яткою українською [153. С.57].

Проте подібні проекти так і залишилися проектами. Натомість, як показала практика, найм козаків не тільки не вирішував, а, навпаки, навіть загострював козацьку проблему. Він сприяв легалізації козацтва та його організаційному оформленню. А невизначені строки найму, раптові припинення служби, неакуратність влади в грошових виплатах часто ставали додатковим

фактором козацьких невдоволень. І головна причина помилковості поглядів на козацтво як на звичайних найманців полягала в тому, що цим ігнорувався найважливіший, соціально-становий, бік козацької проблеми.

Необхідність задоволення соціально-станових потреб козацтва зумовлювала політику, спрямовану на створення окремого козацького стану. У досить чистому вигляді ця ідея була закладена в козацьку реформу початку 1570-х років. Пригадаємо, що поряд із набором дрібного загону козаків король надав козацтву юридичний імунітет по відношенню до місцевих урядників. Принагідно зазначимо — постанови 1570-х років щодо козацтва можна вважати спробою вирішити проблему військово-служилої верстви на Придніпров'ї безпосередньо після Люблінської унії, коли король підтверджував права різних груп населення України. Реформа 1578 р. вже відступала від попередніх позицій, оскільки передавала козаків у владу черкаського й канівського старост. Але загалом під тиском об'єктивних обставин уряд мусив іти шляхом визнання суспільно-правових особливостей українського козацтва. У середовищі козацтва подібний шлях відстоювало козацтво боярського походження, бо саме так воно могло зберегти свої суспільні привілеї.

Отже, однією з найбільш поширених у панівних колах Речі Посполитої наприкінці XVI ст. ідей щодо вирішення козацького питання було потрактування козацтва як форми військового найманства. Ідею військового найманства козаків підтримувалася українськими авторами. Головна причина помилковості поглядів на козацтво як на звичайних найманців полягала в тому, що цим самим ігнорувався соціально-становий бік козацької проблеми.

Йосиф Верещинський як речник інтересів Польської держави й українського козацтва

Ідея вирішення козацької проблеми в руслі використання козацтва й забезпечення йому незалежного місця у суспільній структурі Речі Посполитої належить київському католицькому біскупу - *Йосифу Верещинському (1533-1599)*, шляхтичу українського роду.

Він народився в Холмській землі у родинній маєтності Верещин — на території, яка була частиною Польщі. Батько Йосифа Андрій став першим католиком у давньому православному роді Верещинських. У родині матері Андрія православ'я та католицизм уже тоді перемішалися — один із його вуйків був ксьондзом, а другий — православним єпископом. І коли народився Андрій, то православний дядько-єпископ хотів був охрестити його у «грецькій вірі», та спритнішим виявився дядько-католик — він встиг першим охрестити дитину по-католицьки. Як писав пізніше Йосиф Верещинський, родичі його батька Андрія були вельми незадоволені тим, що той став «бісовим ляхом», але тоді це ще не призводило до драматичних сімейних розколів (до страшного «Я тебе породив, я тебе і вб'ю» ще не дійшло).

Тож вийшло, що Йосиф Верещинський народився в українській католицькій родині — «на розраду світа християнського і на ганьбу поганську» [35], як він сам «скромно» писав пізніше. Здобув духовну освіту та став католицьким священиком, а 1581 року — ігуменом нечисленного, але заможного католицького монастиря у Сецехові над Віслою.

Якби Йосиф Верещинський мав інший характер, а також жив у іншу добу, він би, скоріше за все, залишився одним із тих безликих людей минулого, якими не займається історія. Але Верещинський жив і працював у яскравому XVI столітті — в бурхливі часи

європейської Реформації та Контрреформації, великої пошани до освіти та мистецтв, розквіту книгодрукування, запеклих диспутів і публіцистики (якщо вжити сучасне слово), становлення Речі Посполитої, формування українського козацтва, а також розколу українського православ'я (утворення Унійної церкви). А щодо характеру нашого героя, то за своєю природою він аж ніяк не був призначений для тихого монастирського життя, обмеженого виконанням своїх пастирських обов'язків та спілкуванням виключно з ченцями та паствою. Так, наприклад, щойно Верещинський став ігуменом Сецехівського монастиря, він, несподівано не тільки для всіх, але й для себе, захопився військовою справою. Монастир було обнесено мурами, укріплено гарматами: ігумен перетворив його на фортецю за всіма правилами оборонного мистецтва (це був тільки початок).

Подібно до багатьох інших освічених людей того часу, Верещинський невтомно та щедро підтримував науки та мистецтва, був меценатом юридичного факультету Ягеллонського університету в Кракові, допомагав талановитим літераторам. А згодом і сам почав займатися публіцистичною діяльністю, присвяченою, головним чином, державно-політичним проблемам свого часу. Серед його праць чимало також творів дидактично-християнського спрямування (наприклад, «Наука доброго життя кожного християнського короля»), проповіді, в яких він не без гумору описує людські гріхи тощо. Усе це, зрештою, привернуло до скромного ігумена як суспільну, так і церковну увагу. І **1589** року Верещинського було висвячено на єпископа й призначено на Київську кафедру. Це автоматично зробило його також сенатором Речі Посполитої — Київський єпископ отримав трибуну, з якої міг звертатися до найвпливовіших особистостей Речі Посполитої.

Історики вважають, що Й.Верещинський вельми швидко вивчив та оцінив ситуацію, в якій опинилися козаки, а також політику щодо них польського уряду [35]. Чимало інформації він отримав від одного із ватажків козацтва того часу — поляка Яна Оришовського, якому вдавалося іноді примиряти інтереси Корони й козаків. І коли розпочалося одне з перших великих козацьких повстань кінця XVI ст. під проводом Косинського, Й.Верещинський, на відміну від переважної більшості шляхти, часто розумів і навіть виправдовував дії повстанців. Більше того, що був абсолютно впевнений у тому, що козаки були вкрай потрібні Речі Посполитій для оборони від татарської орди. На його думку, як козаки, так і татари були небезпекою для Речі Посполитої, але врятувати громадянський спокій країни можна було тільки за допомогою козаків.

Й.Верещинський добре проаналізував цю ситуацію та раз і назавжди вирішив, що уряд має поводитися із козаками вельми обережно. За будь-яких умов. Як відомо, політика уряду Речі Посполитої була зовсім іншою, а саме — про козаків згадували, з ними рахувалися і їм сплачували зароблене у війнах тільки у випадках воєнної небезпеки для Речі Посполитої. Тобто навали кримських татар чи військ турецького султана. Саме так трапилося 1594 року, коли треба було захищати країну від стотисячної Кримської орди. Тоді нехіль до спілкування з козаками вмить змінилася пошуками контактів із козацькими ватажками. За цих обставин гетьман Жолкевський знову використав лояльного до козаків Київського єпископа. Цікаво, що Верещинський зразу почав запекло «торгуватися» з гетьманом Жолкевським, намагаючись забезпечити козакам якнайвищу платню. Справу примирення він провадив вельми активно, навіть запропонував свою участь в

організації козацького війська, й постійно говорив про те, «що люд українний в бою з ворогом готовий і горло покласти».

Траплялося також, що вже далеко не молодий (особливо за мірками того часу) Київський єпископ разом із козаками та загонами кварцяного польського війська ганявся степами за татарами (наш герой мав натуру діяльну, вразливу, енергійну й зовсім не клерикальну, а скоріше — козацьку. Дарма, мабуть охрестив його католицький, а не православний вуйко) [35].

На основі власного досвіду та контактів із козаками Йосиф Верещинський розробив теорію вирішення козацької проблеми, яка вельми перепліталася з проблемою безпеки, — захисту від набігів степовиків усієї Речі Посполитої, включно з Києвом. Свої думки він виклав у кількох працях - проектах-трактатах, у яких намагався поєднати інтереси козацтва й Польської держави, пропонував направити козацьку енергію на користь державної розбудови країни, й при цьому забезпечити козацтву незалежне місце в суспільній структурі.

У руслі пропагування ідеї християнської єдності з метою зупинення турецько-татарської агресії і протистояння наступу мусульманства на християнський світ, Верещинський висловлював ідею організації всехристиянського хрестового походу (*«Будильник або про початок священної війни проти турків та татар як головних ворогів всіх християнських народів»*, *«Ранішня зоря для цісаря всіх християн, для короля Польщі, також для світлішого великого князя Московського, про початок загальними силами війни проти турків і татар»*). У ньому, на думку автора, мали взяти участь всі християнські держави Європи, незалежно від конфесій — католики, протестанти та православні. А чільне місце у цьому поході - відводив козацтву. Київський єпископ написав листи

багатьом європейським правителям, зокрема Німецькому імператору, королю Речі Посполитої та Московському царю. Усім цим достойникам Верещинський написав листи-запрошення до хрестового походу, в яких дав докладні рекомендації щодо стратегії, тактики, чисельності війська, озброєння та припасів. (Як засвідчила подальша історія, ця ідея Верещинського не була аж такою фантастичною).

У трактаті: *«Вірний шлях до більш швидкого й легкого заселення пустощів у руських областях Польського королівства, рівно ж до більш розумного захисту всієї української сторони від ворогів св. Хреста»*, опублікованому 1590 року в Кракові (польською мовою), автор пророкує наближення занепаду Речі Посполитої. Однією з причин системної кризи польської держави він вважає занепад колишньої «житниці інших країн», [цит. тут і далі за: **90. С. 107-112**] - Наддніпрянської України, що перетворилася на пустощі.

Заселення Наддніпрянщини Й.Верещинський пов'язує з покращенням захисту краю. Далі він докладно розповідає про загрозу турецько-татарських нападів та спустошення, що їх вони завдають Речі Посполитій, змальовує картину наслідків татарських наїздів на східні окраїни Польської держави. Все це, на його думку, стало наслідком недалекоглядної політики уряду. «Легковажність і сонливість наші у відношенні до такого багатства, як Україна — дивні». Вихід з такого становища мислитель вбачає у колонізації, тобто господарському освоєнні Наддніпрянщини. Зокрема, щоб створити заслін від нападів турків і татар, відбудувати й укріпити всі замки й городища, він пропонує відновити заселення України. Для цього необхідно, щоб король наказав «збудувати на самих шляхах, що ведуть з боку татар і волохів, чотири замки; щоб він

потурбувався про утримання у постійній наявності на Низу за самими порогами у крайньому разі п'яти тисяч козацького народу».

Запорозьких козаків (низовців) Й.Верещинський пропонує взяти на королівську службу. Він наголошує на перевагах найманого козацького війська перед посполитим рушенням. Кошти на утримання запорозького війська, яке б несло службу по охороні краю, мають надходити від усіх жителів «Руської землі» (України). На думку Й.Верещинського, для потреб війська вони мали б віддавали у розпорядження київського єпископа десяту копу свого врожаю. Кожний обиватель України повинен цю десятину доставляти в Київ, а єпископ буде на суднах весною сплавити цей хліб до порогів, а відтак сухим шляхом до Запорозького війська. Решту хліба з цієї десятини слід обернути на гроші. І на ці кошти від десятини єпископ має заснувати в Києві католицький колегіум — «для освіти всього молодого покоління Руського краю», тоді місцеві молоді русини, «завдяки вивченню вільних наук, все більше й більше будуть ставати корисними всій Речі Посполитій».

Для постачання провіантом низовиків по всій Україні Й.Верещинський пропонував будувати королівські комори, у які б обивателі за гроші збували свої продукти. Старший серед козаків разом зі скарбниками «повинен старанно піклуватися, щоб усі найманці або козаки без виключення не витрачали свого жалування ні на які потреби поза своїм табором. Всілякі припаси вони мають отримувати... й купувати лише в коморах Й.К.В., й це — під загрозою виключення із служби». Козаки не повинні нарікати на мізерність свого утримання, якщо вважають себе *дійсно синами вітчизни* (підкреслення наше — *авт.*), оскільки «між всіма людськими суспільними спілками немає жодної, котра для кожної людини була б милішою й привабливішою за державу».

Далі Й.Верещинський зазначає, що на чолі Війська Запорозького має стояти гетьман — людина прикрашена доблестю, дійова й досвідчена в лицарських ділах, сувора й невибаглива, житель України, оскільки не може встановитися «добрий порядок, якщо гетьман не буде жити в Україні — особливо, внаслідок швидкості нападів ворога». Гетьману за службу треба надати одне або й кілька староств. Земельні надання (разом з грошовою платнею) мають одержувати також козацькі старшини. Гетьман з козацьким військом має розташовувати свій табір — *кіш* (підкреслення наше — *авт.*) «в таких місцях, де найвигідніше можна було укріпитися й оборонятися від ворогів св. Хреста». Таке укріплення повинно бути постійним, оснащеним гарматами.

Отже, київському католицькому біскупу - Йосифу Верещинському - належить ідея вирішення козацької проблеми в руслі використання козацтва й забезпечення йому незалежного місця у суспільній структурі Речі Посполитої.

Погляд на козацтво як на суб'єкт політичного процесу: Задніпровська козацька держава Й.Верещинського

Наприкінці XVI ст. зароджуються погляди на козацтво як на суб'єкт політичного процесу. Їх розвинув у кількох своїх трактатах Йосиф Верещинський.

Особливо цікавим видається проект Й.Верещинського щодо організації України в державне утворення із зверненням особливої уваги на значення для цього процесу Києва, викладені в праці «Спосіб осадження нового Києва і оборони колишньої столиці Київського князівства від будь-якої небезпеки без обтяження його величності короля і без витрат для корони польської, пояснений панам послам майбутнього краківського сейму» (Краків, 1598).

Зокрема, автор бачив Київ як «столицю колишнього князівства Руського» і склав проект його відбудови, щоб «київські русаки» розквітли як народ і доступилися «Більшої слави за свою природну чулість і природну відвагу» [134. С.408-424] (Витяги - див.: **Додаток 1**). На думку В.Шевчука, тут мета мислителя полягала у тому, щоб підняти славу українців, звести їх з руїн і, зрештою, дорівняти в правах та вольностях, як і в потузі, до поляків та литовців [159. С.43].

Однак Верещинському йшлося не тільки про нагальну потребу посилити укріплення Києва, але й про заснування в Україні, в Києві рицарсько-козацьких шкіл. Ця ідея привела автора до масштабного проекту, викладеного у трактаті, що мав назву: «Громадський обов'язок заснувати лицарську школу в Україні для чоловічої молоді з земель Польської корони, а також заснувати Орден хрестоносців за мальтійським статутом на Задніпрів'ї, в сусідстві з бусурманами і Москвою, для більш придатної оборони королівства Польського від всякої небезпеки» (інша назва: «Війську Запорозькому пресвітлий виказ, як і боку виховання, так теж вічного забезпечення на Задніпрів'ї») [134. С. 426-430] (також див.: **Додаток 1**). У написаному 1596 року творі єпископ, зокрема, обґрунтував план створення на Лівобережній Україні і частково у Східній Білорусі (на теренах від Лубен до Мстислава) державного утворення козаків—*Задніпровського князівства* (підкреслення наше – авт.). На відміну від свого попереднього проекту козацтво у своєму статусі Й.Верещинський підносив до рівня шляхти, а козацьке військо розглядав не як об'єкт урядової політики Речі Посполитої, а як суб'єкт політичного процесу [73. С.4-5].

На чолі цієї проектованої козацької держави мав бути князь як спадковий володар. Саме тим унеможлиблювалося безпосереднє

втручання польського короля у справу його призначення чи затвердження. При цьому, за проектом Верещинського, князь мав бути козацьким зверхником, повноправним володарем князівства: Військо Запорозьке узгоджує всю свою життєдіяльність із «князем своїм благородним» [134. С.428].

Владні повноваження князя Задніпровської держави окреслювалися, зокрема, тим, що: а) він був вищою адміністративно-розпорядчою інстанцією стосовно місцевої шляхти (у шляхетській Речі Посполитій підпорядкування шляхти на Задніпров'ї владі князя робило правоздатним інститут його влади); б) влада князя поширювалася і на решту «обивателів» усього Задніпров'я — вони також залучалися до виконання повинностей на користь козацької держави.

Водночас влада князя була обмеженою, оскільки він — як васал короля — мусив разом з Військом відбувати на користь останнього військову службу. Чисельність війська, яке мало іти в похід на поклик короля, визначалася вищими органами Війська Запорозького. Останнє, згідно з проектом Й.Верещинського, продовжувало жити на Лівобережжі за своїми традиційними військовими звичаями та самоврядуванням: зберігалися інститут гетьманства, «козацького кола», козацьке звичаєве право і судочинство. Гетьман одержував у володіння «на вічні часи» Лубни з округою. Однак його прерогативи обмежувалися виключно військовою владою, до того ж вона не могла бути пожиттєвою.

Основою економічного устрою автономної Задніпровської держави мала стати земельна власність. Вона закріплювалася за Військом Запорозьким через певний політико-адміністративний механізм - військово-територіальні полки. Військо Запорозьке мало поділятися на 13 полків. Їм надавалося на землях князівства

тринадцять територіальних округ, які повинні забезпечити матеріальні потреби кожного полку і загалом «товариства Війська Запорозького» з прибутку від міст, містечок та від «усіх хуторів», розташованих на територіях-округах полків.

Автор проекту не уточнює норми грошового і натурального постачання козацького війська, не порушує питання про систему отримання прибутків з підвладної полкові округи та їх розподілу між козаками. Основна частка надходжень призначалася військовим та адміністративним зверхникам Задніпровського князівства. У цьому проекті Й.Верещинського єдиними юридичними репрезентантами власницьких прав визначалися князь, гетьман та полковники, тобто лише вищі посадові особи князівства.

Пропонований порядок «введення у володіння» передбачав, що князь, як позиттєвий володар, отримував територіальну округу «довічно» (для власного утримання і на полкові потреби йому надавався Переяслав «зі всіма хуторами»). Гетьман одержував округу за такою ж правовою формулою; права володіння поширювалися і на полковників — кожний з них отримував на задоволення власних потреб полкове місто «з усіма хуторами». Отже, для Й.Верещинського проблема матеріального забезпечення Війська Запорозького полягала, насамперед, у поширенні на козацьку старшину інституту феодального держання *[112. С. 122-124]*.

Право присвоєння ренти в межах козацької Задніпровської держави ґрунтувалося на двох формах земельної власності: володільницькій (князівський домен і земельний фонд як спільний військовий скарб) та умовній, тобто землеволодінні старшин. Крім того, на Задніпров'ї зберігалася шляхетське землеволодіння.

Передбачалося застосування у Задніпровському князівстві економічних важелів, подібних до державно-централізованої ренти: до виконання васальної стосовно польського короля військової повинності залучалася, поряд з козацтвом, місцева шляхта, а також решта «обивателів» усього Задніпров'я.

Отже, погляди Й.Верещинського на розв'язання козацької проблеми за декілька років зазнали якісних змін. Якщо в першому своєму проєкті 1590 року він передбачав прийняття на службу Польського королівства низового запорозького війська для відсічі турецько-татарським нападам, то необхідність організації козацької автономної держави на Лівобережжі — за проєктом 1596 року — він обумовлював завданнями оборони Речі Посполитої від загрози з боку Московської держави. До того ж, якщо відсутність феодальних поземельних відносин на Запорожжі зумовлювала необхідність утримання низового війська коштом держави (платня грошима й натурою), то створення козацької держави на Лівобережжі уможливлувалося існуванням тут відносно розвинених форм землеробства, численних міст та містечок. Це створювало умови для матеріального забезпечення Війська Запорозького та його верхівки на засадах земельної власності.

Поділяємо припущення відомих вітчизняних вчених-медієвістів В.Смолія та В.Степанкова про те, що Й.Верещинський зміг розробити проєкт організації Задніпровської козацької держави, в якому дістали певне відображення (прямо чи опосередковано) політичні орієнтації Війська Запорозького, насамперед завдяки глибокому знанню козацьких настроїв. Тут варто нагадати, що потужним імпульсом розвитку політичної культури козацтва стало вже перше з відомих козацько-селянських повстань (1591-1593 рр.). Адже у вересні 1592 р. гетьман Війська

Запорозького Криштоф Косинський у листі до польського короля вперше обґрунтував ідею непідлеглості козацької спільноти владі прикордонних старост і воєвод. Тому не випадково козаки активно взялися запроваджувати на підконтрольних теренах України свій «присуд» (себто юрисдикцію), спонукали населення (у тому числі шляхту) до принесення присяги і послушенства на користь Війська Запорозького, що означало не що інше, як утворення «альтернативних владних структур» [49. С.228-229]. Ця практика набула поширення у 1594-1596 рр., коли козацтво опанувало територію Поділля, Придніпров'я та басейн Прип'яті. Зокрема С.Леп'явко, як показовий, наводить приклад з 1595 року. Тоді козацький гетьман Лобода наказав викликати до себе в Корсунь на суд вїттів двох подільських містечок за непослух, але *«не беручи маєтностей их жадных»* [75. С.154].

Своїм проектом Й.Верещинський ніби передбачив майбутній устрій Гетьманщини часів Хмельниччини — поділ на військово-територіальні полки, роздачу старшині «на ранг» земельних володінь, збереження за шляхтою, яка «служить Війську», її маєтностей. В.Шевчук зазначає, що Йосиф Верещинський був чи не першим, хто на «повний голос заговорив про утворення на основі козацьких полків окремих адміністративно-територіальних одиниць (цей проект було впроваджено в життя вже в XVII ст. гетьманом Михайлом Дорошенком). Населення територіального полку з полковим містом і сільськогосподарською округою мало б підпадати під юрисдикцію місцевих органів влади. Із запровадженням такого адміністративно-територіального поділу, який узаконював і гарантував стале надходження прибутків із території Задніпров'я, мілітарно-орієнтований організм старого Запорожжя мав отримати потужний імпульс для розвитку цивільних владних структур» [153].

С.383]. Разом з тим, на думку В.Смолія та В.Степанкова, слабкою стороною проекту Й.Верещинського був брак безпосереднього зв'язку з національною ідеєю. «Задумане козацьке князівство не розглядалося автором як часткова реалізація (нехай і в обмеженій формі) національно-політичних інтересів українського народу», хоча й «було зроблено суттєвий крок до вироблення програми козацького автономізму» [124. С.18], або (за В.Шевчуком – ідеї Козацької держави). А загальна подібність проектів С.Наливайка і Й.Верещинського дає змогу припустити, що обидва автори брали вихідні ідеї (козацька окремішність у суспільному і географічному просторі) з одного середовища й переосмислювали їх відповідно до рівня власної політичної культури.

Можна погодитися з В.Шевчуком, який одним із найцікавіших аспектів проекту Й.Верещинського називав виразну й чітку постановку ідеї Козацької держави у формі князівства чи герцогства з підлеглістю королю [153. С.383]. Зауважимо, що ідея Українського (козацького) князівства ще довго буде в основі суспільно-політичного мислення українців: спочатку шляхти, а потім козаків через І.Виговського, Петрика, І.Мазепу аж до К.Розумовського, хоча здійснити цю ідею до кінця до кінця так і не вдалося. Тогочасний стан України Й.Верещинський бачив як неволю єгипетську, і вказував при цьому, що він сам «для козацького люду» ніби другий Мойсей, і саме його «Бог на цю країну догледів, щоб вам був вождем за Дніпром для ліпшої свободи вашої і доброго імені вашого» [134. С.428].

Отже, наприкінці XVI ст. ідея козацької державності як національна державна ідея найвищої міри сягнула у проектах козацьких реформ Й.Верещинського, який став першим ідеологом Козацької держави у формі князівства з організацією

територіальних полків. Подаючи свої плани реформування козацтва, Верещинський називає себе тим, який зичить козакам «установлення статечного і доброго ім'я та слави нескортої в цілому світі», тобто бажає їм досягти державний статус й подає козакам програму будівництва Козацької держави. Однак це було зроблено лише у теоретичному плані, бо проект створення Задніпровського князівства правлячі кола Речі Посполитої відхилили, і він потрапив до архіву, залишившись невідомим козацькому загалу.

Державотворча програма наливайківського руху як спроба реалізації ідеї козацького державотворення

Ватажок відомого козацько-селянського повстання 1594-1596 рр. Семерій Наливайко (відомий вітчизняний дослідник козацтва С.Леп'явко на підставі документів довів, що насправді козацького ватажка звали не Северином, достатньо поширеним на той час ім'ям, а маловживаним, навіть тоді ім'ям – Семерій) [71. С.54] запропонував проект, спрямований на визначення козацтва *суб'єктом політичного процесу*. Він надіслав польському королеві Зигмунду III листа (1596), в якому коротко розповів про своє життя і, зокрема, зупинився на подіях перебігу повстання останніх двох років. Наприкінці свого листа Наливайко запропонував свої послуги, оформивши їх у вигляді т.зв. «кондицій» – своєрідних умов можливої угоди з королем, які стали пам'яткою державотворчої програми наливайківського руху [134. С.430-437] (*Витяги - див.: Додаток 1*).

Зокрема Наливайко просив виділити йому територію між Бугом і Дністром миль на двадцять південніше від Брацлава. Там він готовий збудувати замок і перебувати з козацьким військом,

кількість якого має бути близько двох тисяч чоловік. Проектоване *Бузько-Дністровське військо* мало безпосередньо підпорядковуватися польському королеві, служити йому і утримуватися ним. (Наливайко вказав і на можливе джерело фінансування козацького війська – «те, що татарам Король Йогомосць подарунки дарувати має» [134. С.433]. Звичайно, основною має бути служба на південному прикордонні. Наливайко обіцяв у такому разі виконувати уже звичні для козацтва вимоги польської сторони: не пускати до себе селян і вигнанців і навіть придушувати виступи нереєстрових козаків, тобто таких самих, яким він був сам.

У «*Кондиціях*» С.Наливайко проводив думку про стану *політичну відособленість козацтва* (підкреслення наше – авт.). Він визначив адміністративно-територіальні принципи його суспільного устрою. Зокрема, новостворене козацьке Військо мало посідати частину Дикого Поля на правах володіння. Проект Наливайка передбачав включити до обов'язків Війська прикордонну охорону й розвідку. Вони мали організовуватися за козацький кошт. На чолі війська мав стояти гетьман, який здійснював своє єдиновладдя в усьому, що стосувалося внутрішнього життя козацтва. Військо мало виступати в похід за покликом короля, коронного чи литовського гетьманів. Зазначалися і потенційні противники: Османська імперія, Кримське ханство та Московська держава. Загалом Бузько-Дністровське козацьке військо мислилося автором як автономна військово-територіальна одиниця, незалежна від Польської держави ні структурно, ні фінансово.

С.Наливайко висловлювався за те, аби зліквідувати нереєстрове козацтво, селянство у військо не допускати, так само і слуг панських чи жовнірських, банітів (вигнанці) та позбавлених

честі. На Запорозжжі гетьманську посаду також слід було ліквідувати і замінити її посадою поручника. На Самарі, Орелі та інших річках і «уходах», якими здавна Військо Запорозьке користувалося, на думку укладачів інструкції, також варто було запровадити коменданта. Пропонувалося не лише обсадити Січ та Корсунь військовими залогами, а й тримати спеціальні гарнізони в гетьманській резиденції у Білій Церкві та Чигирині. Спеціального утримання це військо може не потребувати, натомість йому могли йти т.зв. «упоминки» — плата Польщі татарам за ненапад; коли ж ні, козаки діставали б жовнірське утримання; числом козаків мало бути дві тисячі, окрім сторожі. Воно мало б підпорядковуватися королеві і гетьманам. Zobов'язувався діставати «язиків», тобто виконувати військову розвідку. Загалом підкреслювалося, що у козаків добра розвідча служба, яка може служити королеві.

Після того, як Задніпров'я відійде під владу короля, пропонувалося закласти фортецю і в Миргороді, а в Умані поставити військову залогу «в 200, а ліпше 300 піхотинців» на чолі з комендантом, до яких долучилися б і козаки-реєстровці. Тоді Уманська фортеця «могла б захищати Україну як від запорожців, так і від орд татарських - Кримської, Очаківської, Білгородської і Текінської» [134. С.435]. На утримання німецької найманої піхоти, за підрахунками козацької старшини, потрібно було на платню виділити зі скарбу Речі Посполитої півтори тисячі злотих, а провіант можна було збирати з місцевого населення. Тобто уся територія від Дніпра до Дністра мала бути під козацькою юрисдикцією.

Варто підкреслити, що позиція та діяльність С.Наливайка дістала відповідного розголосу. Саме під 1594-1596 рр. джерела вперше фіксують відомості про наміри козацтва розгромити Польщу, винищити шляхту й утворити власну державу [71. С.180].

Зокрема, з Данціга надійшло повідомлення, нібито «козаки проголошують, що будуть боронити увесь бідний і пригнічений люд, який тікатиме до них перед тиранією Польщі. На загал можна помітити, що вони ніби заснували нову республіку, для якої-то буцім Наливайко прибрав титул князя» [див.: 28. С.276]. Вважаємо, і що не слід легковажити інформацією такого змісту. Варто прислухатися до думки Л.Винара, що «тогочасні документи виразно вказують, що подібні пляни (про організацію козацької республіки - авт.) в козацькому і чужинецьких середовищах тоді дискутовано» [28. С.276].

Отже, з аналізу проекту С.Наливайка випливає, що він спрямовувався на «реформування політичного, правового та військово-адміністративного устрою української козаччини» [112. С.223-237]: йшлося про створення в межиріччі Дністра й Південного Бугу автономно-територіального центру козаччини (козацьке товариство мало перебувати у безпосередній політичній залежності від короля й нести йому рицарську службу за винагороду). За задумом автора «Кондицій», на зміну демократичним «республіканським» засадам Запорозької Січі мала прийти державно-цивілізаційна модель суспільного устрою козаччини з елементами кастовості й орденського характеру. Основні її сутнісні компоненти, на думку вчених [105. С.140-144], базувалися на принципі легітимності, й зводилися, з одного боку, до підданських зобов'язань по відношенню до польського короля, а з другого, до утвердження на правовій основі автономістських засад буття Війська як суспільно-політичного організму. Останнє передбачало повну юридичну ясність у питанні про козацьку територію, а військове управління та адміністративно-судова сфера повинні були забезпечуватися шляхом запровадження

автократичного гетьманського правління. Свідченням перетворення козацтва на самостійний політичний суб'єкт міжнародних відносин у Південно-Східній Європі є створення власного дипломатичного етикету [Докладно див.: 74. С.159-200]. Відтак козацька територія мала стати субдержавою в Речі Посполитій і оборонним щитом перед татарськими нападами.

Отже, наприкінці XVI ст. національне усвідомлення себе, а відтак і становлення ідеї козацької державності як національної державної ідеї найбільш випукло виявили себе у пропозиціях керівника першого національно-визвольного повстання С.Наливайка. Він розглядав козацтво як суб'єкт політичного процесу, ставив питання про територіальне обмеження козацького простору. З цього погляду, повстання С.Наливайка стало першим національно-визвольним повстанням із виразною програмою Козацької держави (субдержави). Ці плани були до певної міри реалізовані Запорозькою Січчю, яка створила свою владу на широких степових просторах і звідти проводила самостійну політику, налагоджуючи зв'язки з різними державами.

Поєднання інтересів козацтва з інтересами православного духовенства - новий етап формування української державної ідеї

З початку XVII сторіччя роль козацтва в українському суспільстві зростає. Апелюючи до «рицарських ідеалів і рицарської системи цінностей», козацтво почало домагатися свого визнання «коронними синами», що означало урівнення «у станових правах з шляхтою»; наполягало на підпорядкуванні лише владі короля, великого коронного і польного гетьманів, а не шляхті. Такі вимоги сигналізували про зародження серед козаків намірів «до розведення шляхти й короля по різних ціннісних нішах» [49. С.228-229].

Водночас у взаємовідносинах з офіційною владою означувалася «*козацька територія*»: козаки засвідчували право на придніпровські землі («від Могилева аж до Дніпровського гирла») як зону своїх виняткових інтересів.

Проте, на нашу думку, головним свідченням зростання ролі козацтва в українському суспільстві стало започаткування цілеспрямованої тенденції на захист православної Церкви. Зокрема, гетьман Гаврило Крутневич в універсалі київському Микільсько-Пустинському монастирю від **25 травня 1603 р.** підкреслював, що козацтво повинно всіляко підтримувати православне духовенство **[113. С.191-194]**. Це означало, що в умовах панування релігійно-конфесійної свідомості на ґрунті спільної оборони «старожитної православної релігії» **[38. С.97]** козацтво шукало порозуміння й спілки з найбільш помітними соціальними групами тодішніх українців - православним духовенством, а також із шляхтою та міщанством. Ставши на позиції послідовної оборони православ'я, яке в той час було синонімом української народності, за висловом Д.Дорошенка, - її «національним прапором» **[42. С.171]**, українське козацтво тим самим *прилучилося до боротьби за загальнонаціональні інтереси.*

Першим прилюдним виступом козаччини в оборону православної Церкви стало звернення козацької депутації до сейму Речі Посполитої (**1610**). У документі йшлося про те, що «будучи синами тої ж соборної апостольської східньої церкви, іменем всього Війська козаків запорожських, що з любови своєї до розмноження слави Божої і народу християнського, і до храмів Божих, церков господніх, всякими прикрасами їх наділяють, прикрашають і поміч чинять, — іменем тих всіх товаришів, що пробувають на службі Річи Посполитій при Й.К.М., — ми разом з їх милостями панами, з

народом тої православної віри, релігії старожитної, хочемо стояти при духовних особах, які не відступили і не відкинули ся їй, і против завзяття нападників на нашу старожитну православну релігію головами їй боронити» **[153. С.107-110]**.

Поступово в освічених колах вищого православного духовенства утверджувалися погляди на козацтво як на провідника й апологета національного життя. До слова, вироблення погляду про положення церкви під опікою певної світської сили було справою цілком природною для пізнього середньовіччя. Як приклад назвемо чолобитну Йова Борецького до тодішнього російського царя Михайла Федоровича 1624 р., в якій він, апелюючи до засад світської протекції над церквою, вжив образ захисних крил (на той час для Київської митрополії таким заступником-протектором виступало Військо Запорозьке – авт.). «Тем же мы, - писав митрополит цареві, - помняще реченое: укрийтесе в мале, дондеже мимо идет гнев, се zde, крьющесь под крыле христолубивого воинства черкаских молодцов, восхотехом посещати и великодержавнее владычество ти» (Цит. за: 37. - Т. X. - С. 460-461).

Визнаючи авторитет і провідне місце козацтва в національному житті, православні владики називали козаків спадкоємцями традицій князівської доби **[63. С.164]**. Найяскравіше апологія «запорозького лицарства» проголошена в «Протестації» (1621) Йова Борецького **[1]**, новопоставленого київського митрополита. «Протестація» проголошувала козацтво представником русько-українського народу, захисником церкви, продовжувачем і носієм його лицарських і державницьких традицій (підкреслення наше – авт.).

Зокрема, оголошуючи перед польським урядом і католицьким світом козаччину наступницею і спадкоємицею «*тої старої Русі*» (підкреслення наше – *авт.*), всіх ревнителів колишньої руської слави й сили — старих руських князів, їх подвигів задля Руської держави та її Церкви, Й.Борецький стверджував, що козаки є людьми лицарськими та «гарячими духом», що вони «*з роду нашого, браття наші і християни правовірні*. Самі вони природній розум і від Бога даровану кмітливість мають. Тож і ревність та любов до віри, побожності до церкви з давніх-давен лише ними живуть і процвітають. *До того ж, те плем'я чесного народу руського*» (підкреслення наше – *авт.*). Козаки — прямі нащадки давньоруського лицарства: «Се з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх моносилах ходило морем і землею... та Константинополь штурмувало. Се ж їх предки хрестилися разом з Володимиром, приймали віру від Константинопольської церкви, і по сей день у цій вірі родяться, хрестяться й живуть».

Запорозьке військо подається ним, як сторожове антибусурманське і як оплот християнства; вони ж ведуть перед в антиунійній боротьбі. Відтак робиться висновок, що не вищі духовники козаками керують, а Господь Бог,— висновок вельми знаковий, бо ним православне духовенство ніби прикриває свій політичний альянс із запорозькими козаками. З другого боку, як зауважує В.Шевчук [153. С.59], маємо дипломатичне відвернення поширеної в той час думки про те, що православний митрополит був не лише духовним, а й політичним вождем нації. Наприкінці ж протестації подано заклик православним стояти твердо й непохитно і йти на мучеництво, бо, відверто пишеться тут, приходять часи змагань: «Світ цей кінчається, судний день наближається». Отож

треба бути безстрашними, а за «вінця мучеництва дістануть заплату на небесах». Маємо тут разуче провіщення майбутніх великих катаклізмів і певну готовність до того православного духовенства.

Отже, з поєднанням інтересів козацтва і православного духовенства козацький стан зайняв провідні позиції у національному житті, із підрядного виходив на головного, хто сприяв формуванню національної свідомості й плеканні державної ідеї в Україні.

Діяльність гетьмана Петра Сагайдачного: козацтво як політичний чинник у боротьбі за національну державність

Відтак з початку XVII сторіччя національна справа перебувала у центрі уваги козацьких ватажків. Визначний внесок у розвиток державної ідеї в Україні, що вже ототожнювалася з козацтвом, зробив гетьман *Петро Сагайдачний* (р. н. невідомий — 20.IV. 1622) - талановитий організатор і реформатор козацького війська, що походив з шляхетської родини з Самбірщини в Галичині й очолював козацтво з 1616 р. і аж до самої своєї смерті 1622 р.

Великий гетьман прекрасно розумів значення духовної складової в боротьбі за порятунок нації. 1620 року, скориставшись тим, що з Москви через Україну повертався Єрусалимський патріарх Феофан, П.Сагайдачний з козаками добився висвячення на київську митрополію Йова Борецького та ще п'ятох єпископів, відновивши вищу церковну ієрархію української православної церкви. «Саме він, розглядаючи козацтво як рушійну силу українського суспільства в цілому, зробив важливий крок щодо об'єднання військової та економічної сили козацтва з політично слабкою церковною верхівкою України» [115. С.26], іншими словами, йому вдалося оформити союз козащини з українською інтелігенцією.

Розумів також П.Сагайдачний і значення освіти для формування національної свідомості і провідної верстви (О.Салтовський). Щоб продемонструвати свою підтримку ідеології православ'я і українства 1616 року гетьман разом з «усім військом Запорозьким» записався до Київського православного братства, прийнявши його під козацьку протекцію. При братстві стараннями козаків, православного духовенства та меценатів з української православної шляхти і багатих міщан було засновано друкарню та школу, перетворену через кілька років на колегіум, а в подальшому - на академію.

Результати діяльності П.Сагайдачного були настільки вражаючими на тлі досягнень його попередників та найближчих спадкоємців, що особа гетьмана дістала широке висвітлення у суспільній думці та літературі. Найбільш видатним твором, що ніби підсумовує процеси і явища за гетьманства П.Сагайдачного й здобутки козацтва на початках творення своєї держави, стали *«Вірші на жалісний погріб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного» (1622) Касіяна Саковича [20]*.

У творі загалом яскраво виражена ідея козацтва як носія традицій національної державності, захисника віри і «оборонця свого краю». Зокрема, у передмові вказується, що «народи до свободи ідуть від природи», відтак її звать «золотою» і досягнутись до неї «всі пильно жадають», але тільки ті її здобувають, хто боронить Вітчизну і Бога. Свобода купується не грішми, а кров'ю. Запорозьке військо, декларується в пам'ятці, ту свободу здобуло, бо «служило Вітчизні старанно і чуло». При цьому подається історичний екскурс, з якого випливає, що козаки — спадкоємці державної традиції від Олега Роського та князя Володимира. Як бачимо, цей постулат у пам'ятках не раз декларується. Військо це

мало в себе «князя і пана», які не раз ставали козацькими гетьманами. Таким славним гетьманом і був П.Сагайдачний.

Запорозьке військо потрібне Україні, щоб мати собі захист, бо «де нема запорожців, татарин гуляє». Воно воює передусім супроти татарських нападів, звільняє невільників. Ті ж, хто хоче знищити це військо (поляки й частина українського панства), самі «як вівці у сіті б упали». При цьому даються настанови козакам: «тривати у вірі святій», заховувати «пильну вірність» королеві, але «є король, а крім нього — не маєте пана». Ця позиція вельми визначальна,— тут відбито колізію Української субдержави, за якою козаки польським коронним гетьманам не мають підлягати. Козаки мають увільнитись «від усяких податків, судів», тобто створити власну юрисдикцію та податкову систему.

Визначається статус гетьмана: «Не особою гетьман, а військом є славний, також гетьманом — військо». Тут погодимося з М.Максимовичем, який писав, що народ у титул гетьмана вкладав поняття «батька народу», і це переросло саме під час правління П.Сагайдачного та Б.Хмельницького в розуміння, що «гетьмани були не тільки полководцями козаків, але й керівниками держави» **[81. С. 302]**.

Далі в монологах спудеїв йде плач на смерть гетьмана Сагайдачного, дається йому характеристика, вславляються його дії при звільненні полонян і відверненні людських кривд, відтак резюмується: за Вітчизну краще вмерти, «ніж піддатись ганебно, навколішки впасти», а хто не хоче гинути за рідний край, «той з Вітчизною згодом піде помирати». Сагайдачного тут дорівняно до античних героїв. Окремо описується «діло... Конашевича Петра», викладено факти з його життя, свідчиться про його побожність, кладеться розмисел про гетьманський уряд, бо від гетьмана

залежить вся держава: добрий керівник її вивищує, «а лихий — бентежить». Описується й приїзд патріарха Феофана й участь гетьмана у висвяченні православних владик, тобто засвідчується альянс козацтва із православним духовенством. А наприкінці К.Сакович зазначає: «...воїнів хоробрих для держави треба нам і гетьманів добрих...» [68. С.307] (підкреслення наше – авт.). Отож, зазначений твір К.Саковича – яскраве свідчення початку усвідомлення українським народом потреби в національній державності, й звільнення від підпорядкування іншим державам.

Характеризуючи добу П.Сагайдачного Н.Полонська-Василенко зазначає: «Завдяки політиці Сагайдачного козаки виступають на перше місце в суспільстві України і перебирають на себе значення провідної верстви, яку втрачає поволі українська шляхта, що польонізується і переходить на католицтво. Козаки вперше виступають не тільки як оборонці селян, а і як протектори Православної Церкви. З другого боку - своєю діяльністю Сагайдачний повернув Києву значення культурного, релігійного осередку України. У промовах нововисвячених владик вперше висловлено переконання, що Київ, з його хоробрим козацтвом, є правдивим спадкоємцем слави Києва княжих часів: встановлювалося ідею тяглості історичного процесу; історична традиція перекривала ту, здавалося б, прірву, що наслідком татарських руйнацій та чужоземних окупацій відділяла княжу Україну-Русь від польського воєводства» [106. С. 444-445]. А Д.Яворницький навіть написав, що «він заклав міцні підвалини для подальшого існування українського козацтва і разом з тим накреслив програму його майбутніх дій. З огляду на це гетьман Богдан Хмельницький лише продовжив справу Сагайдачного» [163. С. 62].

Погоджуючись у цілому з думкою видатного дослідника козащини у тому сенсі, що гетьман П.Сагайдачний, провівши реформи козацтва, перетворив його у політичний чинник у боротьбі за державність. І саме те дало змогу його наступникам, використовуючи тактику компромісу, досягти чималих успіхів. Тут і збільшення числа реєстрових козаків, значна участь їх у політичному житті, визнання у 1632 р. православної церкви та київського митрополита Петра Могили.

Державно-правові погляди П.Могили: ідеологічні засади збереження українцями права на власну національну ідентичність

На новий рівень підняв розуміння місця козацтва у державотворчих процесах й ролі особи в державі, а отже, української державної ідеї в добу становлення козацької державності, засновник Києво-Могилянського колегіуму митрополит *Петро Могила (1596–1647)*, державно-правові погляди якого були підпорядковані прагненню посилити позиції православних в їх боротьбі проти експансії католицизму.

Усвідомлюючи силу і впливовість католицизму, митрополит поставив собі за мету підняти серед населення авторитет православної віри, добитись її рівноправності з католицькою церквою. На нашу думку, за умов існування релігійно-конфесійної свідомості це означало вироблення ідеологічних засад збереження українцями (за тодішньою термінологією –«руськими») права на власну національну ідентичність.

Митрополит П.Могила понад усе ставив православну віру і необхідність її захисту. А єдиним носієм віри П.Могила вважав Церкву, яка мала підпорядкувати собі розум і науку, не заперечуючи і не принижуючи ролі та значення останніх. Навпаки, на думку

П.Могили, благочестя є необхідною передумовою оволодіння світськими науками. Духівництво має бути не лише освіченим, а й передувати в науках **[90. С.109-110]**. Варто наголосити, що саме завдяки турботам митрополита освітній рівень українського духівництва того часу був на голову вищим за російський, і не випадково, що пізніше саме на представників українського духівництва спирався Петро I у реформі культури і освіти.

Особливо привертало мислителя-митрополита осмислення відносин церковної і світської влади, в якому, звісно, його симпатії були на боці першої. Позиція П.Могили щодо обстоювання пріоритету Церкви пояснюється не тільки його становищем високого церковного ієрарха, але й історичними умовами. Адже, як справедливо зазначає дослідниця Н.Пугачова, українці «не мали власної державності, коли світська державна влада на їхніх землях належала польському королю і була чужою і ворожою народові, то єдиною, так би мовити «своєю», була влада православної церкви» **[109. С.126]**. Отож, виходячи з суспільно-політичних умов, які склалися в Україні, митрополит П.Могила проголошував зверхність духовної влади. Розглядати це питання по-іншому тоді, коли Україна ще не мала своєї державності, означало не що інше, як визнання влади польської корони.

Ідеї верховенства влади православної церкви на українських землях П.Могила розвиває у своїх творах – «Тридіоні» (1631) **[15. С.54-65]**, «Службнику» (1639) **[14. С. 98-119]**, «Великому требнику» (1646) низці передмов: до «Учительського Євангеліє» (1637) **[16. С. 303-333]**. Зокрема мислитель із однодумцями доводили, що православна церква має свою давню історію і має законне право на існування. Автор переконаний, що реалізація православною церквою її верховної влади означає подолання кризи

православ'я. Основні шляхи: самопізнання, моральне вдосконалення, викриття хабарництва тощо.

До слова, об'єднуючу й консолідуючу роль православної церкви розуміли й інші українські мислителі, зокрема З.Копистенський, який писав, що коли народ зберіг міцну церкву, то йому не страшна втрата світської православної еліти. Подібне зустрічаємо і в Д.Наливайка: «...коли предки ваші віру, як щит держали, то недруги дому їх перед ними дрижали». У віршах К.Саковича є окремий розділ під назвою «В гетьмані якій цноты мають бити», де найважливішою названо статечність у вірі та страх Божий **[147. С.172, 174]**.

Обіймаючи високу церковну посаду, П.Могила не замикався в межах суто конфесійних, а розумів Церкву як один із засобів політичної та ідеологічної боротьби українського народу за своє визволення. Він належав до тих небагатьох політичних мислителів, які передбачали можливі повороти народно-визвольної боротьби, думаючи про майбутню українську державність. Благословивши гетьмана Б.Хмельницького, своєю діяльністю митрополит П.Могила давав простір для розвитку національно-визвольного руху в Україні, водночас використовував усі можливості й зв'язки в Речі Посполитій для поліпшення долі українського народу **[109. С.122-139]**.

П.Могила належав до тих небагатьох політичних мислителів, які передбачали можливі повороти народно-визвольної боротьби, думаючи про майбутню українську державність. Він мріяв про той час, коли, згідно з помислами Платона, правити будуть освічені і мудрі царі-філософи. Прагнучи підняти самосвідомість українського і білоруського народів в їх боротьбі за своє визволення, П.Могила звертався до історії давньої Русі, звеличував її героїв. Він широко використовував надбання тогочасної народної культури, виявляючи

ґрунтовне знання історії народних звичаїв та обрядів. Систематизуючи їх у своєму «*Великому требнику*» [13. С. 29-42], П.Могила пояснював обряди не тільки як релігійні ритуали, а й як національні звичаї, обстоюючи їх у боротьбі з унією та католицизмом рішучіше, ніж принципи православної догматики.

П.Могила – автор концепції «ідеального володаря», яку будує виходячи з ідеї верховного становища церкви. (Це вимушена необхідність в умовах панування польського католицького короля). Суть влади володаря Могила бачить в загальному блазі для підданих. На думку Могили верховна державна влада діє у двох напрямках: політичному і духовному.

Політику і мирські справи він ставить на перше місце. Сюди належать внутрішнє управління, суд, законодавство. Для їх здійснення пропонує набирати людей за діловими якостями, а не за родинними зв'язками чи знатністю походження. “*Ідеальний володар*” (підкреслення наше – авт.) за П.Могилою має бути сильним по відношенню до ворогів Вітчизни, і гуманним - до своїх підданих. Вищим моральним правилом церковних і світських владик має сприяти заповідь: «*не панувати, а опікувати*» [142. С.192]. Мудрість володаря має виявлятися, на думку вченого, і в законотворчій діяльності. Володар повинен не тільки створювати закони, а й сам бути взірцем їхнього виконання, дотримання певних моральних норм.

П.Могила висловлювався на користь того, що володар повинен керувати державою за допомогою філософії і бути при цьому скромним та прагнути заслужити прихильність підданців. Тільки це, вважав він, може допомогти цареві здобути й утримати владу. Родовитість, сила війська, жорстокі покарання тут не посприяють. Як пише дослідник творчості митрополита В.Нічик, тут він

орієнтувався «на міркування про ідеального володаря, наявні у творах східноєвропейських авторів: отців і вчителів церкви, письменників, учених, державних діячів», але не тільки. Бо сама ідея освіченого володаря, «філософа на троні», була популярна в Україні ще від Ст. Оріховського [93. С. 114].

Створюючи образ ідеального православного володаря, П.Могила роздумував про майбутню українську державу. Судячи з висловлювань, він віддавав перевагу сильній монархічній владі, яка діє в межах закону. Право і закон, за П.Могилою, є Божим даром, і, як перед Богом усі рівні, так і усі громадяни України мають бути рівні перед судом і законом. Відомий історик вітчизняної філософії В.Литвинов вважає, що по суті, мислитель малював образ майбутнього монарха, який відповідав би передусім таким вимогам: походив би з давнього українського князівського роду, зберігав вірність добрим звичаям предків, любив слов'янську книжність, культуру тощо [68. С.340-344].

Козацтво у контексті українського націогенезу: штрихи до формування української національної ідеї XVI – першої половини XVII ст.

XVI – перша половина XVII ст. сучасною вітчизняною наукою вважаються важливим періодом українського націогенезу [Див. доклад.: 43, 44, 83, 95, 165, 166]. Адже саме в той період відбувалися процеси, які визначили особливості подальшого розвитку української нації. Особливо це стосується «козацького періоду» в історії України, без якого, наприклад, важко уявити «національне відродження» XIX ст. чи відродження національної державності початку XX ст.

Передовсім варто наголосити, що пізньосередньовічний процес українського націогенезу був тісно пов'язаний із

конфесійним розвитком, оскільки культурно-національне життя в тодішніх умовах часто знаходило вияв у релігійній сфері, зокрема в створенні національно орієнтованих релігійних структур, національних культурно-релігійних цінностей, відповідних традицій та символів.

Стосовно України XVI – першої половини XVII ст., бачимо велике конфесійне розмаїття. Передусім тут варто відзначити церкву східного, візантійського обряду, яка іменувалася православною. Ця церква стала на той час уже традиційною конфесією для українського населення, що давало їй великі переваги в змаганні з іншими релігійними організаціями. Певні традиції в Україні мала й церква західного, римського обряду, т. з. католицька. Проте і в плані традиційності, і в плані кількості адептів вона не могла зрівнятися з православною. Правда, католики мали свої переваги – підтримку урядових структур Речі Посполитої (відповідно, до Люблінської унії – королівства Польського і Великого князівства Литовського), допомогу від католицьких країн Заходу, кращу організацію та підготовку духовенства. Поряд із цими традиційними християнськими конфесіями з'являються конфесії нетрадиційні – протестантизм та уніатство. У період, що розглядається, вони в українських землях були маргінальним явищем. Основна боротьба велася між православними й католиками, а протестанти й уніати фактично відігравали допоміжну роль, виступаючи союзниками основних конфесій (протестанти – союзниками православних, уніати – союзниками католиків).

Отже, розвиток тогочасної вітчизняної політико-правової, ширше - суспільної думки здійснювався, враховуючи релігійні, зокрема конфесійні, фактори. Її характерною рисою стала своєрідна

взаємодія національної та конфесійної свідомості, а також виявлення суперечностей між тогочасною українською національною свідомістю, яка почала формуватися, та консервативними виявами конфесійної свідомості, що сприяла виробленню певних національних стереотипів **[43. С.80]**.

Дослідники розрізняють «західну» й «східну» моделі націогенезу. Перша була реалізована переважно у західноєвропейському регіоні, а до її компонентів варто віднести історичну територію, політико-юридичну спільноту, політико-юридичну рівність членів, спільну громадянську культуру та ідеологію. Творення націй за такою моделлю відбувалося внаслідок адміністративних, економічних та культурних змін (своєрідних «революцій») **[121. С. 69]**. Цей процес значною мірою здійснювався «згори», при сприянні інститутів державної влади. У «східній» моделі творення нації, батьківщиною якої була Центральна та Східна Європа, визначальною рисою є акцентація на спільності походження та єдності рідної культури. Отож, нації «східної» моделі, як звичайно, формуються «знизу» шляхом народної, етнічно-культурної мобілізації, часто руху-протесту проти іноземного поневолення.

Націогенез українців відбувався (у т.ч. в XVI – першій половині XVII ст.) як реалізація «східної» моделі **[83]**. Це значною мірою зумовлювалося відсутністю в них повноцінних державних інституцій. Хоча й існували в певні періоди можливості націотворення відповідно «західної» моделі. Такі можливості були і в XV – першій половині XVII ст. Однак українська регіональна еліта не ставила питання про незалежність українських земель та утворення суверенної держави. На це існували серйозні причини.

По-перше, з початку XVII ст. спостерігалась деградація, а то й фізичне вимирання української князівської еліти. Зникають роди Острозьких, остання представниця яких померла в 1654 р., Корецьких (1651), Ружинських (ймовірно, до середини XVII ст.), Заславських (1673), Збараських (1631), Порицьких (1633), Пронських (30-ті рр. XVII ст.) [166. С.96]. *По-друге*, і українська князівська верхівка і родова знать в зазначений період виявились розколотими за конфесійним принципом (серед них, окрім православних, були й католики, уніати, протестанти). *По-третє*, значну частину своїх сил українська регіональна еліта змушена була зосереджувати на боротьбі з турками й татарами. І в цьому випадку вона була зацікавлена в підтримці з боку королів Речі Посполитої, які намагалися в очах європейців створити собі імідж захисників християнства від мусульманської загрози. *По-четверте*, серйозним політичним конкурентом для української регіональної еліти у кінці XVI – першій половині XVII ст. стає не стільки королівська влада Речі Посполитої (до речі, сильно ослаблена магнатами й шляхтою), скільки козацтво, яке все рішучіше виходить на військово-політичну арену (підкреслення наше – авт.).

Козацтво заклало підвалини «нової» української нації. Те, що домінуючим елементом у формуванні «козацької» нації було переважно однорідне в культурно-етнічному плані населення з Правобережної України, забезпечувало відносну єдність «старої» української нації та «нової». Важливим елементом цієї єдності виступав духовно-культурний чинник: православна «руська» релігія, пов'язані з нею культурні цінності та традиції, що сягали часів Київської Русі.

Відомий чеський історик і політолог М.Грох у процесі націєтворення «східної» моделі виділяє три основні стадії (фази) **[43. С.32]**.

Так, започатковує цей процес поява групи культурних діячів, які, апелюючи до традицій, творять національну ідеологію (щоправда, не стільки в політичному аспекті, скільки в аспекті культурному (*фаза А*). Львівський дослідник О.Мальчевський **[83]** простежив появу когорти інтелектуалів в Україні XVI – першої половини XVII ст., які творили українську національну ідеологію, а разом з тим виступали й її носіями. Серед них можна виділити кілька категорій – це ренесансно орієнтовані латиномовні й польськомовні автори (як звичайно, католики), що виявляли ознаки специфічного для них українського патріотизму (С.Оріховський, Й.Верещинський, С.Пекалід, І.Домбровський та ін.); протестантські діячі, які стали на захист української справи (напр., Христофор Філалет та ін.); представники уніатського духовенства, які мали своє бачення національного порятунку України-Русі (напр., М.Смотрицький та ін.); нарешті ціла плеяда православних діячів української культури (напр., Д.Наливайко, Й.Борецький, З.Копистенський, П.Могила, К.Сакович та ін.). Передусім саме для православних діячів була притаманна орієнтація на місцеві традиції (звідси характерний для них консерватизм, звернення до історичної пам'яті, творення національної міфології тощо).

Далі у процесі націєтворення відбувається поширення цими національно орієнтованими культурними діячами своєї ідеології. Для здійснення цього завдання виникають пропагандистські інституції (національні школи, культурні осередки, видавництва тощо). Саме на цій фазі відбувається формування масової національної свідомості (*фаза В*).

Зауважимо, що поява згаданої когорти інтелектуалів була одним із важливих факторів становлення українських національно-культурних інституцій. Щоправда, багато з них засновувалося на кошти землевласників-магнатів. Це не могло не позначитися на їхній діяльності: вносило аристократичні стереотипи в національну ідеологію й, відповідно, національну свідомість. А це в контексті української ситуації, де соціальне лідерство переходить від родової аристократії до козацтва, далеко не завжди мало конструктивний для націогенезу характер.

Варто зазначити, що певні українські тенденції простежуються в діяльності Замоїської академії та культурних осередків при дворах католицького єпископа Й.Верещинського. Звичайно, назвати ці осередки українськими інституціями важко, як і культурний осередок при дворі російського емігранта князя А.Курбського на Волині. Проте вони опосередковано, а іноді й безпосередньо впливали на розвиток української національної ідеології та свідомості. З їхньою роботою була пов'язана діяльність українських національно орієнтованих інтелектуалів. Проте найпомітнішими українськими національними інституціями в той час були *братства*. Братський рух зародився й розвинувся в міщанському середовищі галицького регіону. З особливою силою він виявив себе у Львові. За прикладом Львівського Успенського братства утворилися православні братства у містах та містечках Галичини, Побужжя, Поділля і Білорусії.

Після Берестейської унії, коли виникла необхідність консолідації всіх православних сил, використовуючи досвід міщанських братств, формуються братства на широкій соціальній базі. Це – Київське братство (засноване в 1615 р.), яке об'єднало козаків, шляхтичів, міщан і духовних осіб, а також – Луцьке

(засноване 1617 р.), в якому були представлені переважно шляхтичі, міщани й священнослужителі.

До інституцій, що брали на себе хоча б частково функцію поширення української національної свідомості, можна віднести окремі монастирі – Пересопницький (у 1561 р. тут було завершено написання Євангелія розмовною українською мовою), Загорівський (у XVI ст. був центром рукописання, ймовірно, в цьому монастирі був переписаний «Загорівський збірник», у якому були вміщені вірші патріотичного спрямування), Дерманський (у перші роки XVII ст. тут існувала друкарня, перенесена з Острога) та ін. Також потужний культурний центр у Києві, що виник і розвинувся у першій половині XVII ст., сформувався переважно на базі Києво-Печерської лаври.

Найважливішою українською національною інституцією кінця XVI – початку XVII ст. був *Острозький культурний центр*. Виник він при значній матеріальній допомозі князя В.-К. Острозького. До складу цього центру належали одна з найбільших і найпродуктивніших друкарень України, школа (академія). Тут склався літературно-науковий гурток, представники якого писали, редагували, видавали твори, які сприяли формуванню в українців національної свідомості. Цей культурний центр мав поліконфесійний характер. В Острозі співпрацювали православні, протестанти і навіть католики.

Діяльність Острозького культурного центру багато в чому залежала від його покровителя. Після смерті останнього він почав занепадати. У певному сенсі естафету Острога підхопив Київ, частково Луцьк зі своїм братством. У Києві в 10-20-х рр. XVII ст. витворився свій центр. Важливим його складником була Києво-Печерська лавра. Тут з 1616 р. почала функціонувати друкарня. У

той час при підтримці козацтва й шляхти засновується братство, а при ньому – школа. За митрополита П.Могили формується колегія, що з часом отримала статус вищого навчального закладу – академії.

На останньому етапі націотворення – *фазі С* - проявляються ознаки переходу національного руху за політичне самовизначення в рух за самовизначення політичне. В Україні можемо говорити про виникнення масового національного руху з першої половини XVII ст. Його основною соціальною базою й провідником стає козацтво (підкреслення наше – авт.). Виникнувши спочатку на тодішньому українсько-татарському пограниччі як особливе військово-формування, воно стає соціальною базою для українського національного руху першої половини XVII ст., який все більше й більше набирає військово-політичного характеру, і досягає свого апогею в середині XVII ст.

Отже, ідея козацької держави як автономного утворення в межах Речі Посполитої зародилася за кілька десятиліть до Хмельниччини — в колах вищого духовенства, шляхетства й верхівки козацтва. Її слід розглядати в контексті українського націотворення, що в Україні кінця XVI — перших десятиліть XVII століття виявлялося у культурно-національному піднесенні. Та головне - як *ідеологічну передумову* (підкреслення наше – авт.) Національної революції українців середини XVII сторіччя та створення в ході її розвитку козацько-гетьманської держави. Власне найважливішим наслідком козацького руху XVI - першої половини XVII ст. і було створення Української держави Богдана Хмельницького.

Розділ II.

Політико-правова ідеологія українського державотворення в роки Національної революції середини - другої половини XVII століття

• *Визвольна війна українського народу середини XVII ст. як Національна революція.* • *Еволюція української державної ідеї: від причин «Великого повстання» й політики «козацького автономізму» до формулювання політичної програми Б.Хмельницького.* • *Козацько-гетьманська державність у Речі Посполитій: спроба творення державної автономії.* • *Юридичне закріплення протекторату як форми розбудови національної державності у межах Московської держави.* • *Вплив Хмельниччини на розвиток української національної свідомості.* • *Політичні та правові ідеї в Україні за гетьманства Івана Виговського: Гадяцький трактат (1658) та «Перелік пунктів і покірних прохань польському королю і Речі Посполитій» (1659).* • *Витоки та історичне тло «Руїни».* • *Російська ідеологія українського державотворення: «Гетьманські» (договірні) статті як юридичний засіб обмеження суверенітету Війська Запорозького.* • *Ідеологія розбудови української державності у складі Речі Посполитої: проект Козацького гетьманату гетьмана Павла Тетері.* • *Ідеологічне обґрунтування альтернативного бачення України: становлення основ російсько- та польсько-центризму в українській політико-правовій думці.* • *«Турецька» складова ідеології та практики козацького державотворення.* • *Між республікою та монархією: форма правління в ідеології та практиці козацького державотворення.*

Визвольна війна українського народу середини XVII ст. як Національна революція

У роки Національної революції середини XVII ст. в Україні гетьманська влада проводила курс, спрямований на демократизацію суспільного життя. Нехай досить суперечливо й непослідовно це проявилось в кардинальних змінах у соціальній структурі українського суспільства, зокрема, у правовому становищі окремих соціальних груп, у судовому устрої та системі права.

Революційний характер змін у суспільному ладі на території, означеній як Козацька держава, зумовлювався передусім змінами у формах феодального землеволодіння [123. С.98-111; 124. С.71-72]. По-перше, внаслідок перебігу революції ще впродовж 1648-1652 рр.

були, за незначним винятком, ліквідовані велика й середня земельна власність, фільварково-панщинна система господарювання й кріпацтво. По-друге, основна частина земель вигнаних польських панів і магнатів перейшла до Скарбу Війська Запорозького, тобто стала власністю держави, якою розпоряджався гетьман. По-третє, помітно зміцнилися позиції землеволодіння православних монастирів. (За підрахунками І.Крип'якевича, протягом 1648-1657 рр. православних 11 монастирів одержали 48 земельних володінь) [62. С.37-38]. По-четверте, стало складатися гетьманське й старшинське землеволодіння. Останнє існувало у двох формах: ранговій (тимчасовій) і приватній (спадковій). По-п'яте, аграрна політика Б.Хмельницького сприяла завершенню процесу становлення козацької земельної власності фермерського типу. І, нарешті, по-шосте, внаслідок революції значна частина земель перейшла у володіння селян, які, користувались звичаєм займанщини, захоплювали її у вигнаних польських феодалів.

Кардинальні зміни, що сталися у формах феодалного землеволодіння, істотно змінили соціальну структуру українського суспільства [128. С.164-166]. Насамперед вони позначились на процесі формування панівного класу-стану козацької України. Він суттєво відрізнявся від попереднього державного періоду. По-перше, привілейовану верству суспільства складали вже не магнати та велика шляхта, - феодала, як звичайно, польського походження. Це була козацька старшина, заможне козацтво, дрібна шляхта, верхівка православного духовенства, міський патриціат, які у своїй масі не були феодалами-власниками маєтків, безпосередніми визискувачами селян і міщан. По-друге, на відміну від попереднього державного періоду, для якого характерним був утруднений перехід з одного стану в інший (становий устрій), у козацькій державі

періоду Національної революції існувала відносна відкритість між станами та соціальними групами. Це стало можливим тому, що консолідація панівної верстви козацької держави ще не завершилась.

У політичному житті України зростає роль дрібної (української) шляхти. Правове становище шляхтичів визначалось так званими «попередніми правами», а також актами гетьманської влади, з допомогою яких вони відновлювали, зміцнювали і розширювали свої права й привілеї.

Суттєво змінилося становище козацтва. Воно стало привілейованим станом. Верхівка козацтва відігравала провідну роль у формуванні політики уряду, керівництві армією та функціонуванні адміністративного апарату. Козацтво як привілейований стан звільнялось від податкового тягару та низки повинностей, мало ряд привілеїв, зокрема, користувалося правом станового судівництва - козацькими судами.

Докорінно поліпшилося становище православного духовенства. Воно й далі поділялося на біле й чорне. Під особливою опікою перебувало чорне духовенство. (Держава постійно збільшувала монастирські землеволодіння). Біле духовенство було виборним і займалося не тільки церковними, а й суспільно-політичними справами. Козацька держава розширила станові привілеї духовенства, чим фактично поставила його в один ряд із козацькою старшиною та шляхтою. Духovenство зберігало свої станові суди, до юрисдикції яких, як і раніше, підпадали сімейно-шлюбні та спадкові справи.

На краще змінилися умови життя українських міщан. До їхніх рук перейшла міська влада. Усі міські жителі визнавалися вільними. Це давало їм право займатися ремеслом, торгівлею та промислами.

Проте міщанство належало до податкового стану, а тому на нього поширювалась уся система різноманітних повинностей (ярмаркове, мостове тощо).

Прогресивне значення мали й здобутки селянства (посполитих), які домоглися особистої волі (ліквідація кріпацтва), вільної зміни місця проживання, права вступу до козацького стану (нівелювало різницю між правовим становищем селян і та козаків), спадкоємного володіння землею та сільськогосподарськими угіддями. В.Смолій та В.Степанков такі завоювання селянства вважають важливою складовою *соціального аспекту державної ідеї* (підкреслення наше – авт.) [49. С.253]. Однак і в козацько-гетьманській державі селянство продовжувало нести на собі основний тягар податків та повинностей. Основний з податкових зборів – т.зв. стаційний, тобто сплата грошових і натуральних платежів на отримання армії.

Суттєві переміни у суспільному ладі теж позначилися на праві як регуляторі суспільних відносин [39. С.87-88; 69. С.28-29]. Передовсім найсуттєвішим внеском Хмельниччини у правову систему стала зміна соціальної сутності права. Насамперед кардинально змінилася соціальна свідомість народних мас щодо понять «справедливість», «моральність», «добро», «зло» і таке інше. Норми, що появляються у праві свідчили про домінування природно-правових поглядів на право. Право пов'язували, насамперед, не з державою, а з природою людини, суспільством, із тим, що його норми обумовлені природою людини, її суспільним буттям. Це стосувалось питань земельної власності й володіння, станової належності, козацького самоврядування, обсягу послушенства селян.

У період революції зростає вплив тієї частини «козацького права», що регулює широке коло відносин, насамперед, полково-сотенну систему управління. Було внесено вагомі зміни до стану джерел та в розвиток права в Україні. Більшість джерел права, які функціонували в Україні в період її перебування у складі Речі Посполитої, на визволених землях були скасовані. Це насамперед стосувалось різних постанов королівської влади та сеймів, «Устави на волоки» (1557), «Ординації Війська запорозького реєстрового» (1638), які утверджували панування польської шляхти та магнатів, католицької церкви і польської влади. Певний час фактично не діяли (бо на них майже не посилялись у судовій практиці) найбільш принципові положення Статуту Великого князівства Литовського 1588 року і «Порядку прав гражданських», де, зокрема, йшлося про прикріплення селян, купівлю-продаж землі «простими людьми», перехід в інші стани і таке інше. Виникли нові джерела права - законодавчі акти, які видавала українська влада. Звичаєве право окремих земель почало трансформуватися в суто національне, т.зв. загальне право України. Норми загального права поширювалися на всі верстви українського населення, проникали у такі важливі сфери життя як адміністративна, судова та кримінально-правова.

Характер будівництва української держави в ході революції найбільше позначився на урегулюванні кримінально-правових відносин. Спрощувалася система злочинів і покарань. З числа злочинів вилучалося ряд діянь, які втратили свою актуальність за нових умов. Наприклад, замах на королівську владу та магнатсько-шляхетський порядок управління, злочини проти католицької церкви; з'явилися нові склади злочинів: зрада повсталому українському народові, невиконання вимог старшинської адміністрації, ненадання допомоги під час бою. Усі ці злочини, як

звичайно, карались смертю, що цілком піддається поясненню в умовах війни.

Невід'ємною складовою курсу на демократизацію суспільного життя, яку провадив уряд гетьмана Б.Хмельницького, була судова реформа, що замість існуючих у Речі Посполитій станових, т.зв. «статутових» судів, до кінця 50-х років XVII ст. сформувала мережу козацьких судів: сільських, сотенних та полкових. Дещо пізніше було утворено Генеральний суд, формально найвищий суд, що підпорядковувався безпосередньо гетьманові. Усі названі судові органи формально були виборними. Виборів суддів як таких, однак, не було, оскільки судові функції поєднувалися з адміністративними. Отож, незалежність судової влади у XVII ст. не могла, очевидно, бути більшою, ніж дозволяла епоха, що вимагала концентрації влади в одних руках. Ті ж вимоги епохи наклали свій відбиток і на систему судової влади на місцях. Формально ця влада належала полковим суддям, реально її часто здійснював полковник того чи іншого полку, який був більшою чи меншою мірою незалежним або автономним від генеральної старшини та гетьмана (рівень цієї автономії залежав від конкретних історичних обставин в Україні).

Отже, Визвольна війна українського народу середини XVII ст. під керівництвом гетьмана Б.Хмельницького, що була викликана жорстоким соціальним гнобленням, наростанням перешкод у розвитку національної культури та мови, утисками православної релігії, мала усі ознаки національної революції. *Революція*, – тому що в роки національно-визвольної боротьби було здійснено кардинальні зміни в суспільному ладі, державному устрої та праві. *Національна*, – тому що ці зміни об'єктивно відповідали інтересам усіх соціальних прошарків українського народу.

Домінантою процесів, розпочатих 1648 року, головний зміст революції полягав у вирішенні двох завдань: створення незалежної соборної держави в етнічних межах України й утвердження у ній нового соціально-економічного ладу, в основі якого мала лежати дрібна (фермерського типу) козацька власність на землю (важливий складник процесу утвердження нових суспільних відносин, нової цивілізації).

За глибиною і масштабністю, за змістом і характером боротьби Національна революція українського народу середини XVII ст. виявилася тотожною розвитку революційних процесів тогочасної Європи, органічно впліталася в їхній контекст. Цікава й досить промовиста деталь — вождя козацької революції Богдана Хмельницького називали «українським Кромвелем». Це свідчить про те, що ця революція не була ізольованим явищем світової історії. Європейські мислителі підготували теоретичне підґрунтя революції, доводячи, що народ є джерелом влади. Ідеї, згідно з якими держава є знаряддям політичної влади, а її джерелом — народ, рухали Олівером Кромвелем і його соратниками. Це ж було притаманно й козацьким ватажкам в Україні, що свідчило про їхню прогресивність та далекоглядність.

Еволюція української державної ідеї: від причин «Великого повстання» й політики «козацького автономізму» до формулювання політичної програми Б.Хмельницького

Започаткувавши козацько-гетьманську державу, революція дала початок якісному етапові в розвитку ідеї козацької державності як української державної ідеї. На думку В.Смолія та В.Степанкова на початку революції, впродовж 1648 — першої половини 1649 рр., завершується період формування української державницької ідеї.

Початки цього періоду сягають березня-травня 1648 р., розпочався процес становлення автономістської ідеї закладалися основи політики, яку В.Липинський назвав *козацьким автономізмом* [70. С.20-22.].

Переважна більшість українських та зарубіжних дослідників Української Національної революції під керівництвом Богдана Хмельницького справедливо дотримується погляду, що козацький гетьман, піднімаючи козаків на повстання проти уряду Польщі, передбачав обмежені цілі: відстояти особисту козацьку честь і гідність, що були потоптані шляхтичем Д.Чаплинським та його вельможними покровителями, усунути переслідування православної церкви і православних віруючих (в умовах існування релігійно-конфесійної свідомості це по-суті означало захист української національної ідентичності), поновити козацькі привілеї, що були надані козакам в минулому польськими королями, і припинити свавілля королівської адміністрації та, зокрема, єврейських орендарів в Україні.

Остання теза, на наш погляд, теж сприймається в контексті захисту національної ідентичності, яку на чільне місце підніс Б.Хмельницький, готуючи козацьке повстання. На цей момент звертають увагу вчені-медієвісти В.Смолій та В.Степанков [49. С.238-239], які серед ключових причин «Великого повстання» відзначають насамперед соціальні та національно-релігійні утиски українців з боку панів, поляків і євреїв. Так, вже у перших т.зв. «зазивних» універсалах Б.Хмельницького йдеться про «невиносимий польський гніт» [6. С.27-29]. Відомий дослідник вітчизняного літописання М.Корпанюк [58. С.530-531] зауважив, що усі літописці другої половини XVII-XVIII ст. проводять ідею про злиття народних кривд із старшинськими, тобто стверджують, що

польський гніт об'єктивно охопив усі соціальні верстви тодішнього українського суспільства. Анархічна вседозволеність шляхти, її жорстокість до українців, двоїстість старшини реєстрового козацтва у ставленні до неї — основні причини ненависті до поляків.

Перегляд джерел — зокрема творів літературно-публіцистичного характеру, підводить до висновку про особливу важливість «єврейського фактора» у причинах Національної революції. У низці творів літературно-публіцистичного характеру того часу підкреслюється засилля євреїв у господарському житті Речі Посполитої, їх «побратимство з поляками» у справі пригноблення українців. Так, анонімний автор хроніки подій **1646-1655** рр. писав про те, що основною причиною «війни з козаками» було їх гноблення до таких меж, що навіть «дітей не можна було хрестити без згоди жидів-орендарів, яким жадібні пани віддали в оренду джерела прибутків шкідливі і надумані (козакам)» **[7. С.9.]**. У рукописі сучасника тих подій - райці польського короля М.Голінського прямо зазначається, що євреї безпосередньо спричинилися до «цієї війни і козацького повстання, бо по Україні, немало по всій Русі, вони поорендували у панів маєтки, броварні, ґуральні, млини, пасіки, мита й чинили підданам суворі данини й збільшували роботизни». В.Смолій та В.Степанков подають також визнання єврейського хроніста, мешканця Ізяслава Н.Ганновера, що українці «були принижені такою ж мірою, що й всі народи, і навіть цей народ найбільшій з-поміж інших (єврейський — авт.) над ними панував», і всі євреї «на Русі були панами і володарями руських містечок (через що також взялося нещастя, яке впало на жидів)» **[123. С.68]**. Тому немає нічого дивного і випадкового у тому, що Б.Хмельницький, як і визнаний лідер радикального старшинського угруповання полковник М.Кривоніс, вбачали у

гнобленні євреями українського населення одну з причин народного повстання [6. С.30-32].

Важливою причиною революції була необхідність поновлення козацьких привілеїв, наданих в минулому польськими королями. У перші місяці 1648 р. гетьман та його соратники цю проблему намагалися вирішити у руслі *політики козацького автономізму* (підкреслення наше – авт.). В другому універсалі Б.Хмельницького вказується, що батьки повсталих, тобто предки «не піддавалися ніяким законам, ніяким королям, лише шанували його владу», відтак гетьман пропонує «скинути ярмо урядовців», тобто польську владу, і здобути свободу», яку «наші батьки кров'ю окупили» - мета повстання, отже, національно-визвольна, але про творення своєї держави не йдеться [136. С.176-178].

В.Смолій та В.Степанков на підтвердження тези політики козацького автономізму наводять, зокрема, факт переговорів першої половини березня 1648 р. з посланцями коронного гетьмана М.Потоцького. Тоді козаки під керівництвом Б.Хмельницького висунули вимоги щодо виведення польського війська з території Задніпров'я та України, ліквідації тут «управління Речі Посполитої», права «укладати договори з іноземцями й зарубіжними монархами і робити все, що лише забагнеться їхній волі і бажанню» [123. С.70]. Згадані дослідники також відзначають, що ідею автономності Б.Хмельницький прагнув донести до населення козацького регіону. Так, за даними одного із джерел, виступаючи із Запорожжя у похід, він звернувся до народу з універсалами-закликами підійматися на боротьбу, обіцяючи відібрати «у ляхів всю Україну» [7. С.30].

Однак після здобутих перемог під Жовтими Водами і Корсунем гетьман Б.Хмельницький у переданій через Тугай-бея полоненому М.Потоцькому програмі вимог до польського уряду вперше

сформулював *ідею створення національної держави* (підкреслення наше – *авт.*), хоча й на обмеженій території і залежної від Польщі. Ці вимоги передбачали створення по Білу Церкву й Умань удільної, з визначеними кордонами, держави [49. С.239-240]. Під впливом гетьманських вимог серед шляхти почали поширюватися відомості про наміри Б.Хмельницького відновити Українську державу й проголосити себе її монархом [Див., зокрема: 62. С.225]. Про це повідомляв 8 червня 1648 р. холмський єпископ поморському підкоморію: «Він уже іменує себе князем київським і руським, просуваючись далі, хоче центр війни заснувати під Володимиром» [7. С.44].

Надалі під впливом перемог осені 1648 року, вже на переговорах з поляками наступного, 1649 року, Богдан Хмельницький у своїх вимогах пішов далі. Уперше в історії української суспільної та політико-правової думки сформулював основні принципи національної державної ідеї, висунувши по-суті політичну програму українського державотворення.

По-перше, ідеологія і практика Національної революції під проводом Богдана Хмельницького однозначно засвідчують: йдеться не лише і не просто про створення держави, але й держави національної, держави етнічної. І не варто думати, що ці виміри в той час не розрізняли. Навпаки, ще видатний мислитель XVI ст. Станіслав Оріховський-Роксолан, знаний своєю мудрістю і патріотизмом у всій Європі, визначав своє походження як: «мій народ український, нація - польська» [Цит. за: 107. С.104]. Адаптуючи до сучасних смислів, це означає вказівку на етнічне походження (українське) і водночас, входження до кола громадян польського королівства, тобто про належність до певної політичної нації, а саме – польської.

Тому є цілком природним, що Богдан Хмельницький від самого початку визвольних змагань визначив об'єкт зусиль народу, який через це і постає суб'єктом дії. Це — Україна в єдності всіх її етнічних земель і всього українського народу. Напрочуд виразно ця думка звучить уже в Універсалі 1648 р. до українського народу, проголошеним Богданом Хмельницьким, «великим гетьманом Війська Запорізького», і «всім божим Військом Запорізьким»: «...Ми зазнали чимало шкоди і кривд від ляхів і різних панів, які порушили наші права і зневажили наше Військо Запорізьке, через що *Україна наша* і слава і божі доми мало не загинули, і святі місця і тіла святих... і знову чути плачі, крики, ламання рук, рвання волосся (мати [за] дитину, батько [за] сина, син [за] батька) — *це ридання всієї України голосами пробиває небо, благаючи помсти від господа бога, — ось чому хочу я шаблею знищити цього неприятеля, пробиваючись за ним до Вісли* (підкреслення наше — авт.)» (див.: **Додаток 2** — «Зазивні універсали»). А вже восени того самого року, після низки блискучих перемог над поляками, Богдан Хмельницький у листі до турецького султана Мухамеда зазначав: «а нам господь бог ... за наші кривди дозволив взяти під владу більшу половину польського королівства, Україну, Білу Русь, Волинь, Поділля з усією Руссю аж по Віслу» [цит. за: **124. С.23-24**]. У збірнику документів «Воссоединение Украины с Россией» (1953) [4. С.117-118] міститься також свідчення В.М'ясковського (автора щоденника, члена польського посольства), яке, зрештою, раніше подав у своїй «Історії України-Руси» М.Грушевський про те, що гетьман неодноразово наголошував на намірі «відірвати від ляхів усю Русь і Україну», звільнити «з лядської неволі [...] народ всієї Русі» [37. — Т.VIII. — Ч.III. — С.146]. Зрештою, наголос на політичній незалежності України та етнічній державності є

наскрізною думкою в усіх переговорах, виступах і діяннях Богдана Хмельницького.

Отже, було сформульовано положення про соборність Української держави. У реалізації задуманого Б.Хмельницький убачав відтепер основну мету своєї діяльності («Виб'ю з людської неволі руський народ увесь! Перше я за свою шкоду і кривду воював, тепер буду воювати за нашу православну віру. Поможі мені в тому чернь уся — по Люблін, по Краків, і я її не відступлю, бо це права рука наша, щоб ви (польські пани), знищивши хлопів, і на козаків не вдарили... За границю війною не піду, шаблі на турків і татар не підйму. Досить маю тепер ... на Україні, Поділлі і Волині...у землі і в князівстві моїм по Львів, Холм і Галич, куди земля руська сягає і мова руська заходить (підкреслення наше – авт.). А ставши на Віслі, скажу далі ляхам: сидіти, мовчіти ляхи» [4. С.118; 63. С. 189]).

Про те, що головна мета революції від певного часу для Б.Хмельницького стала побудова національної держави підтверджує також І.Крип'якевич. Він подає свідчення українського посла в Московії С.Мужилівського про те, що відтепер Україна «стала вже їх козацька земля, а не польська і не литовська», і «козаки будуть далі наступати в польські землі і для визволення християнської віри будуть з неприятелими своїми, поляками, боротися всією силою, щоб їм всі ті місця, де живуть люди православної християнської віри, від поляків визволити, щоб люди православної віри були вільні, а полякам щоб до цих міст не було діла» [62.С.226.].

По-друге, було висловлено ідею незалежності утвореної держави від польського короля (підкреслення наше – авт.). Це добре простежується з політичної доктрини самих повсталих; це добре розуміли втаємничені тогочасні політики. Так, польський

магнат Микола Потоцький вже на початку березня 1648 р. зауважував, що козаки «хочуть необмежено панувати на Україні, складати договори з іноземними монархами і те все робити, що їм подобається» [4. С.117-119]. А Богдан Хмельницький роком пізніше, у лютому 1649 р., промовляючи до польських комісарів у Переяславі, заявив: «Бог дав мені, що я є одновладцем і самодержцем руським... лядська земля згине, а Русь ще в цьому році панувати буде. ...Нас Бог від них [Польщі і Литви – авт.] увільнив – короля ми не обирали і не коронували, і хреста йому не цілували. А вони до нас про це не писали і не прислали, і ми волею божою цим від них стали вільні» [4. С.152]. Як зауважила Н.Полонська-Василенко, тут він «розмовляв з послами не як ватажок повстанців, а як володар України» [106. С.200.]. Ним він і залишився аж до своєї смерті 27 липня 1657 р.

Нарешті, *по-третє*, утворена Українська держава розглядалася як спадкоємиця Київської Русі. Зокрема під час переговорів з поляками, Б.Хмельницький припускав укладення миру з Річчю Посполитою лише за умови визнання її урядом незалежності козацької України в тих кордонах, «що володіли благочестиві великі князі» [4. С. 153].

Отже, переосмислення результатів і уроків боротьби дозволило Б.Хмельницькому протягом першої половини 1649 р. вперше в історії української суспільно-політичної думки після занепаду Галицько-Волинської держави сформулювати національну державну ідею яка стала визначальною у визвольних змаганнях народу протягом наступних сторіч — створення незалежної держави в етнічних межах України.

Козацько-гетьманська державність у Речі Посполитій: спроба творення державної автономії

Зазначені ідеї лежали в основі правових документів, спрямованих на юридичне закріплення української державності. Першим юридичним документом, в якому йшлося про закріплення (визнання) української козацької держави став укладений між польським королем та Військом Запорозьким *Зборівський договір* (серпень 1649 р.) (див.: *Додаток 2*), який на початку січня 1650 р. був ратифікований польським сеймом [136. С.230-233].

Переважна більшість сучасників-літописців, як, скажімо, межигірський хроніст, трактують Зборівський договір як цілком виграшний для Б.Хмельницького: його визнання з боку Польщі володарем України, оскільки він її (Польщу – авт.) пошкодував і погодився «на мир» тільки після того, як «стал кроль волати» [12. С.98] про нього. Однак на змісті документа не могла не позначитися поразка козацьких військ під Зборовом. Так, згідно з договором Польща визнала козацьку державу та законодавчо закріпила за нею *державну автономію* (підкреслення наше – авт.) у складі Речі Посполитої, однак лише в межах Чернігівського, Київського і Брацлавського воєводств (вони мали спільну назву «Україна»).

За угодою, Б.Хмельницький номінально змушений був визнати владу польського короля. Доволі суперечливо було виписано правовий статус влади гетьмана. З одного боку, польський король залишив Військо Запорозьке «при всіх давніх вольностях, згідно з давніми привілеями...» (ст. 1), тобто визнавав владу гетьмана в межах, що визначались козацьким звичаєвим правом. З іншого – договір передбачав повне підпорядкування гетьмана польському королю. Визначався реєстр козацького війська в

кількості 14 тис. душ, хоча фактично, згідно з «Інструкцією до пресвітлого сенату» від листопада 1649 р. [див.: 136. С.239] впорядкували 40-тисячний козацький реєстр. Урівнювалися права православної церкви з католицькою, визнавалися й підтверджувалися права українських шкіл; передбачалось ліквідувати унію.

Отже, Зборівська угода була важливим етапом у творенні української державності. Вона стала першим юридичним актом визнання української автономії. Наступний юридичний документ, в якому йшлося про визнання української державності, було укладено в Білій Церкві 28 вересня 1651 р.

Білоцерківський трактат (див.: Додаток 2) формально-юридичним чином передбачав обмеження суверенітету української держави та зменшення її території з трьох воєводств до розмірів Київського воєводства, лише там коронне військо «не має відправляти леж», в усі три воєводства мала повернутися шляхта («обивателі»), поверталися права і євреям: «як бували мешканцями та орендаторами, так і тепер мають бути» [136. С.250-255].

Угода не містила статті про збереження за Військом Запорозьким його «давніх прав і вольностей». Козацький реєстр скорочувався до 20 тис. душ. Стаття 5 документу суттєво обмежувала владу гетьмана. Зокрема, за королем юридично закріплювалося право затверджувати кандидатуру гетьмана, запропоновану радою, чи відхиляти її. Отже, право вільного вибору гетьмана зводилося нанівець. Новообраний гетьман повинен був присягати «його королівській милості й Речі Посполитій», але підпорядковувався не безпосередньо королю, а коронному гетьманові («бути під зверхністю і управою коронних гетьманів»). Гетьман також позбавлявся права одноособово, без затвердження короля

призначати на посади козацьких старшин. Стаття 9 Договору забороняла гетьману вступати у дипломатичні зносини з іншими державами, Гетьманщина мала розірвати союз із Кримом («зі сторонніми монархами жодних не чинити зносин та конспірацій»).

Отже, Білоцерківський договір, що мав би стати другим етапом юридичного закріплення (визнання) української державності, практично анулював значні здобутки українського державотворення. Він не задовольняв обидві сторони, зокрема і польську шляхту, тому й не був ратифікований сеймом, а отже, не набув юридичної сили. Зусилля Б.Хмельницького спрямовувалися на підготовку «нової війни» з Польщею (Універсал від 24 березня 1652 р.) [49. С.241], до якої запрошувалися не тільки козаки, але й «кожний простий чоловік». Народ закликається «з неволі видертися», і «ляхам» не коритися. Анулювала остаточно Білоцерківський договір перемога Б.Хмельницького під Батогом (липень 1652 р.).

Отже, українська козацька державність із перших років національно-визвольної боротьби мала чітко визначену мету – розбудову незалежної держави, що охоплювала б усі землі тодішнього етнічного розселення українців. Однак державотворчий поступ українців цілком залежав від воєнних успіхів армії гетьмана Б.Хмельницького. Після поразки козацьких військ під Зборовом однойменний договір визначав українську державність як автономну (за В.Шевчуком – субдержаву) у складі Речі Посполитої. Однак, з укладенням Білоцерківського миру, польський уряд взяв курс на ліквідацію державної автономії Гетьманщини. І попри те, що в період з 1652 р. по 1654 р. Україна і юридично, і фактично виступала як цілком суверенна держава, що «не визнавала над собою іншої влади, крім влади свого гетьмана» [103. С.45], вже з

осені 1653 р. поляки поновлюють воєнні дії. А в середині грудня укладається польсько-кримський Кам'янецький договір, який не передбачав існування козацької України й дозволяв польським підрозділам у найближчі часи окупувати її терени [49. С.248]. Усвідомлення критичності ситуації й безперспективності намірів будувати українську державу як автономію в складі Польщі, Б.Хмельницький, ведучи активну і багатосторонню дипломатичну діяльність, остаточно зважується на нову спробу побудувати українську державу, але під протекторатом Москви.

Юридичне закріплення протекторату як форми розбудови національної державності у межах Московської держави

З укладанням т.зв. Переяславського договору починається новий етап юридичного закріплення (визнання) української державності, але вже у межах Московщини (підкреслення наше – авт.).

Сучасники Б.Хмельницького такий крок гетьмана з пошуку союзників у розбудові української державності сприймали неоднозначно. Яскравою ілюстрацією цього є, наприклад, лист чорнобильського протопопа від 27 січня 1654 р. [136. С.260-261], в якому автор подає союз з Москвою як неволю для України: «Видав нас усіх Хмельницький московському цареві в неволю по Володимир, по Турів і ще далі». Далі йдеться про те, що присягали часто під примусом: «Місто Київ силою, під страхом кари мучної, (Хмельницький – авт.) змусив до того, щоб присягало». Вїзд царських представників до Києва для прийняття присяги подається, як трагедія, - «люди за слізьми світу не бачили, а його милість отець митрополит з жалю аж обумирав». І далі: «Було багато крику-плачу, як міщан до присяги гнали». Зважаючи на місце проживання

автора, В.Шевчук наголошує на вражаючій провидності цієї пам'ятки, бо «саме чорнобильською катастрофою завершилося російське панування в Україні» **[158. С.22]**.

Українсько-російський договір 1654 року через об'єктивні (стан наявних джерел) та суб'єктивні (ідеологічна та політична заангажованість) причини належить до затемнених сторінок української історії. Наукову оцінку цьому важливому правовому акту давало досить багато істориків, починаючи ще з XIX ст. Внаслідок їхніх студій постали різноманітні теорії насамперед щодо форми державно-правових зв'язків між Московською та українською державою – Військом Запорозьким, також правового статусу останньої.

В історіографії українсько-російський договір трактували як: персональну та реальну унії, інкорпорацію та автономію, васальну залежність та військовий союз. У радянській історіографії цей акт розглядали спочатку як «союз українських та російських феодалів», а згодом, після 1954 року як «возз'єднання» українського та російського народів. У сучасній, скоріш публіцистичній, аніж науково-історичній літературі також обстоюється думка про Переяславський договір як про союз двох незалежних держав **[128. С.170-171]**.

Нам найбільше імponує погляд тих сучасних дослідників (С.Макарчук), який передбачає застосування до характеристики відносин України з Московською державою тогочасної термінології. Тобто слід дивитись на Переяславсько-Московський договір як такий, що визначав васальну залежність, протекцію Української Держави, Війська Запорізького від московського царя як сюзерена. Згідно з тодішніми міжнародними нормами, васали користувалися всіма тими правами, які випливали з угод, що визначали їх васальну

залежність аж до «права на непокору» у випадку, коли сюзерен порушує згадані угоди [78. С. 9-20]. Так, коли на Земському Соборі (1653 р.), якому належало вирішити проблему прийняття «під високу царську руку» Війська Запорозького постало питання про те, чи може цар прийняти в своє підданство підданих іншого монарха, то ця проблема була усунута аргументом: Ян Казимир, вступаючи на престол, давав клятву не порушувати релігійні права своїх підданих, а оскільки стосовно козаків він порушив свою клятву, то останні можуть вважатися вільними і перейти в підданство московського царя. (*«А как Ян Казимер король обран на королевство и на коронованье присягал, и в присяге ево написано меж иных дел, что ему меж разнствующими в вере христианской остерегати, и защищати, и никакими мерами для веры самому не теснити, и никою на то не поущати. А будет он тое своей присяги не здержит, и он подданных своих от всякия верности и послушания чинит свободными и разрешения о той клятве своей ни у ково просити не будет и не примет»*) [4. С. 412].

Україна ввійшла в підданство Росії, під її протекторат на правах васальної держави. При цьому нагадаємо, що протекторат у феодальну епоху – це звичайна форма міжнародної васальної залежності меншої і слабшої держави від більшої і сильнішої. Перша входить під захист (покровительство) другої. Зміст протекції обумовлюється конкретними обставинами створення цього об'єднання, але перша й неодмінна вимога цієї угоди – це військова допомога сильнішої держави (протектора) слабшій – державі-васалу. Власне, верховенство російської династії Романових приймалося з однією метою (принаймні з боку українців) – здолати зовнішнього ворога – Польщу. (1 жовтня Земський собор прийняв рішення розпочати війну з Річчю Посполитою та прийняти в

підданство «гетьмана з усім Військом Запорозьким»). З цього погляду в основі російського протекторату над Україною маємо також ознаки, що дозволяють трактувати його також як «військовий союз». Адже основною умовою прийняття гетьманом і старшиною протекції було зобов'язання царя «все Військо Запорозьке польському королю не видавати, і за них стояти... від усіх неприятелів боронити» [4. С.464]. У разі невиконання цієї умови протекція позбавлялася сенсу. Нарешті, тодішнє міжнародне право приписувало протекторату ще одну ознаку: держава, яка просила протекції, не входила до адміністративного складу держави-протектора, тобто «не розчинювалася» в ній, а зберігала свою державно-національну територію.

На думку С.Плохія, погляд на Переяславську угоду як на акт встановлення царської протекції над Україною фіксується у листах та зверненнях представників українського духовенства і старшини під час російського посольства в Україну на чолі з Василем Бутурліним, а також у промові останнього під час вручення гетьманові царського «пожалування» (крила протекції). Головною ознакою цієї промови було введення до числа аргументів на користь російсько-української угоди нових елементів історичного та правничого характеру, а саме: пов'язання влади московських царів з владою св. Володимира; представлення Києва як колишньої царської/князівської столиці; підкреслення покровительства і протекції з боку царя як основного елементу російсько-українського поєднання [104. С.75; також див.: 4. С. 467-468]. Остання ідея була фактично провідною в промові. Передаючи гетьманові одяг (ферезію), Бутурлін відзначав символізм цієї частини царського пожалування: *«В знамение таковыя своя царские милости тебе одежду сию дарует, сею показу я, яко всегда непременною своею*

государскою милостию тебе же и всех православных под его пресветлую царскую державу подкланяющихся изволи покривати» [4. Т.3. С.468]. Схожа думка звучить і в тій частині промови, де йдеться про дарування гетьманові шапки: «сию шапку пресветлое царское величество в покрытие дарует» [4. Т.3. С.467].

До слова, аргументація церковно-релігійного характеру займала також важливе місце в обґрунтуванні українсько-російського союзу з боку козацької адміністрації. Щоб уявити значення релігійного фактора в українській інтерпретації Переяславської угоди, варто звернути увагу на православно-конфесійну забарвленість більшості листів Богдана Хмельницького до царя, починаючи з червня 1648 р. і закінчуючи листуванням стосовно реалізації Переяславської угоди. Релігійний аргумент виступає головним і в промові Хмельницького нараді в Переяславі, де гетьман спершу пояснив причини повстання гоніннями на церкву Божу (тут і далі, підкреслення наше – авт.), а далі протиставив російському цареві турецького султана і кримського хана, яких називає *бусурманами*, а також польського короля (Хмельницький не підкреслює його католицизму, але говорить про *нещадное пролитие крови христианские*). Цар же в згаданій промові зображений як монарх *единого [з нами] благочестия греческого закони, единого исповедания*. Реакція на цю промову зібраних на раді виглядає також вмотивованою релігійним фактором: «*Волим под царя восточного, православного, крепкою рукою в нашей благочестивый вере умирати, нежели ненавистнику Христову поганину достати» [4. Т.3. С.460-467].*

Зазначимо, що ідея прийняття Україною російського протекторату, яка була підтримана свого часу і популяризована

Михайлом Грушевським, набула на сьогодні в історіографії найбільше прихильників. Однак перемога цієї концепції не є до цього часу повною, і питання про юридичну природу Переяславської угоди залишається відкритим.

Після тривалих переговорів 8 січня 1654 р. відбулася відома Переяславська Рада, на якій Військо Запорозьке прийняло рішення визнати над собою протекторат московського царя. У березні 1654 р. з ініціативи гетьмана і старшини українсько-московська угода була оформлена законодавчо: з української сторони – *Березневими статтями* Б.Хмельницького (інша назва – *Статті Б.Хмельницького, Статті Війська Запорозького*) [136. С.262-268] (*див.: Додаток 2*), з російської – трьома царськими (царя Олексія Михайловича – *авт.*) «Жалуваними грамотами». Сукупність цих чотирьох документів і склала текст *Переяславсько-Московського* (чи *Московсько-Переяславського*) договору.

За умовами договору, Україна зберігала за собою повний суверенітет гетьманського уряду на проведення внутрішньої політики. Зокрема, договір передбачав збереження у непорушності існуючих форм правління й політичного ладу Української держави, її території й адміністративно-територіального устрою, суду й судочинства, фінансової та фіскальної систем, витвореної моделі соціально-економічних відносин та соціальної структури суспільства: підтверджувалися права і привілеї козацтва, шляхти, духовенства, духовенства та міщан.

Ратифікаційна грамота московського царя підтверджувала право Війська Запорозького обирати гетьмана та вперше закріпила довічний характер влади гетьмана. Після смерті гетьмана Війську Запорозькому дозволялося обирати його наступника згідно з своїми звичаями. Але водночас Москва вимагала від новообраного

гетьмана прийняти присягу на вірність цареві та встановлювала процедуру затвердження гетьмана царем. Ратифікаційна грамота передбачала положення, за яким гетьман повинен інформувати царя про зносини Війська Запорозького з іноземними державами. Чисельність козацького реєстру затверджувалася у **60** тис. осіб; визначалися розміри платні російського уряду козакам і старшині. Посаджений у Києві російський воєвода з кількатисячним підрозділом мав надавати допомогу у боротьбі з ворогами.

І насамкінець грамота містила вимогу до гетьмана за наказом царя брати участь у військових походах, що свідчить про васальну залежність гетьмана від царя. Виявом українського васалітету було також зобов'язання щороку сплачувати до царської скарбниці певної суми данини. Отож, за договором **1654** р. Україна зберігала свій державний устрій і свою територію, але на умовах певного контролю міжнародних зносин з боку царя й виплати цареві данини як протекторові за оборону проти зовнішніх ворогів (А.Яковлів). Зважаючи на це, багато вчених розцінюють такі обмеження прав України як номінальну протекцію російського царя, як номінальну васальну залежність від Росії. Однак право провадження зовнішньої політики, яким у той час володіла Україна (за М.Грушевським), – це прерогатива саме самостійної держави. Між іншим, визнаючи стосунки між Україною і Росією, необхідно брати до уваги стан православної церкви – цієї дуже впливової інстанції: вона залишалася самостійною, не підлеглою російському патріархату.

Отже, значення Московсько-Переяславського договору полягає в тому, що він у політичному відношенні *юридично засвідчував* на міжнародному рівні відокремлення України від Речі Посполитої (мало важливе позитивне значення), а у правовому – створення військово-політичного союзу антипольської

спрямованості у формі сюзеренітету-васалітету з династією Романових сусідньої Московської держави. Ілюстрацією стосунків васалітету-сюзеренітету стала, зокрема, практика присяги на вірність цареві новообраного гетьмана разом із старшиною та укладення між ними договірних (гетьманських) статей.

Вплив Хмельниччини на розвиток української національної свідомості

Хмельниччина як перший період революції справила надзвичайно великий вплив на розвиток національної свідомості в широких колах української людності й послужила потужним імпульсом для розквіту усної народної творчості й літописання.

Створені тієї пори пісні, думи, вірші пройняті духом історичного оптимізму, щирого патріотизму, впевненості в силах відстояти виборену в боях національно-релігійну й соціальну свободу. Звертає на себе увагу той факт, що в окремих із них провадалася ідея вигнання польських загарбників з Батьківщини в етнічних межах («за річку Віслу», «в Польщу» тощо) й закріплення за нею назви «Україна» [148. С.93, 102, 104-5, 110, 119]. Щоправда, в пісні «Не дивуйтеся добрі люди» зафіксувалося також поняття України в межах існування козацької держави (до р. Случ): «Ой, чи бач ляше що по Случ наше,/ По Костяную могилу,/ Як не схотіли, забунтували/ Та й утерjali Вкраїну» [148. С.105].

Не можна знехтувати й того факту, що в поетичних творах знайшло відбиток переплетення національної ідеї та соціального ідеалу переважної більшості українського населення. Так, у вірші анонімного автора, присвяченому Б.Хмельницькому, читаємо такі рядки: «Щедрий душею Богдан що Марс його виховав грізний,/ Волю жадану приніс шляхту прокляту розбив,/ Вождь ясновидець герой отчизні дарований Богом,/ Панство шляхетне навек вигнав

із батьківських меж,/ Ляхів захланний народ загарбників лютих тиранів,/ Він переможець, розбив і з України прогнав,.../ Що нечестивих панів вигнав із рідних земель,/ Що розгромив їх уцент і гнав гордовитих до Вісли» [145. С.283].

Особливо яскраво, можна сказати, з геніальною точністю й простотою воно відбито в словах двох варіантів пісні: 1) *«Та немає лучче, та немає краще, як в нас на Вкраїні,/ Та немає ляха та немає пана не буде ізміни».* 2) *Да не буде лучче,/ Да не буде краще/ Як у нас да на Україні,/ Що немає жида,/ Що немає ляха/ Немає унії» [148. С.195].*

Хмельниччина як Національно-визвольної війна — центральна в козацьких літописних компіляціях XVII-XVIII ст., які С.Єфремов, на нашу думку, справедливо називав «ідеологічними пам'ятками» [47. С.244], яким, однак притаманне публіцистичне спрямування [87. С.73].

Дослідник вітчизняного літописання М.Корпанюк вважає, що тема Хмельниччини в українському літописанні (монастирсько-церковному, світському крайовому й козацькому) розкрита, насамперед, через героїко-епічне зображення ходу революції, в якій проявилися національна самосвідомість усіх верств народу, його жертовність і наполегливість [58. С.530-532].

Церковно-монастирські літописці виступають ідеологами християнського гуманізму; майже уникають міжконфесійної полеміки, зате ревниво дбають про прилучення до національної, державобудівної діяльності «блудних синів» - ополячених та окатоличених. Характерною рисою крайового та компілятивного літописання є те, що воно не замикається в локальних рамках, а зображує свою малу батьківщину як складову України, Європи через увагу до суспільно-політичних та культурних проблем свого і чужих

народів. А для козацького літописання було важливим подати історію Малоросії з погляду історичної ролі в ній українського козацтва. Переважна більшість літописців за своїм світоглядом була патріотами України, тому вони переконливо зображали усі потуги нації в боротьбі із загарбниками, не оминаючи вад і прорахунків.

Висвітлена в літописанні тема національно-визвольної боротьби довела, що в її ході українська нація відродила свою державу й спрямувала розвиток на її утвердження, оборону здобутих завоювань, налагодження повнокровного внутрішнього життя, вирішення проблем із сусідніми державами. Драматичне відтворення в літописах цієї війни з усіма її протиріччями, здобутками і втратами, увагою до її рушіїв — людей різних станів, об'єктивно-патріотичний підхід до неї переважної більшості літописців вилилися в значний духовний здобуток: створений панорамний літературний епос, пронизаний наскрізною героїко-патріотичною ідеєю, яка мажорно звучить козацтву. Козацтво ж виразило невмирущість державотворчої ідеї та незнищенність нації.

На основі з цих чинників, В.Смолій та В.Степанков стверджували, що саме протягом **1648-1657** рр. у національній самосвідомості народу стався по суті революційний прорив і уперше після загибелі Київської держави в ній з'являється державна ідея, наріжні принципи якої були вироблені генієм великого гетьмана її утвердження (попри всі складнощі й суперечності цього процесу) зіграло вирішальну роль у розвитку свідомості від рівня етнічно-культурного ототожнення до національно-політичного самовизначення *[124. С.100-102]*. Проте на шляху реалізації державної ідеї доводилося долати серйозні перешкоди: конфесійну роз'єднаність нації силу традиційного егоцентричного спрямування соціально-психологічних стереотипів поведінки тих чи інших верств

суспільства, територіальний розкол України, боротьбу угруповань серед еліти, пасивність верхівки православної церкви та інтелігенції, вкрай негативну роль геополітичного чинника, що штовхав до пошуків військово-політичної допомоги ззовні. І все ж, дякуючи волі, до боротьби за незалежність і політичному генієві Б.Хмельницького вдалося добитися витворення держави, не були втрачені перспективи возз'єднання в її межах усіх українських земель і досягнення цілковитої незалежності. Саме на цьому етапі національної революції надзвичайно бурхливо розвивалися почуття українського патріотизму національної гідності й гордості за новоствореною державою утверджувалася назва «Україна» а її мешканці чимраз глибше усвідомлювали себе українцями.

**Політичні та правові ідеї в Україні за
гетьманства Івана Виговського: Гадяцький
трактат (1658) та «Перелік пунктів і покірних
прохань польському королю і Речі Посполитій»
(1659)**

Після укладення Московсько-Переяславського договору Б.Хмельницький намагався розв'язати кілька політичних проблем, які В.Смолій та В.Степанков безпосередньо пов'язують з реалізацією української державної ідеї. Перша полягала у включенні до складу держави західноукраїнських земель; друга – у запобіганні обмеженню суверенітету козацької України з боку Московської держави [49. С.250]. Виявом реалізації першої проблеми - поширення влади гетьмана на західноукраїнський регіон - мав би стати похід українського війська (разом з росіянами) 1655 р. до Львова, в ході якого стає зрозуміло, що Росія не ставиться до України як до рівноправного військового партнера. Було чимало випадків перевищення російським царем своїх зобов'язань,

безпардонного поводження московських військових щодо українських. Це викликало незадоволення та конфлікти. Загрозою обмеження суверенітету козацької України з боку Москви стала тенденція пошуку порозуміння між Річчю Посполитою та Росією, що виразно окреслювалася у зовнішній політиці останньої з початку **1656** р. і виявила себе в укладеній Віленській угоді. Ці фактори спонукали гетьмана до перегляду Московсько-Переяславського договору, тобто вдатись до «прописаного» «права на непокору».

У ході воєнних дій проти Польщі, гетьман звертає свій погляд на Швецію. У вересні **1655** року, коли розпочалася польсько-шведська війна, Б.Хмельницький пропонує шведському королю Карлу-Густавові союз проти Польщі за умови, щоб усі руські (українські) землі Речі Посполитої були віддані Україні. У січні **1657** року шведи привезли проект такого договору. Але смерть гетьмана і відповідні потуги Московської держави не дозволили його зреалізувати.

Наступник Б.Хмельницького – Іван Виговський - продовжував один із зовнішньополітичних аспектів політики Б.Хмельницького спрямованої на пошук союзників у боротьбі проти потенційного (точніше, реального) ворога, яким у другій половині **XVII** ст. для значної частини українського суспільства була Московська держава. Він намагався розірвати васальні відносини з Москвою, уклавши **1658** р. *Гадяцький договір* (або трактат) (*див.: Додаток 2*), яким у межах Речі Посполитої було декларовано створення (Великого) князівства Руського.

Варто нагадати, що біля витоків Гадяцького трактату (ймовірно його автор) стояв *Юрій Немирич (1612–1659)* - яскрава постать державного, політичного діяча, цікавого мислителя, права рука Івана Виговського у міждержавних відносинах. А сама ідея

створення козацького князівства була не новою, а проголошувалася ще українськими політичними мислителями XVI століття, зокрема Й.Верещинським (Задніпровське князівство). Реальні спроби її впровадження припадають на середину XVII століття. Ще А.Кисіль у листі до гнєзнінського архієпископа М.Лубенського від 31 травня 1648 року свідчив, що козаки, повставши, хотіли установити «нове князівство, столицею якого має бути Київ». Ідею князівства Руського усно висловлював у переговорах із польськими послами Б.Хмельницький, через що шляхетська пародія на його універсал від 10 квітня 1653 року іронічно називає гетьмана «великий князь руський». Але, за спостереженнями В.Шевчука, в офіційних актах Б.Хмельницького ця ідея ніде виразно не проступає — ані в Зборівському, ані в Білоцерківському договорах, ані в переговорних листах із чужоземними володарями: Московією, Польщею, Швецією, Семигородом, Бранденбурзьким князівством [153. С.88-99].

У політичному аспекті за Гадяцьким трактатом козацька Україна як Руське князівство поверталася на правах чи то автономії, чи то федеративної частини до складу Речі Посполитої (держава трьох народів, окрім поляків і литвинів — руських; таке об'єднання народів з однієї державі називалося «союз»). Декларується, щоб ці народи «у межах своїх (йдеться, найпевніше, про етнографічні межі) і свободах залишалися непорушені, як були перед війною, і за правами, описаними в радах, у судах і вільному виборі господарів своїх та великих князів литовських та руських», кордони й волості тих народів мають бути непорушні. До того ж «вищезгадані народи мають залишатися доброю волею при своїх свободах, як одне тіло однієї і нероздільної Речі Посполитої без суперечок поміж себе щодо віри».

Руське князівство мало будуватися за зразком Великого князівства Литовського. Мали бути «спільна рада і спільні дії супроти кожного ворога [136. С.313], власна судова система, окрема для шляхти, визначалася урядова структура: канцлери, підканцлери, маршалки, підскарбії та ін. Поновлювався дореволюційний адміністративно-територіальний поділ. Цікавий пункт щодо князів: вони не повинні «захоплювати вищої прерогативи або першенства понад шляхетський стан». Встановлювався трибунал Великого князівства Руського в Житомирі, мав визначитися статус надвірних судів.

Безпосередньо князівство мав очолювати *гетьман* (підкреслення наше – *авт.*), котрий виступав також київським воєводою і першим сенатором. Гетьману в князівстві давалася «повна влада над усім лицарством, шляхтою, що є на Україні» з правом виключати із війська. Влада гетьмана була довічною, а вибори гетьмана не були вільними: після його смерті українські стани лише мали право обирати 4-х претендентів, з-поміж яких король призначав руського гетьмана. Утворювалася мала скарбниця Великого князівства Руського, куди збиралася б кварта на військо. Старости мусіли жити у староствах. Усі маєтності та надання не могли бути нікому дані без «письмового дозволу його милості пана гетьмана запорозького». Встановлювався термін: «український громадянин». Руське князівство цілковито позбавлялося такої важливої ознаки державного суверенітету, як право на відносини з іншими країнами. Збройні сили князівства мали складатися з 60 тис. і 10 тис. найманців. Все, що видавалося з королівської канцелярії й суперечило пактам, оголошувалося нечинним, при переговорах з Москвою мали враховуватися інтереси України.

У соціально-економічному аспекті угода передбачала поновлення форм феодалного землеволодіння, визиску селян і міщан, які існували до 1648 р., повернення до маєтків панів. Козакам підтверджувалися всі права і «вольності». За клопотанням гетьмана, по 100 козаків із кожного полку могли одержати шляхетство. Самі ж козаки «як люди рицарські» звільнялися від сплати податків і виконання повинностей, одержували дозвіл на виробництво напоїв, підлягали лише гетьманській юрисдикції. Для карбування грошей із зображенням королівської особи дозволялося відкрити карбівництво.

У релігійно-культурній царині статті угоди визнавали свободу релігійного віросповідання (православного чи католицького) й поновлювали права православної церкви на теренах українських земель (куди сягає «мова народу руського»). Щодо унії, то в одному примірникові угоди передбачалося її збереження, в іншому – вона підлягала ліквідації не лише в Україні, а й у Польщі та Литві. Дозволялося відкриття двох академій (з такими правами, як і краківська) та без обмежень – середніх шкіл «із вільним викладанням» та друкарень.

Пакти були стверджені королівською присягою та сеймовою постановою, однак реалізувати цей блискучий план не вдалося через антипольські настрої в Україні: широкі кола козацтва договору не зрозуміли і не прийняли, а також суперечливу позицію Варшави і тиск Москви. На думку визнаного фахівця у цій сфері - В.Шевчука - тут зіграло роль «кілька факторів: у війні з поляками було пролито забагато крові, відтак взаємна ворожнеча стала непереборною — це перше; друге — національна ідея найвищого рівня українськими інтелектуалами не вселялась у народ, а більше втілювалось на рівні боротьби за права та вольності та

конфесійному; відтак народ до таких високих перетворень не був готовий; третє — в договір увійшли пункти, які суперечили козацькому звичаєвому праву, саме вони найбільше суспільність і дратували; четверте — росіяни, як досвідчені завойовники, миттю помітили політичний дисбаланс між козацькою верхівкою, яка була переважно шляхтою, та низами і скористалися соціальною демагогією, вбивши між ними клина і віднайшовши своїх «прилизнів-ренегатів (М.Пушкар, Я.Барабаш), які й розкололи суспільство». На думку історика, саме тому Гадяцькі пакти було прийнято таємно (до речі, так само, як Березневі статті 1654 року за Б.Хмельницького) У цьому факті дослідник вбачає акт національної незрілості тієї доби, оскільки «речі загального значення нація має вирішувати колективно, а не лише волею правлячої верхівки». Через це до присяги Москві в 1654 році народ гнали гвалтом, а умови міждержавних договорів, що вирішували долю народу, пильно приховувалися. Тому, коли І.Виговський зважився прочитати на козацькій раді Гадяцькі пакти, він зустрів козацьку масу не лише не підготовлену до змін, але вже й по-ворожому до себе налаштовану: соціальною демагогією керівники козацької нації користуватися не вміли, отож і ставали її жертвами. Цим і зумовлювалося падіння Івана Виговського **[156. С.89-90]**.

Зрештою, В.Шевчук стверджує, що Гадяцькі пакти були лише компромісною формою погодження з поляками, через це тільки частково відбивали позицію І.Виговського та його оточення. Про це свідчить інший документ: «Перелік пунктів і покірних прохань І.Виговського польському королю і Речі Посполитій», складений після Гадяцьких пактів (1659 р.) **[156. С.332-345]**, який дослідник вважає його персональною програмою:

По-перше, гетьман прагнув об'єднати під своєю булавою весь український народ (ідея соборності, яка має свою історію), через це подавав вимогу приєднати до визначеної козацької території, тобто Великого князівства Руського, воєводства Руське (Галичину), Волинське та Подільське. *По-друге*, вказувалося на потребу створення збірника законів, а гетьману мали надати повну владу. *По-третє*, рішуче вимагалось скасувати унію, тобто привести Козацьку державу до одно-конфесійності, також встановити, крім існуючого, суд для духовенства. *По-четверте*, розширити права православної української шляхти на всій території, а що найцікавіше: обстоювалося право на нові свободи: «Вільний народ до вільного приходить і єднається і, чого треба, просить», тобто союз розглядається не задля підданства чи підлеглості, а задля ширшого задоволення суспільних потреб рівних однаковою мірою народів — надзвичайно важливе подання. Але, з другого боку, І.Виговський (як і Б.Хмельницький, до речі) прагнув до встановлення спадкового гетьманства, що повертало Україну до монархізму, а отже, до поняття народу, а не нації — і це в той час, коли народ відчував себе хоч і не до кінця сформованою, але нацією, яка воліла не підлягати незмінному володарю, а брати колективну участь в управлінні своєю державою. Щоправда, за І.Виговським, монархія мала бути обмежена: ліквідовувалося право вето шляхти, а вирішення того чи іншого питання мало вирішуватися голосами більшості. Йшлося також про утворення Запорозького воєводства.

Впадає у вічі деяка суперечність у пізнішій позиції І.Виговського, висловленій у «Переліку пунктів...» щодо форми державного устрою та особистій політичній позиції ймовірного автора Гадяцького трактату Ю.Немирича. Останній був послідовним прихильником республіканської форми правління й федеративного

устрою держави (найкращий приклад для нього — Швейцарська конфедерація та Голландія). На думку Ю.Немирича, саме такий устрій був здатний забезпечити громадянські свободи і релігійну толерантність. Ці погляди Юрія Немирича знайшли відображення у найвідомішому його творі — трактаті «**Discurs de bello Moscovitico**» («Роздуми про війну з московитами»). 20-річний юнак (!) досліджує державний устрій і військо московитів: «Непідконтрольний законам священний характер країни так зміцнює владу, що, сповнені забобонної шани, вони ні свободи не прагнуть, ні неволі, само собою зрозуміло, дарованої Богом і царем, не відчувають і не уникають. Звідси цар такого схильного до забобонного страху народу втішається надмірним славослів'ям і найбільшою, порівняно з іншими, могутністю» [подаю за: **85**]. Юрій Немирич віддає перевагу державному устрою Речі Посполитої — монархії, але *де-факто* республіки зі *всесильним сенатом* (підкреслення наше — *авт.*), хоча й вказує на значні її недоліки.

В останньому творі - *Маніфесті до володарів Європи (1658)* - Ю.Немирич, випереджаючи думки, викладені 1710 року Пилипом Орликом, Ю.Немирич доводить необхідність денонсації Переяславських угод. Проте навіть після блискучої перемоги українського війська над московитами під Конотопом 24—28 червня 1659 року справа Івана Виговського була приречена на поразку. Повстання полковника Івана Богуня і кошового Запорозької Січі Івана Сірка перекреслило всі сподівання нашого героя на незалежну Українську республіку. В кінці серпня цього ж року Юрій Немирич загинув на Чернігівщині, як писав Ігор Лоський, «вбитий українськими руками, що виконували волю ворогів України» [76. С.139].

Що стосується оцінки головного документу гетьманства І.Виговського – Гадяцького трактату, то тут серед вітчизняних істориків немає одностайності - від вкрай негативного (І.Крип'якевич [62], В.Смолій, В.Степанков [123]), М.Пасічник [100] до цілком позитивного (М.Грушевський [38], В.Шевчук [153, 156]).

Перші вважають, що немає жодних підстав перебільшувати значення Гадяцької угоди як пам'ятки української (і польської) політичної думки. Її основні положення запізнилися щонайменше на 100 років. Можна було б говорити про їх прогресивне значення 1569 р. (під час укладення Люблінської унії), та й то за умови, коли б усі без винятку етнічно-українські землі об'єднувались в межах Руського (українського) князівства на чолі з українським князем, яке б на рівні (в політичному плані) та спільно з Польщею і Литвою створювало триєдину конфедеративну спілку. Гадяцька угода, на їхню думку, була величезним політичним кроком назад, і означала відхід від державної ідеї, сформульованої Б.Хмельницьким, і поверненням до ідеї автономізму 1648 р., перекреслюючи найголовніші національно-політичні й соціально-економічні завоювання першого періоду національної революції.

Свої висновки такі вчені аргументують тим, що укладена угода, *по-перше*, передбачала відмову еліти від такого важливого принципу державної ідеї, як соборність України, оскільки узаконювала розподіл українських земель на дві частини (одна складала власне Руське князівство, друга залишалася невід'ємною складовою частиною Польщі) й таким чином унеможлиблювала їх об'єднання в кордонах національної держави [див.: 123]; *по-друге*, докорінним чином змінювала політичний устрій козацької України і зводила нанівець її державний суверенітет (уряд втрачав

самостійність у проведенні внутрішньої політики й цілковитого позбавлявся права на зовнішньополітичну діяльність, а поновлення польської форми адміністративно-територіального поділу вело до ліквідації витвореного у ході революції національного полковосотенного устрою) **[123. С.402]**; по-третє, скасовувала нову модель соціально-економічних відносин і поновлювала велике та середнє феодальне землеволодіння – фільварково-панщинну систему господарства, кріпацькі відносини, тобто дореволюційні форми соціального визиску трудящих, втрату останніми особистої свободи та прав власності на землю й сільськогосподарські угіддя (на чільне місце в соціально-політичному житті знову висувалося шляхетство) **[123. С.402]**; по-четверте, реалізація умов Гадяцького трактату вела до вибуху народного повстання, оскільки основна маса населення держави не примирилася б із втратою своїх завоювань у національно-політичній та соціально-економічній царинах.

Вчені-апологети Гадяцького договору також мають рацію. Вони вважають, що у проектах І.Виговського українська державна ідея як національна (національно-визвольна) піднялася на якісно вищий щабель. Як безсумнівний вони вважають той факт, що Іван Виговський хотів витворити з України державу європейського зразка під протекторатом польського короля з усіма (окрім вільних зносин з іншими державами) ознаками суверенної держави **[див.: 153. С.130-143]**. Він хотів певною мірою відійти від засад демократичної республіки (суто українського явища унікального в історії середньовічної Європи), і за Б.Хмельницьким - перетворити Україну у змішану аристократично-демократичну республіку або й аристократичну на зразок Великого князівства Литовського з близьким до обмеженого монархічним гетьманським правлінням.

Зрештою, реально піднята І.Виговським ідея реалізації українського суверенітету через створення Козацької держави з фактично монархічною формою правління ще довго, принаймні до початку XVIII ст., залишалася актуальною в теорії та практиці українського державотворення.

Витоки та історичне тло Руїни

Переяслав і Гадяч конкурували між собою як два альтернативні бачення України – перше у зв'язку з Москвою, друге – з Варшавою. Фактично 1654 р. у Переяславі та 1658 р. у Гадячі сусідні держави стосовно українського державотворення виробили основи своєї ідеології, яка найбільш повно виявила себе починаючи з 1660-х років, у нових соціально-політичних умовах українського політичного життя початку *Руїни*, коли дедалі більшого розмаху набувало внутрішнє, громадянське протистояння, яке мало страшні наслідки. Руїнувалися підвалини державності (не в останню чергу внаслідок безмежного соціального розшарування), витоптувалися крихкі паростки громадянського суспільства, катастрофічно знижувалась «вартість» людського життя.

Вважаємо, що чи не найглибше суспільні настрої напередодні Руїни зумів передати Пантелеймон Куліш у відомому романі «Чорна рада» [напр. див.: 65]. Цей серйозний та глибокий твір став наслідком багаторічного вивчення історичних джерел і, головне, свідомого рішення П.Куліша написати роман із минулого України, який послужив би справі національного самопізнання.

Катастрофічні події *Руїни* мали соціальну й політичну «складові». Як відомо, невдовзі після смерті гетьмана Богдана Хмельницького (1657 рік) в Україні розпочалась складна політична боротьба за владу (за посаду гетьмана послідовно змагались Іван

Виговський, Юрій Хмельницький, Павло Тетеря, Яким Сомко, Іван Брюховецький, згодом — Петро Дорошенко...). Боротьба точилася між прихильниками «західної», тобто пропольської, та промосковської орієнтації. Трагічно мало було поборників орієнтації проукраїнської.

Багато в чому пояснює перебіг подій Руїни соціальна площина, де увесь час поглиблювалась прірва між заможними козаками (як сказав Куліш: *«тяжко грошовитими»*, або кармазинниками, і основною масою народу (селянство, міщанство, незаможне козацтво). Ці люди пам'ятали про обіцянки Б.Хмельницького дати не тільки національну та духовно-релігійну свободу, але й землю, й волю. А реально кількісно невеликий прошарок козацької старшини, зосередивши у своїх руках політичну владу й майже всю власність, виконувати оці обіцянки зовсім не збирався.

У 1660—1661 роках став явним процес руйнування раніше єдиної та централізованої гетьманської влади. Правобережна Україна визнала своїм гетьманом Павла Тетерю (цей регіон загалом залишався сферою впливу Польщі), а за посаду гетьмана Лівобережної України розпочалася запекла боротьба. Наказним гетьманом став Яким Сомко, родич Богдана Хмельницького (брат його дружини), представник «статечної», найбільш заможної частини козацтва. У політичному плані Сомко (як й інший «претендент на булаву», ніжинський полковник Василь Золотаренко), безперечно, орієнтувався на Росію, проте водночас був і прихильником широкої автономії України. Але не це відіграло фатальну роль у долі цих двох яскравих представників тодішньої козацької верхівки. Згубним і для їхньої кар'єри, і для життя стало інше, а саме — становий егоїзм. А козацька голота розуміла свободу по-своєму.

Ось як викладає свій погляд на волю, рівність та справедливість неназваний старий козак з «Чорної ради» П.Куліша: «Горе, що старожитні козаки, що з предку-віку козаками бували, військовій черні позавиділи, не схотіли ділитись рівно... Прийде, було, полковник або військовий старшина до гетьмана: «Благослови, пане гетьмане, зайняти займанщину!» — та й займає, скільки оком закине, степу, гаїв, сіножатей, рибних озер, і вже це його родова земля... Отак-то, братці, отак-то, діти, тії багатирі, тії дуки-срібляники з голоти розплодились! У Хмельниччину рідко який шляхтич зачепивсь на Україні, приставши у козацтво, а тепер їх не перелічиш!» [65. С.179].

Зрештою, у XVII ст. не здійснилася жодна із зазначених альтернатив – Україна була поділена між Росією і Польщею Андрусівським договором 1667 року, а Козацький Гетьманат остаточно розпався на два ворогуючих між собою політичних утворення з *проросійською* та *пропольською* орієнтаціями козацької старшини.

Російська ідеологія українського державотворення: «Гетьманські» (договірні) статті як юридичний засіб обмеження суверенітету Війська Запорозького

Основним юридичним актом, який визначав правові відносини між Московською (Російською) та Українською (Військом Запорозьким) державами впродовж тривалого часу були «Березневі статті» й доповнюючі царські грамоти (І.Усенко, В.Чехович). Договір уважався «вічним», але через тогочасну персоніфікацію міждержавних зносин з обранням кожного нового гетьмана він перезатверджувався у вигляді т.зв. «*гетьманських*» (або договірних) статей [128. С.173-176] (*Витяги - див.: Додаток 2*).

«Гетьманські статті» були документами державно-правового і міжнародно-правового характеру, своєрідними конституціями України [42. С.297], котрі визначали устрій української гетьманської держави та порядок її взаємин із Московською державою на період правління конкретного гетьмана. Юридичною основою для укладання таких договорів стали «Березневі статті» Б.Хмельницького (текст яких, на думку окремих дослідників, було сфальсифіковано московською стороною).

Окремі вади українсько-російської угоди 1654 р. (не зовсім чітка в юридичному розумінні формула про «перехід гетьмана і Війська Запорозького під руку московського царя»), деякі її положення сприяли царському уряду Росії в її використанні як юридичної підстави для наступу на права і вольності української держави та її народу. Це безпосередньо позначилося на змісті «гетьманських статей», які впродовж другої половини XVII ст. виявили стійку тенденцію до обмеження суверенітету гетьманської України. Результатом реалізації цієї тенденції стала зміна форми взаємовідносин між Військом Запорозьким і Московським царством. Українська держава з васальної трансформувалася в автономну державу щодо Москви.

Найперше, обмеження українського суверенітету виявились у ставленні до гетьманської влади. Наприклад, за порядком першими після «Березневих» *«(Другими) Переяславськими статтями»* (1659 р.) гетьман (Ю.Хмельницький) не мав права вести самостійну зовнішню політику (укладати міжнародні договори, приймати іноземних послів). Йому не дозволялося вступати у війну або посилати козацькі полки на допомогу сусіднім державам. Козацька рада не могла (без згоди царського уряду) переобирати гетьмана. Гетьман без згоди ради не міг призначати або звільняти

полковників і генеральну старшину. Київський митрополит повинен був визнати зверхність Московського патріарха, а новообраному митрополитові заборонялось приймати посвяту від Константинопольського патріарха. Для посилення контролю за діяльністю гетьманського уряду в Україні значно збільшився контингент царських військ. Крім Києва, московські гарнізони з воєводами розташовувались у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві, Умані.

«*Батуринські статті*» (1663 р.) містили пункти, за якими гетьманська адміністрація зобов'язувалася забезпечувати харчами московське військо в Україні, повертати московським поміщикам селян-утікачів, українським купцям заборонялися ввезення і продаж горілки й тютюну в Московській державі. Через кілька років гетьман Іван Брюховецький у Москві підписав ще одну угоду, яка заступила положення Батуринської.

«*Московські статті*» (1665 р.) ще більше посилювали військово-адміністративну й фінансову залежність Війська Запорозького від московського уряду. Українські міста й землі переходили під безпосередню владу московського царя. Гетьманському уряду заборонялося вступати у дипломатичні зносини з іншими державами; обмежувалося право вільного вибору гетьмана, вибори якого мали проходити лише з дозволу царя і в присутності московських послів; збільшувалася кількість московських військ в Україні; збирання податків з українського населення (крім козаків) відтоді покладалося на московських воєвод тощо. За ці поступки лівобережний гетьман отримав титул боярина, великі маєтки й право одружитися з донькою князя Дмитра Долгорукого Старшини, його однодумці, здобули дворянство та маєтки [124. С.140]. На початку 1666 р призначаються воєводи до

Стародуба, Сосниці, Остра Глухова, Батурина, Лубен, Миргорода і Прилук. Розпочався інтенсивний процес інкорпорації Лівобережжя У березні І.Брюховецький одержав наказ «без затримки» передати воєводам міські ключі, гармати та запаси продовольства Розпочалися перепис населення и збирання податків до московської скарбниці [124. С.141].

«Глухівські статті» (1669 р.) гетьмана Дем'яна Многогрішного були кроком вперед порівняно з «Московськими статтями» І.Брюховецького. Однак усупереч домаганням нового гетьмана поновити чинність договору 1654 р., вони лише нагадували «Березневі статті» Б.Хмельницького: попри незначні поступки царського уряду (московський уряд відмовлявся од запровадження власної податкової й адміністративної систем, скорочувалася чисельність московського війська в Україні тощо) в цілому також були спрямовані на обмеження державних прав України (в кордонах Лівобережжя) московським урядом. Зокрема передбачалося залишити в 5-й містах воєвод, котрі не мали права втручатися в місцеве управління, а лише очолювали залоги; збирання податків до царської скарбниці залишалось прерогативою української адміністрації; встановлювався реєстр у 30 тис козаків; гетьманському урядові заборонялось провадити зовнішню політику. Значно обмежувався перехід селян у козацтво.

«Конотопські статті» (1672 р.) гетьмана Івана Самойловича значно обмежували гетьманську владу на користь старшини. Гетьман не мав права позбавити старшину посад чи покарати без згоди старшинської ради чи вироку військового суду. Особливо обмежувалися політичні права гетьманського уряду в царині зовнішньої політики. Зокрема, козацькі послы не мали права брати участь у перемовинах із представниками польського уряду в Москві у

справах, що стосувалися Війська Запорозького. Лівобережним полкам заборонялося надавати військову допомогу правобережному гетьманові Петру Дорошенку в його боротьбі проти Польщі.

Опосередкованим наслідком укладених «Конотопських статей» стала важлива політична подія, котра мала вкрай негативні наслідки для духовного розвитку української нації, а саме: **1685** р. Київська митрополія була підпорядкована московському патріархатові, на що наступного року Москва отримала згоду від царгородського патріарха Діонісія. Висвячений у столиці Росії київський митрополит Гедеон отримав титул «*митрополит Київський і Галицький і Малия Росії*», в той час як до **1685** р. київські митрополити завжди титулувалися: «митрополит Київський, Галицький і вся Росії...» [94. С.187-192]. Відтепер українська православна церква повільно, але неухильно перетворювалася в знаряддя колоніальної політики Російської держави в Україні, ставала могутнім ідеологічним засобом русифікації українців, позбавлення їх національної державної ідеї.

«*Коломацькі статті*» (1687 р.) гетьмана Івана Мазепи в основному повторювали свій попередній прототип, однак містили й нові положення, які значно обмежували політичні права гетьмана та українського уряду. Так, вони вперше заперечували державний характер гетьманської влади й державний статус Гетьманщини, забороняючи вживати для її характеристики таке правове визначення, як «*Малоросійський край гетьманського регіменту*». Натомість йшлося про те, що він належить до єдиної держави з Великоросійським краєм. У них, також вперше, відзначалося, що гетьман і старшина зобов'язані «*народ малоросійський всякими заходами і способами з великоросійським народом з'єднувати (підкреслення наше - авт.)*», сприяти шлюбом між московитами й

українцями тощо. Передбачалося введення московського гарнізону до гетьманської столиці Батурина. Підтверджувалася заборона на дипломатичні зносини з іншими державами, зокрема висловлювалося застереження, що новий гетьман не повинен порушувати «вічний мир» з Річчю Посполитою (тобто зобов'язаний погодитися на втрату Правобережжя) [59. С.24]. Щоправда, на перших порах і. Мазепа писався «гетьманом обох сторін Дніпра». У листі до белзького воєводи Адама Сенявського 1693 р. він писав: «...волю я до повороту свого гетьманського, отримуючи Україну (Правобережну) під свою владу» [150. С.4-12]. Обмежувалося право гетьмана розпоряджатися військовими землями. Також гетьман не мав права без царського указу позбавляти старшину керівних посад, а старшина – скидати гетьмана.

Отож, у процесі становлення козацько-гетьманської держави важливе місце посідав Переяславський (Московсько-Переяславський) договір (1654 р.), який як договір сюзеренітету-васалітету з московською династією Романових започаткував практику укладання між новообраним гетьманом та царським урядом т.зв. договірних (гетьманських) статей. Останні для царського уряду впродовж XVII ст. стали юридичним засобом обмеження українського державного суверенітету, важелем трансформації форми української держави в автономію. Це засвідчує навіть побіжний аналіз текстів «гетьманських статей». Зафіксована у них динаміка міждержавних змін показує російську ідеологію щодо українського державотворення – поступове, але неухильне обмеження суверенних прав гетьманської держави - Війська Запорозького.

Ідеологія розбудови української державності у складі Речі Посполитої: проект Козацького гетьманату гетьмана Павла Тетері

У середовищі нової козацької еліти Правобережжя набуває ідея пошуків політичного компромісу, а саме: органічного вживлення козацького Гетьманату в соціополітичну структуру Речі Посполитої - нехай навіть і за рахунок певного обмеження його прерогатив.

Надзвичайно цінний матеріал для реконструкції такого бачення тогочасними керівниками козацтва моделі існування козацького Гетьманату в політичній структурі Речі Посполитої містить уведена у науковий обіг відомим істориком В.Горобцем [32. С.40-61] «Інструкція на Варшавський вальний сейм...»(1664).

Документ, що даний від імені гетьмана Павла Тетері, уміщує 75 пунктів, які викладено на 35 аркушах тексту. «Інструкція...» торкалася практично усіх політичних, соціальних та культурних аспектів руського православного населення. Зокрема, пропонувала вирішення релігійного питання, торкалася військових аспектів, висувала вимоги культурно-освітнього характеру, пропонувала особливий погляд на урегулювання соціальних відносин, внутрішній устрій проектованого гетьманату, а також заходи для забезпечення громадського спокою.

Укладачі документа передовсім акцентують увагу на **релігійному питанні**: без розв'язання релігійних суперечок неможливо досягти стабілізації ситуації в Україні. На відміну від умов Зборівської угоди 1649 р. чи Гадяцької угоди 1658 р., пропонується компромісний варіант вирішення проблеми єдності православної церкви, а саме: Військо Запорозьке не наполягає на ліквідації церковної унії, а пропонує підпорядкувати уніатів Константинополю. Чимало місця в документі відводиться питанню

визначення статусу київського митрополита, якого також пропонують підпорядкувати константинопольському патріарху і позбавити його будь-якої залежності від влади католицької. Пропонувалося закріпити на майбутнє традиційний (з погляду укладачів інструкції) порядок виборів київського митрополита, а саме: елекція має бути *«загальною»* і до участі в ній допускатимуться і наділятимуться правом голосу на рівних умовах як представники духовного стану, шляхетства, так і Війська Запорозького.

У наказі послам від Війська Запорозького були **вимоги, що належали до культурно-освітньої сфери**. В інструкції на сейм 1664 р. укладачі порушують питання про закріплення сеймовою конституцією прав Київської Академії, яка має бути автономною, самоврядною одиницею. При ній мали б функціонувати бурса і семінарія. Для того, щоб *«...молодь релігії нашої грецької спокійно могла навчатись...»*, постанова сейму повинна була заборонити заснування в Києві уніатських, а особливо єзуїтських, шкіл, передовсім колегій та академій. Професорські посади в Київській Академії мали належати лише православним, а не католикам чи уніатам. Крім надання Києво-Могилянському колегіуму статусу академії, гетьман і Військо Запорозьке ставили вимогу про заснування ще однієї академії на теренах Великого князівства Литовського. Конкретно пропонувалося відкрити вищу православну школу у Білорусі, в Могилеві. Варто зауважити, що вперше вимога про надання Київському колегіуму статусу академії та відкриття ще однієї вищої школи на території Великого князівства Литовського у вимогах Війська Запорозького прозвучала в ході Гадяцького переговорного процесу.

Чи не найбільша увага в інструкції козацьким послам приділялася **проблемам врегулювання соціальних відносин**, закріплення за козацтвом станових прав і привілеїв, а також регулювання його відносин з «*народом шляхетським*». Передовсім документ містив вимогу розширити колишні станові права козацтва, привести їх у деяку відповідність з фактичним станом речей, що утвердився наприкінці 1640-х - на початку 1650-х років. Зокрема, ставилося питання про урівнення в правах козацьких хуторів з шляхетськими маєтностями, що мало бути закріплене спеціальною сеймовою постановою.

Інструкція чимало місця приділяла проблемам організації системи судочинства в Короні Польській за нових соціально-політичних умов. Зокрема тут акцентувалося на питанні врегулювання стосунків суду гетьманського, гродського і Трибуналу. Передовсім застерігалося, щоб судові позови всередині козацького стану розглядалися тільки козацьким судом. Справи, де позивачем і відповідачем виступали козаки, розглядалися в суді полковника, а вищою апеляційною інстанцією для них мав виступати суд гетьманський. Коли ж судові позови зачіпали інтереси козаків і міщан (карні справи, майнові суперечки тощо), і справа передавалася до старостинського суду, тоді її розгляд мав проводитися за обов'язкової участі не лише старости, а й представника полкового або гетьманського суду.

Козацькі вдови – «*згідно давніх прав*» - мали користуватися правами і привілеями, наданими козакам польськими монархами, насамперед звільненням від жовнірських постойів та належністю до суду козацького, а не замкового.

Окремо порушувалося питання взаємодії судів гродських і Трибуналу Коронного. Укладачі інструкції 1664 р. вимагали, щоб у

разі вбивства шляхтичем козака винуватець був скараний на смерть за декретом Київського гродського суду, тобто шляхетського суду першої інстанції (призначався незалежно від волі сеймиків старостою і володів правом розгляду усіх справ неосілої шляхти, а також деяких карних справ усієї шляхти - як неосілої, так і осілої). *Инфамія* (вирок про позбавлення честі), проголошена Київським гродом, отримувала таку ж вагу, як і вирок Трибуналу. А отже, останній не мав права анулювати постанову Київського гроду щодо вирішення козацьких справ. *Баніція* (найвища цивільна кара, оголошення поза законом, позбавлення громадянських прав) також мала присуджуватися в гроді і мати таку ж вагу, як і постанова Трибуналу. Апеляційною установою щодо Київського гродського суду мав виступати тільки король.

Чимало уваги приділено в документі питанням, пов'язаним з **політико-правовим та інституціоналіським облаштуванням Гетьманату**, зокрема визначенню моделі організації гетьманської елекції, впорядкуванню козацького компуту, утриманню козацької старшини і війська, перенесенню гетьманської резиденції тощо.

Щодо порядку проведення гетьманських виборів, то інструкція наголошувала на тому, що гетьмана треба обирати не «до ласки військової», як це було раніше, а на певний, визначений законом термін - до наступного вального сейму. Після завершення роботи вального сейму до Війська Запорозького мав прибути уповноважений королем і станами Речі Посполитої комісар, аби з'ясувати думку старшини і козацького загалу щодо зміни гетьмана. Дозвіл на проведення елекційної ради від імені короля надавав комісар, а результати проведених виборів обов'язково затверджувалися монархом. У тому разі, коли перевибори відбулися

за відсутності королівського комісара і раніше встановленого терміну, тобто перед завершенням роботи сейму, їхні результати визнавалися недійсними і призначалися перевибори.

Отже, козацька старшина прагнула поламати практику вільного переобрання гетьмана, пов'язавши його з проведенням вального сейму та дозволом короля.

Модель організації гетьманської елекції певною мірою копіювалася на нижчих рівнях - полкових і сотенних. Так, інструкція на словах не заперечувала права вільного вибору полкової та сотенної старшини. Проте для того, щоб кандидати на старшинські уряди *«...були людьми в справі рицарській досвідчені...»*, дозвіл на перевибори полковника мав давати гетьман, а сотника - полковник.

Виразний вплив тогочасних суспільно-політичних проблем помітний на запропонованому вирішенні питання кількісного складу козацького стану. Укладачі документа пропонують обмежити козацький реєстр 12-ма тисячами чоловік, пропонують зберегти надалі лише шість козацьких реєстрових полків, а саме: Чигиринський, Черкаський, Корсунський. Переяславський, Канівський та Білоцерківський (тобто тут ішлося про повернення до практики, узаконеної Куруківською угодою 1625 р., з тим лише винятком, що кількісні показники реєстру збільшувалися вдвічі).

Козацьку територію пропонувалося локалізувати південними землями Київського воєводства. Утримання шести козацьких полків покладалося виключно на мешканців Київського воєводства. (Варто наголосити, що пропозиції щодо локалізації «козацької області» на землях Південної Київщини і безперешкодного виходу козаків з території інших воєводств також повністю вписувалися в норми Куруківської угоди 1625 р. і являли собою рух назад не лише в

порівнянні з умовами Гадяцького (1658 р.), а й Зборівського (1649 р.) та Білоцерківського (1651 р.) договорів).

Окремим положенням інструкції застерігалися обов'язки реєстрового козацтва та старшини щодо виконання ними своїх військових повинностей. За ухилення від участі в поході у воєнний час передбачалася смертна кара. Крім того, пропонувалася низка інших санкцій проти порушників військової дисципліни.

Декілька пропозицій інструкції стосувалися питання винагороди козаків і старшини за несення ними військової служби на користь короля і Речі Посполитої. Зокрема послі від Війська Запорозького мали порушити перед королем і сеймом питання про висилку реєстровцям *«стипендіума з кожного сейму... по десять злотих кожному»*. (Щоправда, зважаючи на тодішнє скрутне фінансове становище Речі Посполитої, Військо погоджувалося на відстрочку з виплатами, які мали розпочатися через чотири роки.) На утримання генеральних (військових) старшин та військових музик (*«...без чого жоден гетьман бути не може...»*) король і сейм мали виділити староство. Крім того, по старостві та млину потрібно було виділити у своєму полку і козацькому полковнику, а писареві, осавулам та іншій (ймовірно, полковій) старшині - по млину.

Укладачі посольського наказу зачіпали й такий аспект тогочасного політичного життя, як перенесення гетьманської резиденції з Чигирина до Білої Церкви. Необхідність цього аргументувалася тим, що Біла Церква розташована *«...посередині між Україною та Запорозжям. Тут гетьман міг би приймати і відправляти рицарство і послів...»* В іншій статті наказу, повертаючись до питання щодо доцільності переносу гетьманської резиденції, автори апелювали до вельми дражливого з польської точки зору аспекту тогочасного міжнародного становища -

татарських претензій на зверхність над козацькою Україною, вказуючи на ту обставину, що Богдан Хмельницький учинив в Чигирині свою резиденцію для того, щоб мати можливість безперешкодно підтримувати тісні контакти з Кримом. Як обережну спробу реанімації ідей політичної автономії українських земель, зафіксованих у Гадяцькій угоді 1658 р., можна розцінювати декларацію про необхідність об'єднання українських воєводств для спільної оборони і військових акцій супроти неприятеля. З контексту документа випливає, що верховенство над військами мало б належати козацькому гетьману.

Необхідністю **військового зміцнення гетьманської влади** продиктована вимога щодо закріплення за козацьким гетьманом права на формування найманого війська - шести кварцяних корогв. Зазначені підрозділи мали формуватися при кожному реєстровому козацькому полку. *Кварцяні корогви* безпосередньо підпорядковувалися гетьману (підкреслення наше – авт.). Звичайно, що кварцяне військо разом зі своєрідною лейб-гвардією гетьмана - корогвою білоцерківської шляхти повинні були стати надійним мілітарним гарантом міцності гетьманської влади.

Окремо застерігалося право гетьмана на утримання під своєю командою військової артилерії. Для обслуговування «армати» пропонувалося узаконити набір трьохсот піхотинців (вони не входили в число 12-тисячного реєстру). На утримання цієї, ще однієї елітарної частини козацького війська, що мала перебувати в «...особливому респекті гетьмана і старшини білоцерківської...», пропонувалося виділити від імені короля і Речі Посполитої значні кошти на платню воякам. Крім того, при «арматі» мав бути відповідний штат гармашів, ковалів, стельмахів, фурманів та ін..

У блоці питань, присвячених **проблемі забезпечення громадського спокою** в Гетьманщині (хоч тут варто зауважити, що, за великим рахунком, всі пропоновані нововведення тою чи іншою мірою підпорядковувалися цьому надзавданню), насамперед звернуто увагу на врегулювання взаємин гетьманської влади із Запорозькою Січчю, обсадження Правобережжя фортецями тощо. Так, для забезпечення спокою на прикордонні пропонувалося, щоб від короля було відправлено комісара, котрий би на Чигиринському та Білоцерківському замках провів перепис, після якого без особливого на те дозволу короля нікому із замків і міст не можна було вільно виходити.

Крім того, посли мали донести до короля і сейму розуміння того, що *«...свавілля і бунти в Україні... виходять із Запорожжя...»*. Аби поламати цю небезпечну тенденцію, пропонувалося мати дві фортеці - в Корсуні та на Січі, залоги яких не допустили б, з одного боку, контактів січовиків із Задніпров'ям, а з другого, протегування їх Москвою. Навпроти Січі, в Кодацькій фортеці, пропонувалося тримати тисячу найманих німецьких піхотинців, разом з якими службу несли б, також по черзі, змінюючись через чверть року, один козацький полк. Крім того, на Січі постійно мав перебувати урядовий комендант, стежачи за тим, аби на Низ приходили лише за наявності спеціального дозволу, виданого гетьманом, полковниками чи комендантами замків, оскільки під приводом риболовлі на Запорожжі чимало вештається плебсу. Надалі число присутніх тут планувалося суттєво обмежити, видаючи дозвіл лише для вірних королеві козаків, *«...від яких бунти не виникнуть...»*.

Для зниження політичного статусу Запорозької Січі пропонувалося, аби надалі Кіш очолював *«...козак старожитний, королеві пану вірний і добре заслужений... призначений гетьманом*

з ради з усією старшиною». Новообраний кошовий обов'язково повинен був скласти присягу вірності польському монарху. (Дослідники (В.Горобець) зауважують, що подібне вирішення проблеми верховенства влади реєстрового гетьмана над запорозькими козаками пропонувалося вже в "Кондиціях" гетьмана С.Наливайка, надісланих у 1596 р. польському королю Сигізмунду III [там само]).

Загалом же реалізація запропонованих заходів, на думку авторів проекту, мала гарантувати в державі спокій і благополуччя.

Отже, підсумовуючи аналіз посольської інструкції Війська Запорозького на вальний сейм 1664 р., передовсім доводиться констатувати досить виразний вплив на цей документ поточного моменту. Стрімке загострення суспільно-політичної ситуації всередині Війська Запорозького, небачений раніше вибух охлократичного свавілля та перетворення його на відкриту громадянську війну - змушують правобережну старшину істотно обмежити свої політичні апетити і шукати шляхи спільного з Річчю Посполитою приборкання руйнівної стихії. Ослаблення військової і політичної ваги Війська Запорозького змушує П.Тетерю та його оточення відмовитися від ідей політичної автономізації Козацького Гетьманату й реанімувати вимоги станової автономії козацтва (підкреслення наше – авт.), що були актуальними на початку століття. Водночас у вимогах Війська Запорозького виразно простежується тенденція на збереження за ним функцій протектора Православної церкви та виразника національних культурно-освітніх запитів всього православного населення Корони Польської та Великого князівства Литовського. Однак нагоди для практичної апробації документа не випало.

Зрештою, можливість прийняття сеймом проекту Козацького гетьманату П.Тетері була не високою. Польська політична верхівка не хотіла визнавати право українців на свою національну державу. Прикладом цього є, наприклад, діяльність гетьмана П.Дорошенка. Так, на початку жовтня 1670 р. він направляє посольство до Варшави з інструкцією, що передбачала: збереження всіх прав і свобод «віри Руської»; ліквідацію унії; місця в сенаті для митрополита і чотирьох єпископів; надання посад у Київському, Брацлавському й Чернігівському воєводствах лише православній шляхті; зрівняння у правах православних міщан із католицькими (тобто українських з польськими); відкриття двох академій, гімназій, шкіл, щоб «вільно було науки відправляти і книги великі друкувати»; амністію учасникам визвольної і соціальної боротьби; визнання кордонів козацької України на Поділлі по місто Меджибіж, а на Волині - по ріку Горинь; збереження всіх козацьких вільностей і свобод; заборону повернення до маєтків панів і урядовців тощо [124. С.157]. Проте уряд Речі Посполитої, як і в минулому, не погоджувався піти на прийняття цих вимог.

Ідеологічне обґрунтування альтернативного бачення України: становлення основ російсько-польсько-центризму в українській політико-правовій думці

Умови політичного буття українського суспільства другої половини XVII ст. – фактичного розпаду Козацького Гетьманату на два ворогуючих утворення - робили актуальною проблему ідеологічного обґрунтування сутності нової суспільно-політичної реальності. Зрештою, стан українського суспільства, в якому воно перебувало впродовж усього XVII ст., дослідники характеризують як невпинні та перманентні процеси пошуку власної ідентичності [31.

С.265-267]. Ці пошуки провокували посилення уваги до історичного минулого Русі, спонукали українських інтелектуалів (переважно церковного кола) звертатися до вивчення власних державотворчих традицій, проте часто з позицій російського та польського бачення України.

Обґрунтування російського (польського) векторів в українському державотворенні здійснювалося у напрямі демаркації відмінностей Русі-України від литовських і польських земель Речі Посполитої (відповідно, Московщини), й винайдення для неї (Русі-України – *авт.*) належного місця в системі лояльностей російського монарха (соціополітичної структури Речі Посполитої).

Найбільш концептуально довершеним російсько-центричним історико-ідеологічним продуктом останньої третини XVII ст. вважається анонімний твір *«Синописъ или краткое собрание от различных Летописцев, о Начале Славяно-Россійскаго Народа, и Первоначальных Князех Богоспасаемого града Кіева о житіи святого Благоверного Великаго князя Кіевскаго и Всея Россіи Первейшаго Самодержца Владиміра, и о Наследниках Благочестивыя Держави его Россійскія, даже до Пресветлаго и Благочестивого Государя нашего Царя, и Великаго князя Федора Алексевича, Всея Великія, и Малыя, и Белья Россіи Самодержца»*. Уперше його видано в Києво-Печерському монастирі в 1674 р., з деякими доповненнями повторно – в 1678 р., остаточно сформований текст з'явився 1680 р., після чого книжка виходила близько 30 разів, ставши офіційним підручником в історії Російської імперії [111. С.33].

У цій книзі було уведено в обіг цілу низку постулатів російського монархізму і практично вперше впроваджено ідеологічну фальсифікацію української історії, перевівши її, кажучи

образно на російські рейки російського народу. Так, уже сама назва твору вказувала на те, що його автор розглядає політичну історію українського та російського народів як єдиний потік, більше того, вписує їх у споріднений етнічний контекст міфічного «Славяно-Російського Народу». Анонімний автор «Синописа» (а ним, на думку дослідників, найвірогідніше був архімандрит Києво-Печерського монастиря Інокентій Гізель) тісно *переплітає поняття народу, династії та держави*, поміщаючи в епіцентр свого викладу історію династії Рюриковичів, що непомітно трансформується в історію династії Романових. Такий підхід дає змогу нерідко механічно об'єднати різноманітні фрагменти російської та української історії, пов'язати віддалені й дезінтегровані території та різноспрямовані політичні процеси. Об'єднавчі тенденції «Синописа» у сфері політичній відбиваються у приєднанні Малоросії (завдяки її історичним зв'язкам з династією Рюриковичів і православної вірі) до значно ширшого всеросійського ареалу. Концепт етнічний, виходячи з наявних відмінностей між московитами та русинами, також вписує їх до ширшого етнічного об'єднання «Славяно-Російського Народу». У династичному ж відношенні московський монарх, зважаючи на те, що його предки походили від Рюриковичів (найпершого самодержця Володимира – *авт.*), володів правом самодержавної влади над усією «Росією», що охоплювала як Московію, так і Малоросію.

Зрозуміла річ, що російським ідеологам вельми ходило про те, щоб право політичної й культурної спадщини Київської держави було приписане російським царям, тим самим українська історія вводилася як часткова в російську історію, а Володимир зображався як перший самодержець всієї Росії, хоч Росії як такої за Володимира не існувало. *Важливо було, отже, щоб це зробили не в Москві, бо*

тоді це б мало вигляд узурпації цього права, а таки в Києві, і не просто в Києві, а в центрі східного слов'янського православ'я – в Києво-Печерському монастирі, звідки вийшли перші Київські літописи, та й з історичної столиці Київської держави (курсив наш – авт.).

Дослідники вже давно звернули увагу на запозичення автором «Синопису» ідей московських книжників XV-XVII ст. щодо спадкоємності влади давніх київських князів московськими. Крім того, не можна й не помітити рецепції ним ідей, закладених ще в середні віки ченцем Філофеем щодо месіанської ролі Москви «аки Третем Риме». Так, віддавання всієї спадщини Давньоруської держави московській династії, прийняття Військом Запорозьким у 1654 р царської протекції анонімний автор трактує, як «...природное царское его присвоєніе...». Для того, аби довести *природне моральне право* (підкреслення наше – авт.) Москви на цю першість, автор «Синописиса» вдається до релігійних аргументів: висловлює думку стосовно того, що найближчим біблійним пращуром «Россов» був «Мосох». П.Сас вважає, що сам факт відновлення «имя Мосоха в Народе Россійском» сприймається автором як виправдання піднесення його правителів на вищий, сакральний, ступінь влади **[51. С.544]**.

Додамо, що концепція «Синописиса» була опозиційно настановлена до козацтва – головного репрезентанта тогочасної української державності. В.Горобець зауважив, що трактуючи війни з польським королем (розглядаються винятково як «повернення отчини» російського монарха), автор «Синописиса» навіть побіжно не згадує про роль українського козацтва в їхньому виникненні та розвитку **[31. С.266]**. Попри те, що історичний виклад доведено тут до 1679 р., на відміну від козацького літописання, в якому основна

увага приділялася Б.Хмельницькому та його визвольній війні, у творі опис про це зовсім відсутній, що було не випадково: пропагувати боротьбу за свободу України було не в інтересі замовників «Синописа», адже не для свободи України вони сюди прийшли. Тому мають рацію ті з вчених (В.Шевчук), які характеризують «Синопис» як ідеологічну п'яту колону Росії в Україні [153. С.311-312].

Що стосується польсько-центричного напрямку української правової та політичної думки, то найбільш показовими працями, які з'явилися приблизно в один час з «Синописом», і ставили мету гіперболізувати польський вектор в українській історії, стали «Літопис, або Хроніка справ і подій» Іоахима Єрлича, українця, православного шляхтича (бачив українську історію польськими очима) та «Літопис подій у Південній Русі» львівського каноніка Яна Юзефовича. Останній був римо-католиком, широко описав повстання Б.Хмельницького, але з антиукраїнських, пропольських позицій. Водночас подав цікаві факти з історії Львова, використавши при цьому записки львівських міщанина-синдика С.Кушевича та студента Бержонського. Відвертої польсько-центричної орієнтації дотримувалися також автори літописів Винницького капуцинського, Львівського кармелітського монастирів, Кам'янецької хроніки та повісті «Про перемогу над турками» із Супрасльського літопису [58. С.24].

Отже, в останній чверті XVII ст. в українській політико-правовій думці були закладені ідеологічні основи обґрунтування альтернатив подальшого політичного розвитку України – російсько-та польсько-центризму. Їхні представники в оцінці українських подій послуговувалися інтересами сусідніх держав. Найбільш

показовим й концептуально довершеним був російсько-центричний напрям, яскравим виявом якого став «Синопис».

«Турецька» складова ідеології та практики козацького державотворення

В умовах, коли наприкінці 60-х рр. XVII ст. Козацький Гетьманат остаточно розпався на два ворогуючих між собою політичних утворення з *проросійською* та *пропольською* орієнтаціями козацької старшини, зазвичай, не брали до уваги третьої дороги – Стамбула. Варто зауважити, що в українській історіографії турецький фактор, на загал, недооцінювався. Хіба що Орест Субтельний бачив у турецькій орієнтації шанси, вочевидь, корисні. Проте, забігаючи наперед, зазначимо, що та третя дорога не виглядала реальною. Оскільки українська національна свідомість багато черпала з козацьких традицій, то турок як традиційний «друг православ'я» ніяк не міг стати учасником бажаного альянсу, не порушуючи при цьому самотності народу.

Найперше турецька дорога відкрилася ще за часу Богдана Хмельницького, коли на початку березня 1653 р. до Стамбула виїхало представницьке козацьке посольство. Як засвідчував турецький хроніст XVII ст. Наїма [33. С.53-57], Богдан Хмельницький просив султана Мегмеда IV підтвердити своєю грамотою протекторат над Україною і як символ зміцнення сюзеренно-васальних відносин надіслати йому «стяг» і барабан. Після здійснення відповідних актів Військо Запорозьке повинне було розглядатися як частина Османської імперії, а військовий напад на нього мав розцінюватися як напад на саму імперію. Йдучи назустріч проханням гетьмана, султан надіслав до України «велике» посольство на чолі з Мегмед-агою, яке перебувало в Чигирині із середини травня до кінця червня. Турецький урядовець привіз

султанську грамоту, де говорилося про те, «щоб був гетьман у підданих султана». Окрім того, він вручив Хмельницькому «коруну, і шаблю, і булаву, і бунчук, і кафтан». Османський посол запевнив українське керівництво, що султан Мегмед IV надасть йому військову допомогу у вигляді десяти тисяч вояків силістрійського паші й буде постійно захищати козацьку державу від іноземних вторгнень. Це були зобов'язання монарха Османської імперії як протектора України і водночас володаря-сюзерена стосовно гетьмана-васала Богдана Хмельницького.

Обов'язки Війська Запорозького як васально залежної держави перед султанською владою за пропозицією турецького посольства були такими: 1) передача під султанське управління Кам'янця-Подільського; 2) щорічна сплата данини в розмірі 10 тисяч золотих і 10 тисяч волів та овець; 3) надання Порті своїх військових підрозділів у разі необхідності. Також Богдан Хмельницький разом з усією старшиною мав скласти присягу вірності султану від імені всього населення України. Гетьману залишалось зробити один (але чи не найголовніший!) крок до правового оформлення угоди про васальну залежність Війська Запорозького від Османської імперії, а саме — скликати Генеральну раду, яка б легітимізувала попередній українсько-турецький договір.

Така рада відбулася наприкінці червня — на початку липня 1653 р. і на ній після довгих суперечок було відхилено не лише умови турецької сторони щодо підданства, але й, по суті, положення українсько-турецького договору, який був укладений перед тим гетьманом та султаном. Не останню роль у такому рішенні законодавчого органу козацької держави відіграв сам Хмельницький. Згідно з повідомленнями російських агентів зі Стамбула, український правитель, відсилаючи турецьких послів,

говорив їм: «...города (Кам'янця-Подільського — авт.) не можу дати, ні іншої ніякої дані, я не маю держави багатої... тільки якщо люди військові, якщо знадобляться султану, бути мені готовим на його службу».

На думку відомого дослідника козащини Т.Чухліба, причина відмови Стамбулу полягала не лише у надмірних вимогах Туреччини, а й у тому, що варіант з прийняттям османського протекторату був усього-на-всього певним відволікаючим маневром української дипломатії [33. С.56]. З одного боку, він мав відвернути увагу урядових кіл Речі Посполитої від головного напрямку зовнішньої політики Війська Запорозького, яке, починаючи з 1649 р., намагалося отримати протекцію «православного володаря» — царя Московської держави. З іншого боку, декларацію бажання прийняти зверхність Османської імперії Богдан Хмельницький використовував як своєрідний засіб тиску на Росію з метою змусити її монарха прийняти рішення «вступитися» за «одновірців» перед Польською короною.

Найважливіші спроби реалізації «турецької» складової в ідеології та практиці козацького державотворення відбувалися за гетьманату Петра Дорошенка. У багатьох дослідників можна прочитати, що «як люди довідалися, що Дорошенко уклав союз з турками, багато хто від нього відійшли, бо люди турків боялися і ненавиділи як бусурманів». Утім турки у методах не відрізнялися від тогочасних росіян, шведів чи поляків. Що ж до ясиру, то орієнталіст Агатангел Кримський видобув на світло денне з архіву фрагмент хроніки, де йдеться про звільнення українських бранців під час козацького походу під проводом Івана Сірка 1675 року. Бранці відмовилися повертатися з неволі, де їм, очевидно, краще жилося,

ніж під польською чи московською владою. Сірко наказав їх порубати **[61. С.182-200]**.

П.Дорошенко став гетьманом (обраний у серпні **1665** р. на Раді у Чигирині гетьманом Правобережної України, а з **8** червня - проголошений гетьманом України по обидва боки Дніпра) у критичній ситуації, коли Україна, після марних намагань Івана Виговського зберегти залишки державного гетьманського устрою й цілісність української території, опинилася у вирі спровокованого польським та московським урядами протистояння правобережної та лівобережної старшини. Окрім того, що держава була практично розчленована на три частини (Лівобережне и Правобережне гетьманства, Запорожжя), вона ще була надзвичайно спустошеною. Зокрема, за дуже приблизними підрахунками В.Смолія та В.Степанкова, на середину **60-х** рр. Правобережна Україна втратила щонайменше **65-70%** свого населення **[124. С.143]**.

У геополітичному плані гетьманування П.Дорошенка було позначене укладенням Андрусівського перемир'я (січень **1667** р.), яке істотно змінило міжнародне становище України. Московсько-польський Андрусівський договір передбачав встановлення на **13,5** років перемир'я закріплення за Росією Сіверщини й Лівобережної України та на **2** роки Києва, а за Річчю Посполитою - земель Білорусії та Правобережної України Запорожжя потрапляло у спільне володіння обох держав. Отже, договір відображав компроміс між двома монархіями що стався за рахунок розподілу Української держави, і мав надзвичайно трагічні наслідки для історичної долі українського народу. Ситуація, що складалася, створювала незборимі труднощі на шляху консолідації українських земель у межах національної держави. На тривалий час, як засвідчили подальші події, загальмувався й деформувався процес розвою нації,

її політичної свідомості, мови, культури тощо. Погоджуємося з В.Смолієм та В.Степанковим, які стверджують, що укладення договору ознаменувало завершення другого періоду національної революції: характеризувався різким загостренням соціально-політичної боротьби, що вилилася в громадянську війну й призвела до розподілу козацької України на два гетьманства. А основний зміст третього, останнього періоду революції, становила відчайдушна боротьба уряду П.Дорошенка за єдність держави та зміцнення її суверенітету *[124. С.143]*.

У доандрусівський період свого гетьманування П.Дорошенко планував відновити єдність гетьманату за допомогою Речі Посполитої. Проте чимраз глибше починає усвідомлювати, що, по-перше гасло об'єднання України під верховенством польської Корони не користується підтримкою більшості населення, а по-друге, Річ Посполита не поспішає надавати дійову допомогу в справі поширення його влади на Лівобережжя. В.Смолій та В.Степанков *[124. С.142]* наводять дані, що П.Дорошенко одержав правдиву інформацію про хід московсько-польських переговорів в Андрусові й зрозумів: обидві держави домовляться про розподіл України. Уже влітку 1666 р правобережний гетьман попросив допомоги в хана проти Польщі, бо «запорозьких чигиринців з товаришами великий государ уступив польському королю, а Переяслав великий государ забрав собі». Тому гетьман П.Дорошенко став шукати шляхи до зближення з Туреччиною. Згадані автори знайшли у джерелах повідомлення про те, що в Чигирині було доброзичливо прийнято посольство від султана, яке запропонувало прийняти підданство Порти обіцяючи перетворити «Малоросійський край» в удільну державу на таких умовах якими користувалося Кримське ханство, а також у разі необхідності надіслати на допомогу козакам татар.

Орієнтацію П.Дорошенка на Туреччину зокрема відображають його статті-прохання до турецького султана від 1668 року [див. докл.: **додаток 2**], яких вважають (В.Шевчук) особливо цікавим державотворчим документом [136. С.38].

За цим документом, Український гетьманат юридично постає під протекторатом Туреччини та Криму, однак, по-суті, - цілком самостійною державою. Тобто йдеться про військовий союз із наданням прапорів, і не більше. Турки зобов'язувалися не втручатися у справи віри, також у вибір чи зняття гетьмана, влада якого мала б бути пожиттєвою. Збунтовані козаки при цьому «не можуть поставити іншого гетьмана».

Важливо підкреслити, що П.Дорошенку вдалося домогтися помітного зміцнення своєї влади, хоча він, як свого часу й Б.Хмельницький, для надання більшої легітимності рішенням проводив їх через ухвали старшинських рад. Як і його великий попередник, П.Дорошенко чудово усвідомлював усю значущість зміцнення гетьманської влади, намагався поновити принцип її спадкоємності. В.Смолій та В.Степанков увели в науковий обіг дані одного з джерел, що на Корсунській раді 1669 р. його обрали гетьманом «до смерті, а після нього - сину і внуку його неодмінно... (підкреслення наше - авт.) [124. С.157]».

У документі йдеться про забезпечення віри українцям, що перебувають під іншими володарями. Означається територія гетьманату: бачиться в етнографічних межах од Вісли, Перемишля, Самбора до Севська і Путивля. Гетьман при цьому ставить завдання, «щоб інші звільнилися від уярмлень, які їх тримають і під ігом найбільшим»,— усіх їх П.Дорошенко хотів повернути «до нашої влади». Тих же, хто цього не бажатиме, передбачалося оголосити супротивниками. Забезпечувався ненапад з боку васальних

турецьких держав, відтак прикордонна охорона там мала б зніматися. Посли від султана мають говорити «руським діалектом», а грамоти щоб писалися чи польською, чи грецькою мовами. Обумовлювався статус турецького допоміжного війська в Україні, питання суду, а також миру із сусідами Козацької держави, якого султан не має творити «без відома та згоди нашого гетьмана і всього козацького війська», а відтак і миру із козацькими неприятелями на марноту Запорозького війська,— такий мир гетьман «матиме в ніщо». І тут подається особливо важливий пункт шістнадцятий: коли турки й татари порушуватимуть договір, то він скасовується, відтак *«гетьман і Запорозьке військо подбають, щоб іншим якимсь способом помислити про себе, міста свої зберігаючи і тримаючи під владою і пануванням своїм вільними, вільними від усяких уярмлень у всьому, а ніяк не змінно»* (підкреслення наше.— авт.), тобто не у вічному підданстві у чужих державців, а таки вільними. А коли з турецькою поміччю козаки захоплять якесь місто, то воно належатиме їм, а турки не мають права залишати там сторожу чи будувати фортецю.

Отже, попри присягу і обіцянки підданства й вірності Османській імперії, гетьман П.Дорошенко у своїх статтях-проханнях до турецького султана ставив перед собою мету: убезпечення українських земель від нападів і будь-якої присутності татарської орди; забезпечення свободи козаків у виборі гетьмана; захист християнської віри, і підпорядкування Київської митрополії Константинопольському патріархові; збереження козацької адміністрації та судочинства, а також - руського діалекту як «природної мови»; захист права власності Війська Запорозького.

Ширше державно-правова концепція П.Дорошенка полягала у меті гетьмана створити вільну Україну на основі дружніх стосунків із

усіма довколишніми державами. Щодо цього він входить у переговори як з Туреччиною та Кримом, так і з Росією-Московією та Польщею. Незважаючи на суб'єкт переговорів, позиція П.Дорошенка, спрямована на захист національних інтересів, завжди залишалася незмінною.

Зміна геополітичної ситуації у Східній Європі, що пов'язувалася з підписанням Бучацького договору (1672 р.) й визнанням Річчю Посполитою незалежності «Української держави» (так уперше називалася козацька Україна в офіційних міжнародних документах - *авт*) мала наслідком відмову польського уряду від претензій на козацьку Україну. Натомість Росія могла тепер не порушуючи угоди з Польщею розпочати боротьбу за поширення своєї влади на Правобережжя. До того ж, П.Дорошенко щораз більше розчаровувався в політиці Туреччини, яка грубо нехтувала умовами договору 1668 р. й намагалася перетворити його на безправного васала. Інтриги численних ворогів, суперників, союз з «ненависними бусурманами» призвели до швидкого послаблення його впливу та підтримки серед козацтва. У такій ситуації у другій половині вересня 1676 р. П.Дорошенко вирішив зректися турецької протекції й присягнути цареві. На думку В.Смолія та В.Степанкова, ця подія ознаменувала завершення Національної революції [124. С.168]. Українському народові не вдалося добитися створення в етнічних межах свого проживання незалежної соборної держави - її інституції збереглися лише на теренах Лівобережної України, яка на правах автономії входила до складу Росії.

Утім невдовзі турецький уряд повертається до думки про поновлення свого впливу на українські землі, сподіваючись заручитися підтримкою мешканців козацької України в боротьбі проти Росії. Для цього на початку 1677 р. проголошується утворення

Руського князівства на чолі з Ю.Хмельницьким, котрий змушений був погодитися зі своїм новим статусом і взяти участь у поході турецьких військ в Україну. Дослідники звертають увагу на той факт, що турецькі правлячі кола пов'язували свої надії не з поновленням гетьманату, а з *реалізацією ідеї українського монархізму* (підкреслення наше – авт.). Тому в універсалах Ю.Хмельницький титулується як «князь удільний Руський», «князь Малоруської України» «руський монарх» тощо. Проте за обставин жахливого збезлюднення Правобережжя, рішучої протидії намірам «князя» з боку Росії та Польщі, його неспроможності консолідувати навколо державної ідеї своїх прихильників і прорахунків у внутрішній політиці, розігрування для України й цієї турецької карти було приречено на невдачу.

Деякий час Козацький гетьманат міг ще лавірувати поміж Росією, Польщею, Швецією і Туреччиною, прикладом чого є гетьманування Мазепи. Навіть проросійськи налаштований Іван Самойлович мав політичну користь з посередництва між Москвою і Стамбулом. Але потім усі міжнародні зв'язки перейшли до Москви.

Між республікою та монархією: форма правління в ідеології та практиці козацького державотворення

Із державотворчим чинником козацтва насамперед пов'язується зародження в Україні республіканської форми правління. Як відомо, на початку XVII ст. козаки вже мали свої адміністративні структури, суд, дипломатичні служби тощо. Вони розвивалися в рамках Запорозької Січі та реєстрового козацького війська.

Державно-політичний устрій «козацької республіки ґрунтувався на системі неписаних законів, правових норм, звичаїв і

моральних принципів, які, хоч і без відповідних юридичних декларацій, мали також юридичну силу» **[92. С. 476]**. Ось як писав про це відомий знавець запорозької старовини Д.Яворницький: «В основі запорозького устрою лежала община, громада, мир, товариство..., народне віче. На цій раді могли бути присутніми всі без винятку січові козаки, починаючи від військової старшини і кінчаючи простою «сіромою», або простолюддям, «черню». Тут панувала повна рівність між усіма членами общини; кожен користувався однаковим правом голосу...» **[49. С.230]**. Зародившись у другій половині XVI ст. у пониззі Дніпра, запорозька козацька республіка в середині XVII ст. переросла у всеукраїнську козацьку державу, де утвердилася фактична всестанова рівність. Верховна влада в ній належала гетьману, який обирався на раді «окриками натовпу і киданням шапок догори», тобто прямим відкритим голосуванням.

Відомий український історик В.Антонович цей державний устрій з його принципом широкого демократизму і визнання рівного політичного права для кожної одиниці суспільства вважав характерним саме для українського народу. В той час як ідеалом для московитів був авторитет царської влади, а для поляків — принцип аристократизму **[22. С.208-210]**.

Одним з перших ідеологів республіканської форми державного правління в Україні можемо вважати Й.Верещинського. Він, як нам відомо, ще 1596 року склав проект утворення самостійної української держави, в якій головною державотворчою силою вбачав козаків на чолі з виборним гетьманом чи навіть спадковим «козацьким князем», які, як писав С.Почаський, славними бувають лише завдяки козакам, хоч і останні, на його думку, мало чого варті

без досвідченого зверхника: «Що є гетьман без війська, чи військо без нього? Ні, не важать нічого одне без одного» [146. С. 162].

Варто зазначити, що ідея форми державного правління подібного типу не була епізодом в історії української політичної і правової думки. Відомий дослідник політичної та філософської думки України епохи Відродження В.Литвинов стверджує, що її розвивали чимало мислителів та державних діячів періоду козаччини: П.Сагайдачний, П.Могила, Б.Хмельницький, Ю.Немирич, П.Орлик тощо [68. С.293].

Окремі із зазначених мислителів висловлювалися також за поєднання республіканських та монархічних традицій в українському державотворенні, а той, як Б.Хмельницький та І.Виговський, обстоювали необхідність встановлення в Україні монархічної форми правління.

Після Б.Хмельницького та І.Виговського першим проблему необхідності встановлення в Україні монархічної форми правління підняв Іван Брюховецький, який ще до того, як став гетьманом, у «Листі до єпископа Методія» [див.: **додаток 2**] від квітня 1662 року, висловлювався проти інституції гетьманської держави. Вважав гетьманство як шлях втілення національної державної ідеї згубним для України: «Явна є пагуба, як бачу, нашій бідній, оплаканій, що її трохи залишилося, Вітчизні, і має прийти до останнього розору із таким оправленням, бо не хочемо її оборонити від неприятелів, тільки за гетьманством уганяємося». Відповідно «нам не про гетьманство треба дбати, тільки про князя малоросійського від царської величності (підкреслення наше – авт.)», тобто Україна мала б бути князівством під московською протекцією. Але «на це князівство бажаю мати Феодора Михайловича, щоб предок ліпший був, і всяке обереження [мали], щоб люд служивий був готовий

зустріти неприятеля». Фраза надзвичайно характерна, - пише В.Шевчук, - бо, за Брюховецьким, князем мав би бути не просто іноземець, а представник московського правлячого дому Романових (цим і зумовлюється фраза: «щоб ліпший предок був»), що привело б і до присутньої при ньому московської оружно́ї сили [136. С.120]. Отже, ідея про воєвод і російську окупаційну силу була не тільки накинутою Москвою, а й починала використовуватися самим Брюховецьким.

Ідеї незалежного князівства Руського дотримувався і гетьман Петро Дорошенко. Про це свідчить «Польська інструкція своїм послам» від 30 березня 1670 року [137. С.62-68]. Тут у пункті шостім послам доручається запитати в козаків: «Чому взяв його милості королеві титул князівства Руського?» Це означає, що П.Дорошенко не виступав за Велике князівство Руське у поданні І.Виговського як частини Речі Посполитої, бо тоді титул Великого князя руського мав би залишитися за королем, а обстоював він виділення титулу з королівських традиційних,— отже, мав на оці незалежне князівство. З другого боку, козаки П.Дорошенка «в усіх своїх супліках на сеймі елекції і коронації» вимагали, «щоб Гадяцькі пакти були приведені до чинності», тобто погоджувалися на Велике князівство Руське в системі Речі Посполитої. Однак поляки заявляли, що «того не може бути», і то з тієї причини, що «під час війни зі шведами козакам було дозволено так багато тільки тому, що вони були вірні його королівській милості та Речі Посполитій. А вони відразу, мало не в півроку, їх порушили, удалися до Москви і знову піднесли, повставши, руки на пана і свою Вітчизну. Потім удруге, коли чинилося постановлення під Чудновом, вони самохітно відцуралися тих пактів». Також і в Підгаєцьких пактах «про те не було жодної згадки». Окрім того, це

мало порушити Андрусівського договору 1667 року з Москвою, що неможливо. Отже, може йтися тільки про вічний мир і ні про що інше.

А в Острозькій комісії від 22 грудня 1670 року уже гостро заперечувалася можливість встановлення Руського князівства, бо воно сприймалося як синонім поняття «Руська держава», а «це неможливе і непотрібне». Водночас засвідчується, що така ідея була актуальна для українців у тому часі, бо її «дехто має на думці і до тієї цілі пристосовує свої ради й дії»,— ідеться про П.Дорошенка та його оточення,— а поляки у цей час таку думку категорично відкидали.

Ідея Козацького князівства виникає й наприкінці гетьманування І.Самойловича, про що недвозначно вістить «Чолобитна генеральної старшини супроти гетьмана І.Самойловича» від 7 липня 1687 року. Отже, гетьман хотів, одруживши князя Четвертинського зі своєю дочкою, зробити цього князя, який був із справжніх Рюриковичів, володарем Малоросійського князівства, «видільного у Малій Росії». Саме для того він затримав у себе князівську печатку Юрія Хмельницького, не відіславши її до царів, бо на ній «погонь» (вершник на коні в бігу – *авт.*), князівство Малоросійське, зображене, тому Юрасю від турків дане»,— сповіщення напрочуд цікаве, бо свідчить про широту і розмах політичного мислення І.Самойловича. Адже йшлося про реставрацію законного Великого князівства Київського через нащадка Великих київських князів. До речі, саме цим найпевніше зумовлюється вивищення на українських політичних горизонтах Четвертинських,— князь Гедеон став київським митрополитом, що, правда, мало дало для становлення української суверенності.

Цим-таки шляхом щодо «видільного князівства» пішов і Петрик, бо проголосив «видільне Київське та Чернігівське

князівство» і утвердив його своїми статтями Вічного миру з Кримом від **26** травня **1692** року. З огляду на це, П.Іваненка (Петрика) треба признати за одну із яскравих появ у політичному житті України кінця **XVII** століття, бо він хотів повторити чин Б.Хмельницького, цього разу скерований супроти нових поневолювачів України — московитів, але, на жаль, невдало. Уже в першій статті говорилося: «Князівство Київське та Чернігівське з усім військом Запорозьким та народом малоросійським має бути видільне при всіх своїх вольностях» — це, здається, перша офіційна декларація на рівні договору із сусідньою державою цілком незалежного Козацького князівства, хоча подібні постулати ставилися і в договорі з турецьким султаном П.Дорошенка, але не так виразно. Зрештою, й учинення князем з боку турецького султана Юрія Хмельницького йшло в продовження турецьких стосунків із П.Дорошенком. Установлена держава в іншому місці договору Петрика (стаття п'ята) називалася «Малоросійським князівством», яке мало бути «вільною державою» зі своїми «природними правами і порядком».

Ідея Українського князівства виникла також під кінець гетьманування і в І.Мазепи, коли він почав обдумувати (після **1705** року), як вийти з московської залежності, бо російський гніт та й зневажання козацької державності із гетьманом значно посилювалися, про що (за В.Шевчуком) докладно згодом напише П.Орлик у листі до С.Яворського й не менш яскраво з'явить і кошовий Й.Кириленко в листі до І.Скоропадського. Польський бік у **1706** році пропонував І.Мазепі, як доносив В.Кочубей, учинити його чернігівським князем. Цей постулат варто обговорити.

Петрик у своїх статтях із Кримом говорив про Київське та Чернігівське князівство як форму Козацької держави, але польський король мав Велике князівство Київське у власних титулах, та й

значна частина цього князівства розташовувалася на правому боці Дніпра. Отже, можна припустити, що польський бік (для рішучого ствердження цього в нас нема даних) пропонував І.Мазепі лівобережне князівство із титулом Чернігівського,— власне, лівобережну Козацьку державу. Прихильники ж І.Мазепи, як свідчать В.Кочубей і П.Орлик, цікавилися Гадяцьким договором, тобто ідеєю Великого князівства Руського, яку, напевне, обговорювали таємно. А це князівство мало охоплювати всі українські території. Отже, на ідею тільки Чернігівського князівства навряд чи погоджувалися.

Отож, з козацтвом насамперед пов'язується зародження в Україні республіканської форми правління, що розвивалася в рамках Запорозької Січі та реєстрового козацького війська. З утворенням козацько-гетьманської держави діяльність значного числа українських гетьманів була спрямована на обстоювання необхідності встановлення в Україні монархічної форми правління. За часів Гетьманщини ідея Козацького князівства була чи не основоположною при виборені українського суверенітету.

Розділ III. Особливості розвитку ідеї національного державотворення в українській політико-правовій думці XVIII століття

• Суспільно-політична ситуація на українських землях наприкінці XVII – XVIII століть. • Особливості розвитку та головні проблеми української політико-правової думки XVIII ст. • Характер та ідейна спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття. • «Пакти й Конституція прав і вольностей Війська Запорозького...» Пилипа Орлика. • Правові підстави української державності у «Маніфесті до європейських урядів» та «Виводі прав України» Пилипа Орлика. • Ідея автономії української держави у політико-правовій думці Гетьманщини. • Кодифікація права України-Гетьманщини як прихована спроба обґрунтування ідеї української автономії. • Козацьке літописання XVIII ст.: предтеча політико-ідеологічної концепції України як Малоросії.

Суспільно-політична ситуація на українських землях наприкінці XVII-XVIII століть

Після перемоги в Полтавській битві, а відтак після остаточної перемоги над Швецією в Північній війні й укладення Ніштадського миру 1721 року, російський абсолютизм утвердився й царі (починаючи від Петра I) стали на шлях подальшого зміцнення, бюрократизації державного устрою, нівеляції місцевих обласних особливостей і «обрусіння». Передусім здійснювалася послідовна політика щодо обмеження влади гетьманів і автономії Гетьманщини [128. С.204-207]. Головний результат такої політики - суттєві зміни у суспільному устрої: від кінця XVII–XVIII ст. козацько-гетьманську державу трактують [56. С. 176] як суспільний союз, переділений на нерівні за своїм правовим статусом у громаді та державі групи населення: козацька старшина, козацтво, міщанство, селянство, з правовою перевагою перших двох груп, які належали до шляхетського та військового стану. Проте головні зміни відбулися у політичному ладі Гетьманщини. Вони здійснювалися, зокрема, у

напрямі прийняття заходів російським самодержавством щодо юридичного обмеження української автономної влади [128. С.204-207] (підкреслення наше – авт.).

Так, від кінця XVII – початку XVIII ст. козацько-гетьманська держава трансформувалася з васальної держави в автономну у складі Московського царства. У XVIII ст. новий статус України визначали вже односторонні акти Московської держави, котрі, як і гетьманські статті другої половини XVII ст., раз у раз зменшували управлінську автономію. Особливе місце в системі заходів царизму щодо цього посідали (за А. Яковлівим) ті з нормативних актів російської влади, що були прийняті за правління Петра I і Катерини II. Унаслідок цього автономію української держави було знищено.

Першим тяжким юридичним ударом по українській козацькій державності стало обрання після «справи Мазепи» нового гетьмана, стародубського полковника Івана Скоропадського (1708 р.). Він приймав присягу, однак нових договірних статей, як того вимагала традиція, з нагоди обрання нового гетьмана вироблено не було. А підготовлені наступного року «Решетилівські статті» (1709 р.) формально підтверджували збереження особливого державно-правового статусу Гетьманщини, а насправді були спрямовані на поступову його ліквідацію. Зокрема, московським урядовцям надавалося право втручатись у справи української адміністрації; українська армія підпорядковувалася під час воєнних походів московському командуванню; установлювався контроль за діяльністю гетьмана, збиранням податків, витратами на утримання гетьманської адміністрації, козацького війська тощо. Грамоту на затвердження гетьманом І.Скоропадського усупереч традиції було видано російським урядом двома роками після його обрання (1710 р.).

У подібній ситуації опинився згодом гетьман Данило Апостол. Лише на другий рік після свого обрання (1728 р.) він подав цареві петицію про повернення Україні старих прав, на яку було дано відповідь, що складалася з 28 «Решительных пунктов».

Д.Апостол домігся запровадження в Україні, хоч і короткочасного, деяких елементів самоврядування: виборності органів управління та суду, права мати військовий скарб, ліквідації колегії, відмови російського уряду від уведення нових податків. Але «Решительные пункты» значно обмежували прерогативи гетьмана у судових справах (було створено окремий Генеральний суд із трьох росіян і трьох українців з гетьманом як президентом на чолі, причому «главним судією» вважався вже цар, а не гетьман), фінансових (інститут незалежних від гетьмана генеральних підскарбіїв), земельних та ін.

З останнім відновленням гетьманства (1750–1764 рр.) зусиллями гетьмана К.Розумовського було проведено судову реформу, запроваджено земські, підкоморські та ґродські суди, в яких судьями були виборні з місцевого шляхетства. Завідування справами України і зносини з нею передавалися від Сенату до Колегії закордонних справ. Київ підпорядкувався гетьманові. Водночас установлювався царський контроль над фінансами України, скасовувалися (1754 р.) мито на ввіз і вивіз товарів (прибутки від цього йшли до української скарбниці) і митний кордон між Гетьманщиною та Росією (1755 р.). Проводилася реформа української армії. Тобто, російське самодержавство встановлювало певні рамки, в яких українцям дозволялось вести власні справи.

Практично від самого початку українсько-російського політичного альянсу царський уряд, збільшуючи свої

повноваження, вдавався до регламентації повноважень гілок влади в українській автономії. Найбільш показовим було ставлення російської адміністрації до власне *інституту гетьманства*. Дослідники звертають також увагу на те, що наявна загальна тенденція «гетьманських статей» до обмеження повноважень гетьманської влади щодо старшини не мала зворотного наслідку: розширення повноважень старшини щодо гетьмана [60. С.127-128].

Так, з 1654 року було проголошено довічне гетьманування. Військо Запорозьке не могло відправити гетьмана у відставку. З 1659 року уряд української автономії вже міг вносити подання царю щодо його відставки. 1669 року ця норма була відмінена. Лише 1674 року генеральній старшині було надане право відставки гетьмана, але лише за зраду (варто нагадати, що договір цього року мав дуже обмежену дію — стосувався лише Правобережної Наддніпрянщини та незабаром втратив чинність у зв'язку з переведенням правобережних городових полив на Лівобережжя). 1687 року зафіксовано прецедент: причиною відставки гетьмана може бути незадовільний стан здоров'я. Гетьман розпоряджався спадковими земельними наданнями. З 1669 року такі надання мали підтверджуватися царем. 1687 року була введена заборона гетьману відбирати підтверджені царем володіння старшини.

Договір 1659 року закріпив норму, згідно з якою полковники і старшина мали обиратися та відправлятися у відставку військовою радою (а не гетьманом). 1674 року були зафіксовані прецеденти, коли при одному гетьмані було два уряди (що склалися з генеральної старшини) — ліво- і правобережний, а також функціонування уряду на чолі з генеральним обозним у відсутність гетьмана. 1687 року гетьману було заборонено відправляти у

відставку старшин та полковників. Це міг здійснювати лише цар (за поданням гетьмана). 1672 року було введено контроль над зовнішньополітичною діяльністю гетьмана (що досі контролювалася чи санкціонувалася царем) також старшини. Того ж року гетьману було заборонено здійснювати суд: старшину мала судити лише військова рада.

Отже, внаслідок російської політики зросла залежність українського гетьмана від російського царя [128. С.206-207]. Від кінця XVII ст. російський уряд впливав на вибір гетьмана, вибори якого мали формальний характер: претендент визначався царським урядом. Уповноважені російського царя брали участь на радах. Новообраний гетьман складав присягу цареві. Звужувалася гетьманська компетенція. Зокрема гетьмана позбавили права на зовнішні взаємини з іншими державами, встановлювався контроль над внутрішнім управлінням. Гетьмана обирали на генеральних військових радах на все життя, насправді – «до ласки військової».

Наступ російського абсолютизму на автономні права Гетьманщини у XVIII ст. призвів до остаточної втрати загальною військовою радою свого політичного значення як верховного органу влади, посилення ролі та значення старшинської верстви в управлінні країною. Так, під час виборів І.Скоропадського, Д.Апостола та К.Розумовського вирішальне слово належало вже російським правителям. За загальною військовою (генеральною) радою в той час залишалися тільки церемоніальні функції. Натомість старшинська рада і далі вважалася важливою та обов'язковою законодавчо-розпорядчою інституцією. Приміром, прерогатива призначення на генеральні уряди переходила до старшинської ради. До вагомих її прерогатив належало також право законодавчої ініціативи. Від кінця XVII ст. до участі в старшинських

радах або з'їздах крім козацьких урядників запрошувалися також бунчукові та значкові військові товариші.

Попри незмінність у своїй основі організації політичної влади в Гетьманщині: поділу на три ланки урядів – генерального, полкового, сотенного – принципи, форми й методи діяльності цих урядів під тиском російського царя зазнавали певних, а з часом – і суттєвих змін.

Певні зміни відбулися в структурі генерального уряду. Після **1709** р. на генеральні посади гетьман мав право призначати лише спільно зі старшиною, і то лише отримавши на це попередній дозвіл царського уряду. До виконання своїх обов'язків новообраний генеральний старшина приступав після затвердження результатів виборів царем. Узаконювалося положення, за яким гетьман спільно з генеральною старшиною та полковниками обирали лише двох претендентів на вакантні генеральні уряди, із яких центральний уряд і здійснював призначення (царський указ від **28** березня **1721** р.). Постійно діючим став уряд генерального підскарб'я (**1728** р.), перші звістки про якого доходять із часів гетьманування Б.Хмельницького. Одним із генеральних підскарб'їв обов'язково мав бути російський офіцер.

Коло функціональних обов'язків генерального підскарб'я охоплювало питання, пов'язані з обкладанням і збиранням податків, організацією зберігання натуральних зборів. Генеральний підскарб'ій визначав дозорців по полках, установлював терміни сплати податків, контролював їх надходження до генерального скарбу. Зважаючи на те, що найбільш прибутковими були збори з млинів, генеральний підскарб'ій саме цьому промислу приділяв найбільшу увагу. До прерогативи генерального підскарб'я входило

також право видання дозволу на побудову нових млинів, контролю за дотриманням правил користування ними.

Поступово Петро I, оминаючи гетьмана й порушуючи українські права і традиції, почав запроваджувати практику безпосереднього призначення козацьких полковників. Старому виборному принципів завдав удару новий порядок заміщення посад полкової старшини й сотників, на які тепер рада полкової старшини й сотників вибирала тільки двох чи трьох кандидатів, а остаточною призначенням клопотався сам гетьман, погоджуючи свій вибір із представником російської влади.

Отже, особливо від кінця XVII - початку XVIII століть Російська держава вдалася до активної політики обмеження гетьманської влади і автономії Гетьманщини. Характерною рисою здійснення такої політики – відверте ігнорування українських політико-правових традицій.

Особливості розвитку та головні проблеми української політико-правової думки XVIII ст.

Зусилля української політико-правової думки того часу спрямовувалися на обстоювання прав українців на власну державність та історичний (традиційний-козацький) суспільно-політичний устрій. Однак у межах Росії ці ідеї висловлювалися несміливо, опосередковано, здебільшого, у напрямі відстоювання *ідеї автономії української держави* (підкреслення наше – авт.). Натомість, по-іншому це звучало з-за кордону, з середовища першої української політичної еміграції, що виникла 1709 року, і стала результатом поразки курсу гетьмана Івана Мазепи на відокремлення Лівобережної України від Російської держави. Власне зусиллями першої української політичної еміграції було витворено нові підходи до облаштування Української держави як

незалежної та соборної (підкреслення наше – авт.). Вони стали знаковими в історії української політико-правової думки, яка в той час фактично розвивалася в руслі обґрунтування зазначених вище двох альтернативних бачень майбутнього українського державотворення.

Ідейну спадщину української політико-правової думки XVIII століття дослідники обґрунтовано пропонують розглядати у контексті розвитку політико-правової теорії і практики в Україні кінця XVII – початку XVIII століть [60. С.121-143]. Серед низки тогочасних проблем українського політичного життя чи найважливіше значення мало вирішення *питання поділу влади* (підкреслення наше – авт.), зокрема принципів формування, повноважень та взаємодії владних органів.

Мабуть, найістотнішою з погляду майбутнього козацько-гетьманської державності проблемою, що вимагала правового урегулювання в умовах зміцнення влади Російської держави над Лівобережною Наддніпрянщиною рубежу XVII-XVIII ст., була *проблема подолання владних суперечностей* (підкреслення наше – авт.) між гетьманом і генеральною старшиною.

Нові особливості розв'язання владних суперечок між зазначеними суб'єктами, пов'язані з домінуючою роллю царського уряду, виникли у 1670-х рр. Попри те, що значні матеріальні можливості гетьмана та інші подібні чинники забезпечили цій гілці влади більше шансів для вирішення питань на свою користь, такі практичні переваги, як відомо, не могли забезпечити гетьману зміцнення його повноважень у нормативних актах — «гетьманських статтях».

О.Кресін справедливо зауважує, що боротьба старшини за звуження гетьманських повноважень при цьому набувала потворних

форм — чолобитних та доносів [60. С.130-132]. Хоча для досягнення конкретної мети — повалення того чи іншого гетьмана — їхні автори наголошували насамперед на зраді звинувачуваного царю, доноси містили чітко виражений комплекс політичних і правових ідей.

Так, 1672 року старшина зробила усний донос на Дем'яна Многогрішного, зазначаючи, зокрема, що він зневажає генеральних старшин, вирішує питання, зокрема кадрові та розподілу маєтностей, одноосібно; протегує «своїм» людям. Це ж було підтверджено пізніше у письмовій формі. Генеральний обозний Петро Забіла (за М.Костомаровим) тоді навіть пропонував, щоб цар призначав гетьмана без виборів.

Чолобитна старшини на Івана Самойловича 1687 року вже містить звинувачення його у самодержавних нахилах — одноосібному прийнятті рішень без ради, ігноруванні думки генеральних старшин, самовільних розпорядженні маєтностями, відставці та постановленні старшин, суді, а також корупції. Усе це, на думку авторів — генеральних старшин, свідчило про порушення гетьманом вольностей Війська Запорозького (див.: *Додаток 2*).

У час гетьманування Івана Мазепи низка важливих питань вирішувалася компромісним шляхом, що мало б сприяти суспільному примиренню та консолідації. Свідченням цього є, зокрема, лист Івана Мазепи до Івана та Петра Олексійовичів 1692 року, яким було досягнуто певного компромісу між гетьманом та старшиною (див.: *Додаток 3*). У листі було висловлено прохання дати грамоту про те, що за доносами на гетьмана не прийматимуться будь-які каральні постанови без проведення слідства у Війську Запорозькому за правом, чинним в українській автономії. Водночас грамота мала підтвердити, що старшина,

полковники, знатне товариство - не можуть відправлятися у відставку, позбавлятися майна чи каратися без слідства та вироку генерального суду.

Проте, незважаючи на пошуки компромісу з впливовою старшинською верствою, протягом усього періоду правління Івана Мазепи відчутною була опозиція різних старшинських кіл гетьману. Це відобразилося як у численних дописах на нього. Показовим у цьому плані є матеріали доносу Василя Кочубея та Івана Іскри 1708 року. Автори звинуватили гетьмана Івана Мазепу, зокрема, в самовільному запровадженні податків, здійсненні зовнішньополітичної діяльності, розпорядженні маєтностями, а також у корупції та привласненні державних прибутків. Одним з найбільш виразних звинувачень гетьмана у цьому дописі є безконтрольне використання ним державного скарбу. Автори виступають за відокремлення останнього від приватних коштів гетьмана та введення посади генерального підскарб'я (скарбника), відповідального перед старшиною (*див.: Додаток 3*).

Подальшого розвитку такі ідеї набувають у літописному творі близького співробітника Василя Кочубея — Самійла Величка. Автор виступає за обмеження повноважень гетьмана на користь представницького органу — козацької ради (генеральної старшини і полковників). Свої погляди щодо обмеження гетьманської влади на користь козацьких представницьких органів Самійло Величко непрямо виразив через включення до свого Літопису пам'ятки української політичної та правової думки — анонімною вірша кінця XVII століття «*Ей, Іване, поповичу-гетьмане*» [3. С.372-376]. У цьому вірші засуджується протиставлення гетьмана станам, порушення станових прав останніх, зокрема на участь в управлінні українською автономією. Самійло Величко наголошував на тому, що

гетьмани після 1654 року порушили «старожитній гетьманський уклад» та старе козацьке право як сукупність звичаєвих норм, що визначали принципи станової демократії.

Самійло Величко обґрунтовує необхідність відділення «військового» (що належить до Війська Запорозького) та гетьманського скарбів, скасування непідзвітного контролю гетьмана над першим. Вирішення цього питання він бачить у запровадженні посади генерального військового підскарбія, підзвітного козацькій раді. У Літописі також зустрічаються засудження корумпованості гетьманів, наголос на тому, що козацтво обирало гетьманів під певними умовами тощо. Дослідники (О.Кресін) помітили значну подібність у політичних та правових ідеях Літопису С.Величка з доносом Василя Кочубея та Івана Іскри, і припускає зв'язок цих пам'яток **[60. С.132]**.

Менш відображена у пам'ятках ідея посилення гетьманської влади. Вона дістала відображення, зокрема, у відомій «Думі пана гетьмана Івана Мазепи», доданій до доносу Василя Кочубея. Ймовірним автором «Думи» називають Самійла Величка **[60. С.133]**. Так, «Дума» виявляє скепсис щодо здатності мас до активного політичного життя, виходячи з різності вроджених здібностей. Твір наводить як негативний приклад політичний розвиток українських земель, де різність зовнішньополітичних орієнтацій та недостатній авторитет влади призвели до сумних наслідків — громадянської війни та поділу на кілька частин. «Дума» закликає до згуртування українських політичних сил та послуху одноосібній владі **[137. С.438-440]**.

У 1700-х роках ідеї посилення гетьманської влади та набуття нею абсолютних рис висловлювалися й Феофаном Прокоповичем, зокрема у драмі «Володимир». Їх подальший розвиток привів до

формулювання мислителем однієї з найвиразніших апологій абсолютизму — «Правди волі монаршей» [95. С.399].

Ця ж тема розвинута у Літописі Григорія Граб'янки 1710 року. Автор засуджує форми прямої демократії у Війську Запорозькому, що, на його думку, призводять до анархії та насильства, скептично оцінює здатність мас приймати політичні рішення. Він — прихильник фактично необмеженої влади гетьмана та перетворення цієї посади на спадкову. Для Григорія Граб'янки головне джерело гетьманської влади — не обрання, а затвердження монархом [11. С. 67-69].

Отже, на початок XVIII століття проблема влади у Війську Запорозькому не була вирішена. Головна боротьба навколо цього питання відбувалася між гетьманами та генеральною старшиною. Паралельно в українській автономії відбувалося осмислення боротьби між гетьманами та генеральною старшиною та розвитку політичної системи Війська Запорозького загалом, що відобразилося у формуванні абсолютистської та аристократично-демократичної течій в українській політичній думці. Суперечка двох сил та двох ідей зокрема у період гетьманування Івана Мазепи відбувалася як цивілізованим шляхом, наслідком чого було вироблення компромісних політичних та правових норм, елементів станово-представницької демократії, так і неправим шляхом доносів, змов, апелювання до зовнішньополітичних чинників. Складалася ситуація, коли подальше збереження автономного устрою Війська Запорозького багато в чому залежало від пошуку шляхів внутрішнього вирішення політичних проблем. Натомість, більш консолідованою виявилася позиція щодо правового та політичного розвитку української автономії в середовищі української політичної еміграції.

Характер та ідейна спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття

Політичний та організаційний характер еміграції визначалися тим, що територію українського автономного державного утворення на Лівобережній Україні — Війська Запорозького залишив діючий його глава — гетьман, до того ж разом із більшістю представників центральної виконавчої влади — генеральних старшин, главою автономного підрозділу Війська Запорозького — кошовим отаманом Запорозької Січі, частиною глав місцевих адміністрацій — полковників, а також значною частиною козацтва [60. С.6-7]. Після смерті Івана Мазепи еміграція обрала нового гетьмана — Пилипа Орлика та створила власний уряд, влада яких відповідно до тогочасних принципів правління та політичної практики у Війську Запорозькому могла вважатися легітимною.

Політична еміграція першої половини XVIII століття залишила низку документів — політичних та правових актів, їх проектів, листування тощо. Їх унікальність для дослідження історії держави і права України, української політико-правової думки зумовлена особливими умовами створення цих пам'яток. Відсутність військового та адміністративного контролю царського уряду дала змогу повніше відобразити ідеї та принципи, витворені у попередній період. Водночас активний розвиток історичних подій і тривала діяльність еміграції сприяли формулюванню нового комплексу ідей, що суттєво розвивали здобутки української політико-правової думки попереднього періоду.

Політико-правові ідеї еміграції пов'язуються, передусім, з діяльністю сподвижника Івана Мазепи гетьмана в екзилі *Пилипа Орлика*.

Майбутній гетьман народився в жовтні 1672 р. поблизу Вільнюса. Освіту отримав у Києво-Могилянському колегіумі. У 1698 р. він вже кафедральний писар Київської митрополії, а потім – старший канцелярист у генеральній військовій канцелярії, генеральний писар Війська Запорізького. Після відомих подій шведсько-російської війни (1708–1709 рр.) і Полтавської битви увесь табір прихильників І.Мазепи опиняється на території Туреччини, в Бендерах, де після смерті І.Мазепи його обирають гетьманом. Після того, як 1718 р. на полі бою в Норвегії було вбито короля Карла XII, з яким П.Орлик пов'язував надії на визволення України, він з родиною довгі роки змушений був бути емігрантом. Помер у травні 1742 року.

Пилип Орлик залишив по собі сповнену суспільно-політичних мотивів поетичну й публіцистичну спадщину – *«Алкід Російський»*, трактати *«Вивід прав України»*, *«Маніфест до європейських урядів»* та, зокрема, знамениті *«Пакти і Конституцію прав і вольностей Війська Запорозького...»*. Ці документи конструюють нове для тогочасної української політико-правової думки концептуальне бачення державності – її характеру, форми правління, територіального устрою, поділу влади тощо.

«Пакти і Конституція прав і вольностей Війська Запорозького...» Пилипа Орлика

Найбільш відомим твором, в якому були викладені головні політичні та правові ідеї української політичної еміграції, справедливо вважається «Договір та постанова між гетьманом Орликом та Військом Запорозьким», більше відомий як *«Пакти й Конституція прав і вольностей Війська Запорозького...»*.

За формою Конституція Пилипа Орлика – це, з одного боку, - угода (договір) між генеральною старшиною та Запорозьким

Військом, а з другого – новообраним гетьманом. Це, як відомо, відповідало національній правовій традиції. За змістом – це документ, який у належних поняттях і термінах тодішнього права обґрунтовує державний устрій України. Тому ця угода в юридичному оформленні звучить як конституція [60.С.127].

Як політичний документ декларативні положення Конституції мають значення маніфесту «мазепинського» руху, тобто як програми борців за українську незалежність початку XVIII ст. Цьому присвячено преамбулу та перші три параграфи. Ця програма зводилась до п'яти позицій: **1)** державна незалежність України; **2)** православна віра як державна релігія; **3)** вічність та недоторканість встановлених кордонів; **4)** затвердження шведської протекції над Україною (фактично союзу двох держав); **5)** необхідність встановлення дружніх і союзних відносин з Кримським ханством.

Перш, ніж перейти до правової характеристики документу, слід наголосити, що він цікавий тим, що автори (П.Орлик, Г.Герцик, А.Войнаровський) [25. С.21] намагаються з'ясувати витоки українського народу, показати його споконвічність. У документі відтворюється теорія українського *хазаризму*: український (козацький) народ, «давній та відважний» раніше називався *хазарський*, мав велику територію і утворював незалежне князівство [153. С.201]. Він був навернений у християнство Константинопольським апостольським престолом. Навіть Візантійська імперія боялася хазарського кагана, і для встановлення союзу з ним імператор одружив свого сина з дочкою кагана. Цікаво, що виклади у латинському варіанті Конституції про походження хазарів – козаків від готів (свевів – шведів), були міфом, викликаним політичною необхідністю. За допомогою його, а також права давнього «дружнього сусідства» і «тісного зв'язку любові»

українців і Криму, Конституція пояснювала історичну необхідність та неминучість коаліції Швеції, України і Кримського ханства.

Безперечно, всі ці теорії були введені в Конституцію для пояснення позиції «мазепинського» руху – Україна споконвічно була незалежною від Москви, складовою частиною європейської християнської цивілізації.

Структурно Конституція складалася з **16** пунктів (*див.: Додаток 3*). Перший пункт Конституції проголошував православне християнство державною релігією України. Визнаючи православ'я як єдину вірну релігію, держава (в особі гетьмана) повинна піклуватися про його поширення та не допускати існування в Україні інших релігій.

У другому пункті йшлося про вічність та недоторканість кордонів України, встановлених в угоді між Б.Хмельницьким і Польщею (мається на увазі Зборівський мир **1649** р.). Звичайно ці межі не охоплювали української етнічної території але тут вони подані як гарантований мінімум території (відступ від ідеї соборності), яка може потім розширитися й об'єднати всі українські етнічні землі. Крім цього, зазначається, що Україна приймає шведську протекцію. Оскільки умови цього, по суті, міждержавного договору практично не вказані, то, вірогідно, вони залишалися таким ж, як і за договором Мазепи з Карлом **XII**. Союз із Швецією обґрунтовується як продовження співпраці, розпочатої Б. Хмельницьким і Карлом **X**.

Пункт **3** документу містить тезу про необхідність підтримання союзних відносин з Кримським ханством, зумовлених історично і очевидних для сучасників.

У преамбулі Конституції вказується на те, що вона складена для попередження самодержавних замахів гетьманів, які перейняли

московську деспотію, для підтвердження старих вольностей. Але її функції в цьому плані істотно перевищують межі зазначеної тези.

Конституція визначає нову форму існування держави – правову. У ній вперше зафіксований устрій козацької держави. Цим питанням у документі приділено параграфи 11 – 10, 14 – 15. Кажучи сучасною мовою, в Україні за орликовою Конституцією встановлювалася парламентська республіка. Основою її мало стати загальне виборче право, виборність усіх цивільних і військових посад і принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу й судову.

Законодавчі функції повинен виконувати парламент у складі генеральної старшини, цивільних полковників з урядниками і сотниками, генеральних радників від полків (по декілька «знатних ветеранів досвідчених і вельми заслужених мужів» від кожного полку) і послів від Низового Війська Запорозького. Парламент вирішував справи державної ваги. Питання для обговорення в ньому формулював і вносив гетьман. Парламент збирався три рази на рік (на Різдво, Великдень та Покрову). Усі парламентарі присягали на вірність державі. Вони мали право вимагати звіту від гетьмана про його діяльність, «докоряти» йому «за порушення законів і вольностей батьківщини» й, очевидно, притягати до відповідальності.

Отже, Україна переходила до територіального представництва. Цей устрій відповідав головним постулатам західних буржуазних конституцій, що відрізняло їх від середньовічних правничих актів і є загально визнаним у світі в наш час.

Найвищу виконавчу владу уособлював гетьман разом з генеральною старшиною. До її складу входив ще генеральний скарбник (міністр фінансів) із своїм апаратом: по два підскарбія в кожному місті. Він завідував казною, прибутками й витратами

держави, забираючи цю функцію у гетьмана і тим відділяючи казну державну від скарбу гетьманського.

Гетьман подавав кандидатуру генеральних старшин на затвердження парламенту (вірогідно). Генеральна старшина мала подвійну звітність – перед гетьманом і перед парламентом. Вона постійно знаходилась при гетьмані. У періоди між сесіями парламенту гетьман вирішував певні законодавчі питання разом з радою генеральної старшини. Крім того, через раду гетьмана й генеральної старшини проходило офіційне міждержавне листування України.

Як уже зазначалося, гетьман перебував у становищі, подібному до сучасного спікера парламенту. Новообраний гетьман складав присягу на вірність держави, був підзвітний парламенту і, вірогідно, обирався й виводився ним з уряду. Гетьман користувався прибутками з рангових маєтностей. Він не мав права карати за образу чи змову проти своєї особи, а віддавав всі справи до Генерального суду.

Місцеву адміністрацію уособлювали полковники із полковими старшинськими радами (до яких входили і генеральні радники від полків), полковими і міськими підскарб'їями та нижчою адміністрацією. Полковники, як і гетьман, утримували певні рангові маєтності.

Судовій владі у Конституції приділено найменше уваги. Передбачувався Генеральний суд, уповноважений розглядати всі судові справи державної ваги. Певні місця у Конституції присвячені й іншим питанням: розвитку науки й освіти, ліквідації оренд, зменшення податкових зборів, обмеження свавілля старшини, організації поштової служби тощо.

Отже, Конституція П.Орлика містить в собі такі політико-правові проблеми: **1.** затвердження права Православної церкви під егідою константинопольського патріарха; **2.** має бути ревіндикований (повернений) давній кордон козацької держави на р. Случ; **3.** усі поточні державні справи гетьман вирішує спільно із радою генеральної старшини, тричі на рік відбувається Генеральна Рада; **4.** спроба відділення суду від адміністрації (не гетьман, а генеральний суд); **5.** спроба відділення фінансів від адміністрації (гетьманський скарб – від державного). **6.** полковники вибираються вільними голосами, а потім затверджуються гетьманом.

Правові підстави української державності у «Маніфесті до європейських урядів» та «Виводі прав України» Пилипа Орлика

Заслуга Пилипа Орлика не тільки в тому, що він є можливий автор, як вважають першої, отже, найстаршої в світі Конституції. П.Орлик уперше в історії української суспільно-політичної думки спробував, апелюючи до міжнародного досвіду, теоретично обґрунтувати невід'ємне право українського народу на створення незалежної національної держави й переконати європейських політиків у необхідності її визнання. Так, у «Маніфесті», звертаючи увагу європейських урядів на те, що це – *«натуральне право визволятись від пригнічення»*, гетьман підкреслював: *«Ми не можемо дивитись холоднокровно на нещастя, яким віддана наша нація, на порушення її прав у так багатьох випадках, ми однак не будемо діяти з почуттям помсти, але ми керуємося виключно мотивом справедливості та згідно з правом, яке дозволяє кожному захищати свою власну справу і свою власну мету» [155. С.251].*

Подальший розвиток ці ідеї одержали в знаменитому *«Виводі прав України»* (див.: *Додаток 3*) – одній з найважливіших пам'яток української політичної думки XVIII ст. На слушну думку вчених основна мета цього документа полягала у демонстрації перед Європою існування вільної, єдиної, соборної України, яка за часів Б.Хмельницького відвоювала власну державність [60. С.187].

«Вивід прав України» був знайдений лише 1922 року проф. Ільком Борщакком в архівах замку Дентевіль, що належав колись дружині Г.Орлика. У преамбулі документу подається коротка історія визвольних змагань українців, починаючи від Б.Хмельницького. Тут, зокрема, вказується, що Б.Хмельницький утворив *«незалежне князівство»* і далі гетьманський титул прирівнюється до князівського; зазначається також, що *«Україна залежала тільки під деяким оглядом від царів московських»*. *«Це факт установлений, - пише Орлик, - і правда загальновідома, що козацька нація і Україна були вільними»* [цит. за: 60. С.385].

Договір 1654 року називається *«союзним»*, який порушила Росія, бо *«царські генерали, скориставшись із довір'я козацької нації, хитрощами захопили велику кількість інших укріплень і потім почали командувати, мовби господарі, в цілій країні»* [60. С.387]. Далі у *«Виводі прав України»* подаються точки договору між Україною та Швецією. Автор вказує, що з часу Зборівського договору 1649 року Україну *«визнали як князівство ціла Європа і навіть сам цар»*. Польща над Україною мала тільки право опіки, отже, тільки таке право й могла передавати Росії. Відтак, порушуючи права України, *«московський двір належить уважати за узурпатора України»*. Дуже цікавою думкою *«Виводу»* є вказівка, що Україна повинна бути вільна, і це *«інтерес усіх європейських держав так зробити»* [60. С.388]. Автор наводить

історичні приклади звільнення поневолених народів, вказуючи, що це є обов'язком християнства і навіть гуманності спричинитися до відбудування держав пригнічених тому лише, що повірили в союз.

Отже, переконливо розкривши загарбницьку суть української політики Москви та повну правову безпідставність її намагань «відбирати Україні її вольності та привілеї», П.Орлик доводив, що *«народ завжди має право протестувати проти гніту і повернути уживання своїх стародавніх прав, коли матиме на це слушний час» [60. С.388]*. Він першим з-поміж українських політиків прагнув показати, що реалізація української державної ідеї сприятиме збереженню миру в європейському регіоні й не призведе до порушення встановленої рівноваги: поки не задовольниться справедливих жадань гетьмана П.Орлика щодо України, поки Московський Двір не задовольнить справедливі скарги конфедерації, на чолі якої стоїть гетьман. Не треба лякатись, що в разі відновлення цього князівства (України) через ослаблення Московщини порушиться європейська рівновага. Навпаки – як свідчить про це приклад Генеральних Штатів (Голландії). До того ж він застерігав європейські країни, що коли вони не допоможуть Україні звільнитися з – під московського ярма й утвердити свою державну незалежність, то зіткнутися із серйозною небезпекою з боку Росії, *«яка незабаром може змагати до повалення європейської свободи. Ті, що дбають про інтерес цілої Європи і кожної її держави, зокрема, легко зрозуміють небезпеку для свободи Європи від такої агресивної держави» [60. С.388]*.

У вже згаданому *Маніфесті* гетьмана П.Орлика від 4 квітня 1712 року до європейських держав (дійшов до нас французькою мовою) дається знати королям, князям, республікам та іншим християнським державам про причини, які схилили Орлика прийти

в Османську імперію і підняти зброю проти царя московського, а вони в тому, що природнім правом є визволятися від гнобителя і трудитися. Вказується, що Москва порушила договір із Б.Хмельницьким: московський цар *«хотів обернути у рабство вільний народ руський»* (український – авт.) – йдеться про Петра I, який мав плани перетворити козаків у регулярну армію, а військо Запорозьке знищити. Гетьман І. Мазепа повстав проти цього, а те, що пішов на союз із Карлом XII, не має дивувати, бо *«він у цьому наслідував гетьмана Б. Хмельницького, який уклав із найяснішим королем швецьким Карлом угоду та військовий союз заради визволення Вітчизни від Польського ярма»* [60. С.220-222]. Тепер, після Полтавської битви, Україна стогне під ярмом Москви, сам же Орлик продовжує акцію Мазепи. Союз же України з Портою почесний і вигідний для християнської нації. Далі коротко викладаються умови цього союзу. Отже, П.Орлик – намагався створити коаліцію європейських держав проти Росії.

Ідея автономії української держави у політико-правовій думці Гетьманщини

У складних політичних умовах інкорпорації козацької держави до складу Російської імперії, ідея національної державності в Україні не вмирала, вона жила у серцях кращих представників українського народу — передусім серед освічених верств старшинсько-шляхетського стану Гетьманщини.

Так, в останні роки правління гетьмана І.Скоропадського з'являється анонімна *Записка* [89. С.167], у якій сформульовано ідею правової держави, багато пунктів якої перегукується з Конституцією П.Орлика 1710 року. Орликова Конституція виразно свідчила «про напрямок політичної думки української еміграції того часу. А оскільки як ідеї ці не могли народитися зразу, раптово, за

кордоном, а були вивезені з України, де вони виникли під впливом реальних співвідношень життя, то слід думати, що ідеї, які покладені в основу договору Орлика, поділяли не лише емігранти, а й найбільш свідома частина старшини, яка не приєдналася до Мазепи, залишившись вірною московському урядові» [27. С.135-153]. Це саме засвідчила і згадана записка. У документі йшлося про обмеження влади гетьмана: виборна старшина мала контролювати дії гетьмана. Урядовці в Гетьманщині були зобов'язані наглядати за тим, щоб усюди був порядок і все робилося на користь «народу малоросійського». Призначення старшин на «уряди» мало здійснюватися гетьманом спільно з генеральною старшиною за рекомендацією уповноважених віл полків. Звільнити їх з «урядів» можна було лише за вироком Генерального суду. Було також декларовано право власності та передбачалися правові гарантії для її захисту. Гетьманові заборонялося без суду накладати покарання на старшину й інших урядовців. Усі справи в Гетьманщині мали розглядатися в суді «по правам малоросійским честным поступком без суровости и досады». Значну увагу в записці приділено й поліпшенню фінансової системи Гетьманщини.

Загалом, перед нами — проект реформування Гетьманщини й перетворення її на правову суверенну державу з обмеженою, завдяки залученню виборної старшини, владою гетьмана.

За часів гетьманування Розумовського, на початку 50-х років, на одному із з'їздів старшин невідомий його учасник виголосив промову, яка потім розповсюджувалась у рукописних копіях під назвою «*О поправлении состояния Малороссии*» [89. С.170]. У ній автор нагадує про колишню славу козаччини, згадує ті часи, коли «були в нас сейми або генеральні ради». Його ідеалом є правова, конституційна Гетьманщина, на взірць передових європейських

держав. Водночас він бачить освічене українське шляхетство (козацьку старшину) як керівну суспільну силу в державі, виступає за відновлення станових судів та реформу державного ладу та судочинства. Автор звертається із закликом до козацької еліти — об'єднати «всі сили розуму», зміцнити їх «патріотичним натхненням», заради «відновлення колишніх Вітчизни вашої порядків і добробуту».

З середини XVIII сторіччя визначальну роль у подальшій секуляризації вітчизняної науки та розвитку суспільно-політичної думки відіграло так зване «сословие войсковых канцеляристов» — синів козацької старшини, котрі після закінчення Києво-Могилянської академії (а нерідко й вищих навчальних закладів Європи), працювали канцеляристами в Генеральній Військовій канцелярії. З-поміж них були С.Величко, П.Симонський, С.Лукомський, які взяли на себе місію документалізувати факт за фактом історію України-Гетьманщини, а також Семен Дівович, котрий у 1762 році написав свій історико-публіцистичний трактат у віршах *«Разговор Великороссии с Малороссией»*, який він, як сам зазначає, «сочинил в честь, славу и защищение всей Малороссии» [139. С.115-145]. У цьому трактаті яскраво висловлено ідею національної державної самостійності України та протест проти російської централістської політики в Гетьманщині. Дівович від імені України («Малої Росії») звертається до «Великоросії»: «Не думай, чтоб ты сама была мой властитель, Но государь твой к мой общий повелитель. А разность наша есть в приложенных именах, Ты Великая, а я Мала, живем в смежных странах... Так мы с тобою равны и одно составляем, Одному, не двум государям присягаем, Почему почитаю тебя равну себе ...»

Загалом ідея автономії, а то й ширшого суверенітету Гетьманщини в останні роки її існування була поширеною у певних колах українського шляхетства й старшини. Наприкінці 1763 року в Глухові на старшинському з'їзді під головуванням гетьмана К.Розумовського було вироблено 23 пункти «*Прошения*» [139. С.147-167] до цариці Катерини II про «*Восстановление разных старинных прав Малороссии*». Проте під тиском поміркованої і лояльної до царизму частини з'їзду з петиції були вилучені три важливих пункти: «О вольном избрании гетмана», «О судах и трибунале» та «О генеральной раде», у яких знайшли вираження державно-автономістські ідеї, що мали прихильників серед старшини. Все ж у пункті «О вольностях малороссийских казаков» делегати з'їзду старшин просили підтвердити всі «прежние привилегии и вольности» козаків і старшин та передусім «вольное избрание гетмана и старшины, и чтоб они (козаки – авт.) по воинским делам между собою от них судимы были, а по земским и городским в тех же судах ведомы были, что и шляхетство, чтоб как они сами, кроме воинской настоящей службы, от всяких других должностей, податей и работ, так и по смерти их, жены и дети их теми же свободами, что и они, пользовались», а також, щоб у «беспрепятственном владении и употреблении» свод маєтностей «всегда тверды были» [139. С.154]. Йшлося також про зрівняння старшинських рангів з чинами петровської Табелі 1722 року. У відповідь на це цариця Катерина II 1764 року скасувала інститут гетьманства й утворила Малоросійську колегію, яка передусім мала на меті поступово скасувати всі згадані «привилегии и вольности» козацтва й ліквідувати Гетьманщину.

Останні спалахи державницько-автономістських прагнень старшини й шляхетства бачимо на тлі виборів у Гетьманщині до

Комісії із складання нового «Уложення» (1767-1768 рр.) [139. С.263-268.]. Своєрідною відповіддю на наміри цариці Катерини II реформувати державно-адміністративний устрій Російської імперії (для чого й скликала названа Комісія) — зрозуміло, для нівеляції історично-правових особливостей окремих регіонів — була анонімна записка полтавського шляхетства, подана генеральному обозному С.Кочубею у 1767 році. У ній чітко видно бажання відновити й закріпити статус Гетьманщини згідно з Московсько-Переяславським договором 1654 року. Автори пишуть, що вони не згодні з багатьма положеннями «циркулярного листа» генерал-губернатора П.Рум'янцева (у якому оголошувався порядок і мета виборів у Гетьманщині до Комісії 1767 р.), оскільки, на їхню думку, він порушує права і привілеї гетьманської України та її станів. Особливо голосний скандал розгорівся під час виборів і складання наказів депутатам до Законодавчої комісії — через вибори в Ніжинському полку та вимогами, зафіксованими в Наказі ніжинського шляхетства. У ньому поряд з вимогами про підтвердження всіх прав і привілеїв Гетьманщини та її станів містилася категорична вимога відновлення інституту гетьманства, проведення виборів «вольними голосами нового гетьмана», та ще й «купно с Войском Сечи Запорожской...». Як відомо, реакція царського уряду була рішучою: вибори були скасовані, обрані депутати й автори Наказу були заарештовані й віддані під військовий суд, який засудив головних призвідців і авторів Наказу — Я.Почеку, Д.Григоровича, М. Занькевича, Ф.Кониського, Д.Стожка, П.Жураківського — всього 16 чоловік— до смертної кари (щоправда, згодом Катерина II помилувала засуджених) [89. С.169].

За часів роботи Комісії особливо активну діяльність проводив депутат від шляхетства Лубенського полку Григорій Полетика, який

1768 року подав у Комісію свою Записку: «Историческое известие, на каком основании Малая Россия была под республикою Польскою, и на каких договорах отдалась российским государям...» [139. С.276-283] (див.: Додаток 3). На думку Полетики, у складі Речі Посполитої Україна мала республіканську форму правління: і шляхетство, й духовенство користувалися всіма становими правами; після приєднання Гетьманщини до Російської держави, згідно з Жалуваними грамотами царів, і права, й станові привілеї були підтвержені, водночас гетьмани поступово, відсунувши шляхетство, узурпували його владу... Полетика бачить Україну у складі Російської монархії з гетьманом на чолі, але щоб влада його була «в своих пределах содержана» (тобто, контрольована виборними старшинами), а привілейовані стани, щоб користалися усіма належними їм правами. У цьому ж році в ході роботи Комісії було подано «Прошение» до Катерини II від малоросійських депутатів. В ньому міститься вимога зберегти в цілості «всі попередні права, привілеї, переваги, вольності» всіх станів Гетьманщини, а також зазначено необхідність встановлення в Україні такого правління, яке узгоджувалося б «з правами й привілеями нашими...» [89. С.167]. Отже, можна бачити обережний натяк на відновлення колишніх установ Гетьманщини, хоч про відновлення її в повному обсязі вже не йдеться.

Сподівання цариці Катерини II на цілковиту лояльність членів Комісії (у тому числі депутатів від Гетьманщини) щодо існуючої державної системи не виправдалися. Матеріали роботи Комісії засвідчують, що поряд з виступами депутатів, які порушували питання про зловживання адміністрації, про кріпосне право, ставилися питання — представниками Гетьманщини та Прибалтики — про автономію своїх країн. Це стурбувало й налякало правлячі

кола імперії, й невдовзі Катерина II розпустила загальне зібрання Комісії.

Треба зазначити, що окремі представники старшини, перейшовши на державну службу в Петербурзі, не втрачали інтересу до державного минулого України-Гетьманщини, прагнули з'ясувати причини її занепаду. Так, син генерального писаря Андрія Безбородька, Олександр (1746—1799) вчився в Київській академії, служив у Генеральному суді, з 1775 року - в Петербурзі, де займав високі посади в Колегії іноземних справ, згодом був канцлером. За Павла I добився відновлення Генерального суду й деяких інших установ Гетьманщини, скасованих за Катерини II. Він листується з земляками в Україні у справі збирання матеріалів до української історії. Року 1775 спонукає Василя Рубана, що теж служив у Петербурзі, писати «історію малоросійскую» і задля того звертається до батька в Україну, прохаючи його висилати книги й рукописи з історії України, бо «находятся люди, кои вознемерились издать историю малоросійскую». 1777 року В.Рубан опублікував «Коротке описання Малоросії» [155. С.423] в редакції О.Безбородька, який доповнив твір описом подій з 1704 по 1776 роки, склав «Изъявление настоящего образа правления в Малой России» [155. С.444] та додав список гетьманів і вищих старшин. Безбородько листується з патріотично настроєними старшинами і в одному з листів до невідомого кореспондента (від 3 серпня 1790 р.) дає власне цікаве пояснення, «...чому зник на Україні дух геройства». «...От того, что уже от некоторого времени место козацтва заняло школярство: вместо Палея Белоцерковского, Христы Сенчанского, Лавра Остапского и других им подобных, заняты стали фирчиками и штатиками, которые сперва позакидав вылиоты, а потом в немецкое перебрались платье и сделались прямо

такими, как покойный старый Степан Афендик говаривал: в поле не жолнер и дома не господар» [155. С.445].

Кодифікація права України-Гетьманщини як прихована спроба обґрунтування ідеї української автономії

Правова система гетьманської України, що ґрунтувалася на численних джерелах, з одного боку, зумовлювала відносну автономію її правового укладу, а з другого, містила у собі багато внутрішніх протиріч, а, отже, прогалин у регулюванні суспільних відносин та інших хиб. Зрештою, в літературі [69. С.111] наголошується на строкатій системі джерел права, яка створювала певні труднощі в застосуванні правових норм і призводила до надуживань в українських судах, викликала необхідність систематизації існуючого в Україні права. Різноманітність джерел правової системи також погано відповідала тим феодално-кріпосницьким відносинам, які дедалі більше утверджувалися в Україні. Прагнучи їх юридично оформити, українські феодали висунули ідею укладення кодексу, який був би затверджений царським урядом. У свою чергу, російський уряд також розраховував на те, що кодифікація українського права сприятиме зближенню українських і загальноросійських правових норм.

Упродовж XVIII ст. було здійснено кілька спроб кодифікації права козацької України. Систематизацією правових норм займалися спеціально створені для цього комісії, а також ряд приватних кодифікаторів.

Хронологічно першою пам'яткою історичного розвитку українського права першої половини XVIII ст. був «Процесс краткий приказной, изданный при резиденции гетманской» (1734). Він складався зі вступу, 13 параграфів, короткого додатку та

характеристики порядку винесення вироків. Основну частину становили нормативні акти, що регулювали тогочасний судовий процес. Збірник використовувався як підручник або посібник для юристів-практиків в судових та адміністративних установах. Складено його було при гетьманській канцелярії, однак укладач невідомий. Існує кілька редакцій цього збірника, зокрема, його переробка під назвою «Акцес» (1743). В основу цієї кодифікації, яка не набула офіційного значення, було покладено Литовський Статут і «Порядок». Дослідники [101. С.143] вважають її своєрідним підручником, який знайомив з тогочасним судовим устроєм і процесом.

Таке ж призначення – практичної збірки права для господарів, щоб застерегти їх від юридично неправильних вчинків – має «*Экономика краткая права*». Цей збірник, що був укладений у 1730-1740 рр., також ґрунтувався на Литовському Статуті і збірниках магдебурзького права. Крім того, до нього були включені царські укази, за якими заборонялося давати притулок втікачам, незнайомим і безпаспортним людям. У ньому наводяться норми процесуального і кримінального права.

Ще одна спроба приватної кодифікації першої половини XVIII ст., серед джерел якої пріоритетне місце належало нормативним актам російського законодавства (зокрема, окремі положення «Соборного уложення», «Устава воинского» і «Устава вексельного»), мала назву: «*Права малороссийские с книг Статута, Саксона и Порядка выписанные*» (впорядкована в 1744-1757 рр.). Вона охоплювала також низку норм з Литовського Статуту, «Саксона» і «Порядка».

Однак найвідомішою з кодифікацій українського права першої половини XVIII ст. були вже згадані «*Права, по которым судится*

малоросийський народ» (1743), які структурно склалися з передмови і 30 розділів, що поділялися на 531 артикул і 1716 пунктів (за іншими даними – І.Бойко – 532 артикули та 1607 пунктів) [23. С.11]. Окрім того, до збірника було додано «Інструкцію кодифікаційної комісії» і т. зв. «Степенный малоросийского войскового знания порядок после гетмана», тобто, перелік службових військових і цивільних чинів Гетьманщини. Кодекс мав пояснення цитат, що наводилися у тексті, алфавітний покажчик, і заголовки із зазначенням розділів і поданням короткого змісту артикулів.

Провідною ідеєю збірника вважають захист феодального ладу та розширення можливостей для кріпосницької експлуатації селянства. Разом з тим, у зводі обґрунтовувалось право Лівобережної України на автономне самоврядування. А це суперечило тогочасній царській політиці, його поточному законодавству, спрямованому на створення єдиної правової системи Російської імперії. Саме ця обставина, на думку більшості вчених [141. С.24], була справжньою причиною того, що український кодекс не був вчасно затверджений. 1744 року його подали на розгляд Сенату, щоб потім передати імператору на остаточне затвердження. Відповідь надійшла лише через 12 років. Указом від 20 травня 1756 року проект кодексу було повернено на повторний розгляд з метою внесення змін відповідно до вимог часу. Робота з перегляду «Прав ...» продовжувалась аж до 1767 року, однак не була завершена і кодекс так і не був санкціонований верховною владою (отже, не отримав законодавчої сили). Проте в усьому масиві спеціальної літератури відзначається, що «Права...» великою мірою відобразили той суспільно-політичний устрій Лівобережної України, який склався на середину століття, і фактично були

збірником чинного законодавства. Вони дають найбільш повне уявлення про право Гетьманщини, правову культуру українського народу та розвиток правових ідей в Україні першої половини XVIII століття.

Кодифікаційні роботи другої половини XVIII століття, що провадилися в Україні, мали на меті закріпити економічне і політичне становище української шляхти, яке все більше зміцнювалося. А також, відобразити її прагнення відновити українську автономію. Найбільш помітними спробами систематизації правових норм в Україні того часу були передусім приватні кодифікації Ф.Чуйкевича, В.Кондратьєва, О.Безбородька. Зокрема, останній 1767 року за дорученням президента Малоросійської колегії Петра Румянцева під керівництвом секретаря колегії і члена Генерального суду Олександра Безбородька, було укладено «Экстракт малороссийских прав» [130. С.56]. Книга була збірником норм державного, адміністративного і процесуального права. Однак вони були викладені таким чином, щоб довести необхідність відновлення попередніх «малоросійських прав», тобто автономного устрою України. О.Безбородько систематизував права по розділах, показав регламентацію управління на Лівобережній Україні, діяльності судів, розкрив джерела права, з'ясував фінансове регламентування, самоуправління міст, соціально-правове становище старшин, духовенства, козацтва, селянства, греків. До збірки додано інструкцію про судову організацію і судовий процес першої половини XVIII століття. Однак, зіткнувшись із централізаторською політикою самодержавства, скерованою на ліквідацію особливостей управління в Україні, «Экстракт малороссийских прав» також не був затверджений Сенатом як офіційний збірник права.

1786 року через ліквідацію автономії України та введенням губернського адміністративно-територіального поділу, чиновники Малоросійської експедиції Сенату розробили новий збірник правових норм, в основу якого було покладено «Екстракт...» О.Безбородька, «Учреждение об управлении губерніями» (1775) та інші акти, прийняті впродовж 1767-1786 рр. Цей збірник з новим обґрунтуванням дістав назву: «*Экстракт из указов, инструкций и учреждений*». Він містив норми як українського права, так і російського законодавства. Затверджений Сенатом, його було розіслано у «присутні місця» України для практичного застосування.

Отже, історія кодифікаційного процесу в Україні XVIII століття насамперед свідчить про те, що в основі тогочасних кодифікаційних робіт лежали зміни у соціально-економічних та політичних відносинах. Безпосередній вплив на кодифікацію українського права в цей період мала внутрішня політика російської самодержавної влади. Наявність різних розробок правових збірок, нормативні акти гетьманської влади свідчить про високий рівень правової освіти, розвиток правових ідей в козацькій Україні, високу правову культуру українського народу і такий ж рівень правової свідомості українців. Кодифікація українського права XVIII ст. засвідчує, що українське право та українська науково-юридична техніка в тому часі були набагато розвинутішими в порівнянні з російським правом і російською юридичною технікою. Зазначені обставини й прирікали кодифікацію права козацької України на невдачу [132. С. 223].

Козацьке літописання XVIII ст.: предтеча політико-ідеологічної концепції України як Малоросії

Козацьке літописання, що творилося в Україні з кінця XVII – початку XVIII ст., мало непересічне значення для формування ідей українського державотворення. А козацькі літописці (найбільш відомі - літописи Самовидця, Самійла Величка та Григорія Граб'янки) насправді репрезентували світську вітчизняну історіографію початку XVIII ст., що отримала в працях сучасних дослідників визначення «історіописання риторично-фактографічного напрямку» [55. С.301-302].

Вважаємо, що в контексті означеної у підзаголовку проблеми, варто наголосити на кількох принципових моментах. *По-перше*, літописання козацької доби не було актом стихійного творення, а мало під собою поважну теоретичну базу, яка набувалася авторами літописів в стінах Київської академії. *По-друге*, дослідники (на нашу думку, цілком обґрунтовано) припускають, що козацьке літописання виникло передусім як протест супроти ідеологічного обґрунтування російсько- та польсько-центризму української історії [31. С.268]. *По-третє*, козацьке літописання зуміло запропонувати концептуально довершені схеми ідеологічного обґрунтування найбільш прийнятної для світської еліти (козацької старшини) моделі її взаємин насамперед з російською династією. В основу цієї схеми клалося політичне лідерство, яке після Національної революції на Україні, зокрема Лівобережній, закріпилося за козацтвом. Звідси характерна риса усіх «козацьких» літописів – наголошення на вирішальній ролі у вітчизняній історії українського козацтва.

Першим із таких офіційних літописів був так званий «*Літопис Самовидця*», який згодом був поширений у багатьох списках, а

вперше надрукований Остапом Бодянським. Літопис має такий заголовок: «*Літопис Самовидця про війни Б.Хмельницького і про міжусоб'я, що були в Малій Росії, і про його смерть*». Продовжувачі довели цей твір до 1734 року, а сам він закінчується 1702 роком, коли, очевидно, й був написаний. Літопис обіймає розповідь про події другої половини XVII століття. У 1878 році його видала Київська комісія для розбору давніх актів за редакцією Ореста Левицького, в наші часи видано було його втретє [10]. Більшість учених, що займались літописом, прийшла до думки, що автором його був Роман Ракушка-Романовський, військовий та суспільний діяч часу Руїни.

Загалом, загальна властивість літописів полягає в тому, що вони поєднують матеріал про події, що відбувалися до них, отже пишуть історію, укладаючи хронологічно у роках за матеріалом, а в продовження часто записують події які бачили самі. Літопис Самовидця також має цю особливість до 1672 р. це історичний твір, а потому діаріуш, тобто щоденник або його опрацювання, події йдуть уже як бачені власними очима. Особливу увагу автор відвів повстанню Б.Хмельницького. Він справедливо трактує його як визвольне, але засуджує тих, що спустошили країну, обстоює лад супроти сваволі. Автор – прихильник думки, що реєстрове козацтво має посісти в країні стан, який посідає шляхетство, до Запорізької Січі ставиться неприхильно як до свавільників, зате до польського короля – з пошаною. До кримського хана ставиться негативно, як взагалі до татар і турок; загалом, був прихильник цивілізованої згоди з поляками, до чого не дійшло через «пиху гетьмана Хмельницького» [10. С.98]. До Москви й московського царя автор так само ставиться прихильно. Взагалі, він бачив Україну обов'язково під протекторатом іноземного володаря. Літописець є

противником союзу з бусурманами, засуджує за те Б.Хмельницького та П.Дорошенка. З українських діячів пряму симпатію висловлює тільки Сомку та Сірку, зовсім негативно ставиться до І.Виговського, Ю.Хмельницького, І.Брюховецького.

Отже, автор *«Літопису Самовидця»* відбивав досить точно старшинську ідеологію назагал проросійську, таку, якої на зламі століть дотримувався І.Мазепа (до 1705 року), відтак відбивав, можна сказати, офіційну ідеологію тодішнього українського лівобережного уряду кінця XVII – початку XVIII століть. В історичній літературі вважається, що *«Літопис Самовидця»* найавторитетніший серед козацьких літописів, з нього користувались інші козацькі літописці та історики XIX століть [58. С.111-112]. Значення літопису ще й у тому, що подає ряд фактів, оповідань, побутових деталей, яких не подають інші літописи.

Другим із серії козацьких літописів, що вважаються найвидатнішими, і третім у серії офіційних літописів був *«Літопис Григорія Граб'янки»*. Його назва така: *«Події великої, з вини поляків, кривавої, небувалої брані Б.Хмельницького, гетьмана запорозького з поляками за найясніших королів польських Владислава, потім і Казимира, яка в 1648 році почала виправлятися і за літ десять по смерті Хмельницького незакінченої, із різних літописців і з діаріуша на війні писаного, в місті Гадячу, працею Григорія Граб'янки зібрано і стверджено самобутних старожителів свідченням. Року 1710»* [11]. Літопис було видано Тимчасовою комісією для розгляду давніх актів у Києві в 1854 році. Цьому літописові судилося найбільше рукописне поширення. Списків його існувало десятки.

Григорій Граб'янка (? – 1738) був із 1730 року гадяцьким полковником, а до того часу входив до гадяцької полкової

старшини. Твір написаний церковнослов'янською мовою, обіймає він події з найдавніших часів до початку XVIII століття (власне до 1709 року - падіння І.Мазепи та вибору гетьманом І.Скоропадського). Головна частина викладу – війни Б.Хмельницького.

«Козацький народ» Г.Граб'янка виводить із скіфо-аланів – козерів, коротко подає історію Київської Русі до нашестя монголо-татар, по тому йде коротка розповідь про те, як *«Мала Росія підпала польському ігу»*, і про те, як *«скипетир Володимира від царства до князівства, а від князівства у воеводство перетворився»*. По тому розповідається про запорозьких козаків, про їхні битви, військовий устрій, про козацьких ватажків – гетьманів, унію, Сагайдачного, повстання у першій половині XVII ст. І вже тоді – просторе оповідання про Б.Хмельницького. Окремі розповіді присвячено гетьманам І.Брюховецькому, І.Самойловичу, І.Мазепі.

Богдан Хмельницький для Г.Граб'янки – національний герой, до І.Виговського він ставиться неприхильно, М.Пушкаря похваляє, Гадяцьку угоду осуджує, неприхильно ставиться до І.Брюховецького. Наріжну проблему політичного розвитку Гетьманату - його *перехід під зверхність московського царя подає як добровільний перехід* (підкреслення наше – авт.), до якого змусили політичні та військові обставини. Ворог турків і татар, прихильник союзу з Москвою, але не безсумнівний, бо рішуче виступає проти російських зазіхань на Україну, звучи їх в одному місці *«ігом московського самодержавства» [11. С.109]*, Ці слова автор вкладає в уста Б.Хмельницького. Г.Граб'янка неприхильно ставиться до російських воєвод в Україні та їхніх утисків. П.Дорошенка називає безбожником за його союз із турками і звинувачує його у сплюндруванні України. До І.Самойловича ставиться прихильно за

його вірність російській орієнтації. С.Палія, І.Мазепу називає «злохитрими» [58. С.327] але особливої ворожнечі до них не виявляє.

Отже, Григорій Граб'янка був виразним українським автономістом російської орієнтації. Прихильність автора до ідеї українського автономізму виражається в послідовному наголошенні на договірній основі прийняття Україною царської протекції (підкреслення наше – авт.). Але він уже розуміє й біди, які та орієнтація приносить Україні. В.Шевчук визнає Г.Граб'янку за автономіста полуботівського типу, тобто з тих, котрі змагалися за дотримання російським урядом Московських березневих статей 1654 р., але не мислили України поза чужоземною залежністю [153. С. 119]. Цікавою особливістю літопису Г.Граб'янки є усвідомлення державної традиції України від скіфів через Київську Русь до козацької держави. Це засвідчує, що літописець цілком резонно вважає Україну спадкоємницею багатовікової державної традиції на своїх землях.

Отже, літописи Самовидця та Г.Граб'янки є державницькими документами того типу української автономії, який у часи постання літопису домінував, і відбивали, зрештою, не особисті погляди Самовидця чи Граб'янки, а певної суспільної, на той час, можна сказати, офіційної формації і цілком можливо, що виготовлялися літописи не з приватної ініціативи, а з державного доручення й потреби. Коли прийняти цю думку, багато речей стають зрозумілими: і така дивовижна поширеність літопису Г.Граб'янки (бо в цьому були зацікавлені не тільки аматори старовини, а безпосередньо політичні діячі чи й сама держава); і надзвичайна увага, яка приділялася Московсько-Переяславському договору 1654 р., а особливо Б.Хмельницькому, адже в першій половині XVIII ст.

питання дотримування умов того договору було надзвичайно актуальне; і однодушне намагання літописців повернути історичну пам'ять свого народу і певна однобічність такого повернення (майже однакове засудження гетьманів та політичних діячів антиросійської орієнтації); і однаково витримана офіційна лояльність, навіть огляду на цензуру свого часу тощо [153. С. 119].

Третім літописом у знаменитому козацькому літописному триптиху (Самовидець, Граб'янка, Величко), є монументальний літопис *Самійла Величка* [2, 3].

Сам літопис складається із двох самостійних книг. Перша книга обіймає події 1648 – 1659 рр., друга – 1660 – 1700 рр., кінця літопис не має, отже, до якого року довів чи збирався довести свій твір С.Величко, не знаємо. Від 1710 року, часу написання літопису Г.Граб'янки, Українська автономія зазнала чималих обмежень, поставлені на Україні російські війська безчинствували, цілком ігноруючи гетьманську владу, козаків, як рабів, гнали на канальні роботи. Ставлення до українців у Петра I-го загострилося не лише після повстання І.Мазепи, але й після спроби П.Орлика підняти загальноукраїнське повстання в 1711 р. Тоді до гетьмана-повстанця пристали не тільки правобережці, а й лівобережці й слобожани. В Україні панував моральний і політичний терор: агенти Таємної канцелярії хапали навіть тих, хто сказав необережне слово. Гетьман І.Скоропадський не був сильною особистістю, хоч у його автономічній настроєності годі сумніватися. Питання порушення Московсько-Переяславських статей 1654 р. з боку Росії стало ще актуальніше, на що особливо наголошувала козацька старшина на чолі з гетьманом І.Скоропадським. Автор прославляє Б.Хмельницького, докладно описує його битви, подає українську історію на загальноєвропейському тлі (і це також не даремно, а щоб

показати уписаність України в європейський контекст); до І.Виговського ставиться негативно, але без заїлості, водночас до московського сателіта М.Пушкаря так само, бо його дії розкольницькі. Публікує тут пункти Ю.Хмельницького разом із статтями його батька, що ті пункти вже були царським урядом сфальсифіковані.

Суспільні погляди літописця мають свою специфіку. Він, як і Самовидець, прихильник думки, що козацький стан має замінити в Україні стан шляхетський, незалежно чи йдеться про старшину, чи про козака простого, - отже, всі козаки *«шляхетно уроджені»*. Гетьманів засуджує всіх, окрім Б.Хмельницького. З другого боку, як і Самовидець, негативно ставиться до посполитих, що примазувались до козацтва: будників, винокурів, та інших. Ідеалом суспільного організму для С.Величка була Запорозька Січ, автор монополізує І.Сірка як класичного запорожця, але засуджує запорожців – заколотників: П.Суховія, І.Брюховецького тощо.

С.Величко демонструє ще більшу послідовність у відстоюванні ідеї добровільності та договірності приєднання України до держави російського царя. Як і Грабянка, прийняття Військом Запорозьким протекції російського царя він вважав історично виправданим. Але бажаючи наголосити на *концепції контрактних взаємин козацтва* (підкреслення наше – *авт.*) з царем, Величко навіть помістив у свій твір розповідь про нібито принесення царськими послами в Переяславі від імені свого монарха клятви дотримувати непорушними всі козачі права і вольності [2. С.137] чого, як знаємо достеменно, насправді не було.

Загалом, С.Величко - автономіст російської орієнтації, але стриманий: засуджує М.Пушкаря, звертає увагу на російську зловживаність і звірства в Україні, акцентує увагу на негативних

наслідках переходу України під царську протекцію. Зокрема, про один із них він говорить, лаючи оцінку андрусівським домовленостям Росії та Речі Посполитої, які розділили козацьку вітчизну навпіл **[3. С.134]**.

У творі засуджується жадоба до збагачення, корисливість, владолюбство, бо через пристрасть до цих пороків зникає в людині любов до ближнього та суспільного добра **[3. С.443-445]**. Літопис С.Величка має цілком виразний автономічно-державницький характер. Він творився як загальнонаціональний твір: історичний, публіцистичний, художній, як збірка документів автентичних і художніх стилізацій під документ, твори різних авторів чи виписки із них.

В.Шевчук вважає, що за своєю спрямованістю та впливом до числа «козацьких літописів» варто віднести й хроніку Феодосія Сафоновича **[153. С.300]**. Хоча хронологічно – це перший твір такого плану. Колишній викладач Київської колегії та її ректор, ігумен Київського Золотоверхого монастиря Ф.Сафонович у 1672 р. склав компіляцію, яка здобула назву: «Хроніка із літописців стародавніх, із святого Нестора Печерського та інших, також із хронік польських про Росію, звідки Русь почалася, і про перших князів руських, і про подальших князів, що по них наступали, і про їхні справи» **[21]**. Твір Ф.Сафоновича розповідає про Київську Русь до кінця XIII ст. – за Іпатівським зводом, причому літописець вибирає факти, що стосуються історії Української землі, тим самим пов'язуючи ту історію з історією власне українською.

Тенденція ця в українській традиції не нова, вона фіксується продовж XVI-XVIII ст. і постійно українськими книжками підкреслюється. Ф.Сафонович говорить про потребу для того, хто родився у православній вірі, знати про свою батьківщину «й іншим,

що питатимуть, сказати, бо людей, що не знають свого роду, вважають за дурних» [21. С.226]. Це визначення свідчить про свідомість своєї позиції і про прагнення поширювати в народі історичне значення про рідну землю. Для Ф.Сафоновича історія Галицької землі так само важлива, як і історія Київщини й Волині. Друга частина хроніки – це збірка історичних оповідань, власне історія України, викладена у зв'язку з історією російських та білоруських земель, чим автор ніби утрунтовує російську орієнтацію своїх сучасників – гетьманів. Говорить Ф.Сафонович і про спільне походження росіян та українців, але ця ідея не є провідною в його творі. Головний інтерес хроніста – це минуле рідного народу та його інтереси. Той факт, що *Хроніка* Ф.Сафоновича здобула поширення в списках, свідчить, що вона складалась при сприянні тодішніх українських політиків.

Отже, літописні та історико-хронікальні твори кінця XVII – першої чверті XVIII ст., більше відомі як «козацькі літописи» (літописи Ф.Сафоновича, Самовидця, Г.Граб'янки, С.Величка), фактично започаткували *українську державницьку* традицію як похідне історико-політичного мислення на Лівобережній Україні, Гетьманщині, засновану на ідеї автономізму та українського патріотизму при незмінній російській орієнтації.

Загалом же, за спостереженнями дослідників [див.: 55. С.307-308; 31. С.268-269] українські історики початку XVIII ст. своїми творами значною мірою підготували появу *політико-ідеологічної концепції Малоросії*, зокрема виписавши такі основоположні її компоненти, як: вичленення історико-культурної та етнічної різниці між Малою і Великою Росією; наголошення добровільному та договірному характері об'єднання 1654 р.; поєднання Малої Росії та Великої Росії через особу спільного царя; зауваження стародавніх

прав і вольностей Малоросії та її народу тощо. Сформована козацькими ідеологами, концепція Малоросії, в поєднанні з правовими засадами гетьманських «договірних» статей **1669, 1672, 1687** років фактично стали політико-правовою основою обмеження української автономії, а в підсумку – її ліквідації.

Розділ IV.

«Українська ірредента»^{*} : вітчизняна політико-правова думка в умовах завершення інкорпорації козацької державності (остання третина XVIII століття)

• *Остаточна ліквідація автономного статусу козацької Гетьманщини.* • *Алегоричні протести національної еліти проти знищення козацької державності.* • *Ідея домінанти культури - «Духовного дому» Михайла Козачинського - для збереження національної ідентичності українців.* • *Суспільно-політичний ідеал «української ірреденти»: ідея «Горної республіки» Г.Сковороди.* • *Маніфест українського патріотизму: «Історія Русів» – найвизначніша пам'ятка української політико-правової думки доби «української ірреденти».*

Остаточна ліквідація залишків автономного статусу Гетьманщини

Процес перетворення Лівобережної України на одну з провінцій Російської імперії прискорила ліквідація 1764 року інституту гетьманства. Замість гетьманського правління на Лівобережжі була створена II Малоросійська колегія на чолі з генерал-губернатором графом П.Рум'янцевим [80. 58-61]. До складу колегії входили вісім чиновників — чотири російських і чотири українських, які стежили насамперед за поповненням казни податками. Президент Малоросійської колегії підпорядковувався лише Сенату та імператриці.

На території колишньої Гетьманщини заборонили вибирати полковників, відкривати школи при церковних парафіях,

^{*} *Ірредента* — італ. — *irredenta* з латин, *redimere* — *визволяти*. Гіпотетично під терміном «українська ірредента» розуміємо сукупність усіх українських дій, скерованих на врятування козацько-гетьманської держави й козацького ладу в останній третині XVIII століття. Уперше цей термін для характеристики окремих епізодів української історії кінця XVIII ст. використав *О.Мезько-Оглоблин* (Василь Капніст // *Люди старої України та інші праці.* - Острог-Нью-Йорк, 2000 (перевидання). — С. 71-125), згодом — *Ю.Лавріненко* (Василь Каразин - архітект відродження. Матеріяли і думки до 200-ліття з дня народження. 1773-1973. — Мюнхен, Вид-во «Сучасність», 1975. — С.78-93).

здійснювалася секуляризація (одержавлення) церковної та монастирської власності. З осені 1765 р., початку проведення «Рум'янцевського Генерального перепису Малоросії», погіршилося економічне та юридичне становище селян, навіть козаків. Так, козацтво стало сплачувати нарівні з селянами так званий рубльовий збір. До слова, перепис здійснювався методом військового погрому з обліком людей, майна, тварин і «навіть риби в ставках». Згаданою «ревізією» фактично розпочалася ліквідація козацтва як соціального стану.

Не могла вижити у складі уніфікованої структури імперії і Запорозька Січ. Російсько-турецька війна 1768—1774 рр., у якій, між іншим, понад 11 тис. запорожців своєю сміливістю й мужністю здобули пошану командування імперської армії, позбавила Запорозьку Січ статусу бастиону татарсько-турецької експансії. Адже з втратою Туреччиною в липні 1774 р. свого *вілаєту* (велика адміністративно-територіальна одиниця в Туреччині) на Південному березі Криму українським землям уже не загрожували набіги степовиків. Відповідно, вже у серпні 1775 р. набув чинності царський Маніфест про ліквідацію Запорозької Січі і приєднання її території до Новоросійської губернії. Хоча ще в квітні-травні Державна рада Росії розпорядилася переслідувати січовиків, як «домашніх злодіїв».

Після ліквідації Запорозької Січі імперські структури могли не побоюватися втечі селян на прилеглу до неї територію. 3 (16) травня 1783 р. Катерина II видала указ про повну заборону переходу селян з місця на місце, поширивши його дію на Лівобережжя та Слобожанщину, тим самим юридично було оформлено кріпацтво, і на українських селян поширювалися загальноросійські закони. (Для порівняння: у Галичині того ж 1783 р. кріпосне право замінила

панщина). По всій території колишньої козацької України (крім Новоросійського краю, де кріпацтво не прижилося) кріпосне право в повному обсязі було введено до **1786** р.

Сумні акти остаточного знищення Гетьманщини, Запорозької Січі та закріпачення селян відбулися. Майже одночасно з ліквідацією гетьманства в **1765** році знищено полковий устрій на Слобожанщині. У **1776** році з колишніх запорожців утворено два *пikінерських* полки (пikінери — військові поселенці, які, мешкаючи в Україні, брали участь в обороні Новоросійської імперії від нападів кримських татар та турків), які після загарбання Криму в **1783** році були ліквідовані. Замість них **1783** року видано указ про перетворення козацьких полків на регулярні *карабінерські* (карабінери — озброєні карабінами вояки добірних стрілецьких частин в арміях країн Західної Європи та Росії до середини XIX ст.) російської армії із шестирічним терміном служби. Ці заходи засвідчили ліквідацію козацтва як соціального стану. Полкову систему на Гетьманщині було зліквідовано раніше, в **1781** році. Тоді ж утворено намісництва за російським зразком.

Поза тим усі ті роки тривав безперервний масовий державний терор (діяла так звана «таємна експедиція»), катування, смертні кари, заслання на російську Північ і на каторгу в Сибір...

Масових протестів щодо інкорпораційної української політики Російської держави відомо небагато. Це, передовсім, жорстоко придушене російським військом повстання пікiнерів у **80-х** роках, що виникло як протест козаків проти злиття їх із загальною масою російських військ. Для тодішніх настроїв мас населення характерною була незвичайна популярність Семена Гаркуші, героя усних народних переказів. Колишній запорожець, учасник воєн із Туреччиною, учасник гайдамацького повстання — Гаркуша в **1772-84** роках очолював селянські повстанські загони на Чернігівщині,

Полтавщині, Катеринославщині і в районі Канева [67. С.88]. Однак політичного характеру ці виступи не мали.

Стихійний опір народу особливо спричинило закріпачення: бунтували козаки Донецького і Дніпровського полків, у 1789 р. спалахнуло хрестоматійно відоме повстання в с. Турбаях (територія нинішнього Глобинського району на Полтавщині) [102. С.198-199]. Ще 1711 р. його жителів виключили з козацького стану (через 27 років лише 76 осіб повернули собі колишній статус). Володів селом гетьман Д. Апостол, потім його вдова, син, онуки. Із 1776 р. Турбаї перейшли до поміщика Ф.Базилевського. Знущення нових господарів із селян спричинило в січні 1789 р. повстання, очолене Н.Олефіром, Г.Яструбенком та Т.Довженком. Були вбиті троє членів сім'ї Базилевських; потім жителям вдалося отримати від урядовців довідку, що вони належать до козаків. Після проведеного слідства Г.Потьомкін 1789 р. наказав передати село разом із Градизьким повітом із Київського намісництва до Катеринославського. Із червня 1793 р. в селі проведено арешти, після тривалого слідства понад сто селян покарано батогами. Унаслідок 15 осіб померли, решту заслали довічно до Сибіру (частина з них відкупилась). Селян, які залишились, розселили на Півдні України, а село зрівняли з землею. Згодом тут з'явилося поселення під назвою Скорбне (з 1919 р. — знову Турбаї). У 1989 р. на згадку про повстання в селі було встановлено пам'ятник. Нащадки ж турбаївців нині живуть у с.Виноградовому (до 1946 р. — Чалбаси).

Менш відомий виступ селян с. Морозівка на Полтавщині на чолі з С.Довгоп'ятом. Через безкровну боротьбу з поміщиками, за підтримки П.Рум'янцева, селяни домоглися того, що в березні 1785 р. суд визнав незаконність їхнього закріпачення і перевів із поміщицьких селян у державні, чого вони й бажали.

Звичайно, стихійні народні протести не мали передумов для перемоги, й закінчувалися поразками. Зокрема й тому, що не підтримувалися колишньою козацькою старшиною. Остання проміняла національні інтереси на свої власні. Так, 21 квітня (4 травня) 1785 р. Катерина II поширила на представників української старшини права російського дворянства згідно з «Грамотою на права, вольності та переваги благородного російського дворянства». За жителями міст Малоросії закріплювалось і оберігалось законом право володіння рухомим та нерухомим майном, але тепер уже на підставі «Грамоти на права й пільги містам Російської імперії». Цариця планувала надати Жалувану грамоту й державним селянам, але документ залишився в чернетці. На підставі змісту цієї грамоти можна виснувати, що Катерина II регламентувала в ній права «вільних сільських жителів» та порядок формування органів місцевого самоврядування, включаючи й селянське. Та, оскільки такий крок міг порушити питання про статус кріпосних селян, що неминуче викликало би гнів дворянства, намір імператриці так і залишився на папері.

Отже, впродовж 1764—1785 рр. завершилася остаточна ліквідація залишків автономного статусу Гетьманщини. Доводиться констатувати, що ці дії царизму не викликали активного опору з боку національної еліти — козацької старшини та українського шляхетства, які задовольнилися правовими гарантіями з боку царизму їхньої земельної власності та станових привілеїв. Це остаточно було оформлено 1785 року Жалуваною грамотою дворянству, згідно з якою українське шляхетство було зрівняно у правах з російським дворянством.

Алегоричні протести національної еліти проти знищення козацької державності

Навіть попри немасовість явища повстанські настрої були не тільки в козацьких і селянських «низах», але й також у середовищі яскравих представників козацько-старшинської (шляхетської-дворянської) частини руху «української ірреденти» - Івана Котляревського, Василя Капніста, Якова Ковельського, Григорія Сковороди. Вони творили саме в умовах, коли перетворення Лівобережної, а невдовзі й Правобережної України на звичайну частину імперії, що складалася з губерній і намісництв, сприймалося тут як колонізація і поневолення! Таке сприйняття абсолютистської державної політики Росії було притаманне освіченим, шляхетним українцям, незалежно від походження їхніх предків (наприклад, дід В.Капніста був греком). Відповідно, сумніватися у національно-визвольній спрямованості їхніх творів можна, лише заперечуючи очевидні факти. Це з перемінним успіхом робили радянські фахівці, завданням яких було сформулювати й поширити спотворене уявлення про кращих синів України.

Підґрунтям активного протесту цих непересічних постатей супроти антиінкорпораційної української політики Російської імперії, який, щоправда, висловлювався неспіливо, на алегоричному рівні, були надзвичайно бурхливі історичні події, що супроводжували їх життя. Це, з одного боку, революційний, антимонархічний рух у Європі, визвольні змагання народів, поневолених Османською імперією. А з іншого, в Україні ж усе навпаки: ліквідація Запорозької Січі, скасування політичної автономії та місцевого самоврядування. На цьому тлі притаманна шляхті й дворянству вільнодумність природно оберталася на протести. До того ж, сильне враження справила на свідомих українців і боротьба американського народу проти влади

англійської Корони. Тарас Шевченко захоплено згадував Вашингтона за півстоліття після цих подій, а вони були сучасниками Американської революції і, по суті, свідками невеликого польського визвольного повстання під проводом Тадеуша Костюшка, друга і помічника самого Вашингтона...

Чи не найбільш відомим протестом антиінкорпораційної української політики Російської імперії на алегоричному рівні стала «Енеїда» *І.Котляревського (1769-1838)*. Славетна поема, що започаткувала епоху нової української літератури, творилася упродовж тривалого часу: від початку 90-х років XVIII ст. до 30-х років XIX ст., а повністю вперше надрукована лише у 1842 році. Здійснений В.Шевчуком докладний аналіз «Енеїди» як літературної і суспільно-політичної пам'ятки **[155. С.649-669]** переконує, що приводом до написання поеми був насамперед факт знищення Запорозької Січі 1775 року, ліквідація козацької автономії у 80-х роках XVIII ст. **[155. С.652]** та заснування Задунайської Січі. Вже у першій частині на підтексті, тобто на доволі чітких історичних алюзіях, викладена історія українського козацтва та виписано побутові реалії українського народу. Загалом ця поема — одна з ланок у довгій дискусії між Росією та Україною при їхніх суперечностях, яка проходить у ряді творів XVIII ст.; в описі пекла поет бачить перебування України під московським пануванням, а в образі Турна — російського царя. Мета Енея — збудувати незалежну державу і Біле місто — саме до цієї мети він і йде чи пливе в морі часу зі своїм козацтвом. У просторих візіях поет бачить, що не Еней з козаками (образ Козацької держави) збудує своє царство, а лишень його нащадки, коли буде подоланий Турн, а це має статися обов'язково.

«Одою на рабство» запротестував у 1783 році *Василь Капніст* (1756-1823), український патріот, хоча його національна і культурна приналежність нерідко опинялася під запитанням залежно від примх політичного клімату. Показово, як саме танення ідеологічної криги позначилося на офіційних визначеннях і оцінках особи поета. Так, якщо в Радянській Енциклопедії від 1953 р. він — «русский поэт и драматург», то вже в УРЕ від 1961 р. — «російський і український письменник». Нинішні ж дефініції мають залежати не від того, кому бажано вважати Капніста «своїм», а лише від незаперечних фактів його громадського, літературного і особистого життя. А факти свідчать, що В.Капніст не придворний літератор, не поміщик-маргінал, а свідомий своїх національно-визвольних переконань.

Сам вірш — це плач над уярмленням України [139. С.345-348]. Тут прямо говориться про «Вітчизни з тугою такою уярмлення» («Отчизны моея любимой порабощенье воспою...»). По-перше, ці рядки з його «Оди на рабство» не залишають сумніву, що мова йде не про запровадження кріпацтва, а про політичне й соціальне поневолення рідного Краю. А по-друге, рідну землю поет бачить як удовицю («скорбної вдовиці» - пізніше відомий шевченківський мотив).

У цілому вірш звучить як відважний протест проти указу 1783 року про закріпачення «посполитих» і селян Лівобережної України, поєднує соціальний протест із національним — з мотивом поневоленої України. Міста і села, які ховав од бід «свободи щит» (права та вольності) опинилися у побудованих Росією загорожах, відтак «наш ясний день» змінюється «у темну ніч». Але на царицю він сподівається, хоча не розуміє її дій: чому накладає на мирний народ «ярем великий»? В оді В.Капніст усю надію покладає на те, що цариця одумається, зрештою, вірш і є зверненням до неї.

Пізніше В.Капніст стане одним із творців національно-визвольної конспірації [88. С. 86], котра в 1791 році вишле його до пруського короля Фрідріха-Вільгельма II з пропозицією допомогти в повстанні проти російської тиранії. Власне участь В.Капніста в політичній конспірації 1791 року свідчить, що він цю думку й надію змінив, але не цілком, бо згодом опуститься до прославляння яремників своєї землі.

Валерій Шевчук звертає увагу на те, місія В.Капніста мала під собою реальне підґрунтя [139. С.623]. На той час українське військо ще зберігалось у формі десяти карабінерських полків з корпусом регулярної кінноти, його очолювала в основному козацька старшина. Усі вони добре пам'ятали колишню козацьку вольність і відверто жалкували за нею [88. С. 87]. Цю проблему намагалися вирішити шляхом погодження. Так, на початку 1788 р. В.Капніст подавав Катерині II «Положення, на якому може бути набране і утримане військо охочих козаків», проте цей проект не було схвалено. Відповідно в такій ситуації В.Капніст і вдався до своєї місії. Варто також відзначити, що найочевидніше місія В.Капніста пов'язувалася з діяльністю Новгород-Сіверського патріотичного гуртка 1780-90 рр., який «прагнув відновлення української державної самостійності й відродження національної культури...пропагував ідею української самостійності» [45. - Т.5.- С.1781].

Вершиною творчості Василя Капніста, справжнім шедевром тогочасної літератури вважають [143] сатиричну комедію «Ябеда», що є критикою російського судівництва в Україні. Написана (1796 р.) поетом у розквіті сил, вона увібрала увесь його попередній літературний і громадський досвід. Він висловив невдоволення українського громадянства, приниженого указом 1783 р. і

невизнанням власних шляхетських привілеїв. Отже, «Ябеда» була продовженням «Оди на рабство» і стала ніби ілюстрацією того рабства, що принесла в Україну російська система управління. Малюючи вибухову ситуацію в імперії, щойно зліпленій зі шматків сусідніх держав, автор «Ябеди» виступає речником настроїв і думок інтелектуалів не тільки України, але й Польщі, Білорусі.

До числа характерних сучасників доби «української ірреденти» належить український філософ *Яків Козельський (1729-1795)*, син сотника Полтавського полку, вихованець Київської Академії, потім закінчив університет у Петербурзі, у 1757-66 роках викладав у вищих військових школах столиці, пізніше працював у Сенаті та в законодавчій «Катерининській комісії» [67. С.86].

Яків Козельський - автор кількох філософських праць, видав свої *Статті про філософію та її частини з французької енциклопедії*. З цієї книжки Козельського сучасники знайомилися з французькими просвітниками-енциклопедистами: Гельвецієм, Руссо, Монтеск'є. Хоч він і був релігійною людиною, однак протестував проти змішування філософії з релігією; феодальній сваволі самодержавія протиставляв принцип законності і рівність усіх людей перед законом. Визнавав природне право людини, заперечуючи кріпацтво і самодержавство. Козельський один з перших теоретично засудив феодально-кріпосницький лад і в цьому був попередником О.Радіщева (а не навпаки, як твердили радянські історики). Козельський також засуджував загарбницькі війни і поневолення націй.

Суспільно-політична позиція Я.Козельського була співзвучною поглядам знаменитого *Григорія Сковороди (1722-94)*. Зрештою, сквородинський протест проти інкорпорації України, хоч і на алегоричному рівні, хронологічно був чи не першим. Ще в 9-й пісні

«Саду божественних пісень»: «Свій смисл усяка голова трима» [119. С.66] — автор виразно сказав, що йому «свобода лиш одна вабна», він прихильник природного (Божого) закону: дійсне-бо те, що стверджує Бог, отож поет і бажає, щоб його край жив за природним законом: «Нехай потягне з кінця в кінець наш світ, як тягнуть магніти сталь» [156. С.170]. У час насильного включення України до Росії Г.Сковорода проголошує виразну філософську тезу про те, *змішування природ, їх злиття є справжнє ідолоскаженство, і розрив з блаженною натурою, і незнання про Бога* (підкреслення наше – авт.).

Подовженням цих думок стала пісня 14-а » [119. С.72-74], яка є безпосереднім відгуком на знищення Козацької держави, бо написана 1782 року. Цей час зветься «бучею в цій годині», відтак указується, що треба пізнати, чи велика в світі міра «гідри-звіра» (алюзія на Дракона Півночі — Росію). Падіння гетьмана («булави») приводить до лихої слави. Від цього «серце побива тривога, руки зв'язані і ноги». Поет ставить питання: «Як минути сіті?» — адже Україна в них таки потрапила. Далі йдеться про «танець п'яної волі» — алюзія на пияцтво в Запорозькій Січі, тепер і в них «марна доля», тобто Січ знищено. Ставиться ще одне запитання: «Того звіра (Змія, Дракона, Гідри) куди ціль ведуть і міра?» Кладеться наука: «Треба вже прозріти». Далі йде: «Шле серен із океану пісню солодкооманну», а в примітці пояснюється: «Серен — тобто пута, кайдани». Отже, від дій, що відбувалися у часі написання вірша (знищення Козацької держави) «бідная душа в розпутті, хоче назавжди заснути, землі не сягнувши».

Світ же, в якому живе поет, «пекло люте», в якому все отрута. Подається образ Дракона-Росії: «Щелепами позіхаєш і усе підряд ковтаєш». Це — пучина, в якій змій «всіх з'їдає і ковтає» — виразний

випад супроти російського імперіалізму з висновком: «Плоть ту не наситиш». Отже, «блажен, хто не є рабом цього тригубого язика». Автор вважає, що Змій омерзиться в своїх починаннях. Рада одна: «Розпусти свої вітрила. Розуму свого крила» — про збереження національної ідентичності за допомогою Розуму я вже говорив, отже, ідея Мудрості, Розуму подається як рятівна, сам Розум бачиться птахом, відтак «душа наша, наче птиця, збавиться». Але для цього треба звести зіниці вгору, тобто пізнати Бога, тоді «шлях знайдеш правдивий». Цей дивовижний, повний розпачу вірш можна назвати виявом почуттів тодішніх українців із національною свідомістю, яким, безсумнівно, був і Г.Сковорода, а водночас — це гострий протест проти поневолення Росією (Гідрою, Змієм) України та її заковтування.

Взагалі далекий від політики Г.Сковорода в багато чому був дуже співзвучний з головними настроями доби «української ірреденти»: і своїм незалежним мисленням антитезами, і змаганням за правду та визвольне пізнання істини, і особливо проголошенням «вольності» за найвищу цінність. Але чи не найбільшою заслугою видатного філософа є обґрунтування ним в умовах нових випробувань для українців концепції домінанти культури для збереження національної ідентичності - ідеалу *свободи, рівності та братерства*, що виражався у формулі т.зв. «горної республіки».

**Ідея домінанти культури - «Духовного дому»
Михайла Козачинського - для збереження
національної ідентичності українців**

Але найбільше займався розробкою ідеї домінанти культури в державі для збереження національної ідентичності ідейний попередник і вчитель Г.Сковороди *Михайло Козачинський (1699-1758)*, український письменник, педагог, філософ, церковно-

освітній діяч XVIII ст. Він народився у м. Ямпіль (тепер Вінницької області), по закінченні Києво-Могилянської академії виїхав у Сербію для організації шкіл. Був ігуменом Гадяцького, а потім Слуцького монастирів. Помер у Слуцьку. М.Козачинський - автор багатьох драм (найбільш відомі - «Про смерть останнього сербського царя Уроша П'ятого» (1733) [138. С. 7], «Благоутробіє Марка Аврелія» (1744), п'єс та панегіричних віршів.

Чільне місце серед складових творчості М.Козачинського посідає концепція природного права. З природних прав мислитель виділяв: право на життя, право свободи совісті, право приватної власності, право вибору, особливо наголошуючи на останньому [95. С.238]. На його думку, там, де немає вибору, немає і свободи. Щастя він вбачав не у володінні благами, які поділяв на природні (все те, що пов'язане із задоволенням природних потреб, — їжа, одяг, житло тощо) і штучні (блага, які самі по собі не потрібні для природи людини, але допомагають їй). М.Козачинський підкреслював, що існування людини неможливе без природних благ, але й наявність останніх ще не робить людину щасливою. А головне у житті — досягнення «природного щастя», бо основна мета всіх людських вчинків полягає саме в цьому.

Ідею домінанти культури для збереження національної ідентичності українців М.Козачинський *умістив у формулу Мудрості* (підкреслення наше – авт.), апологію якої він створив ще в ранній драмі «Про смерть останнього сербського царя Уроша П'ятого» (1733). Цим твором він заявив про себе як про прихильника Просвітництва. Проте, особливо виразно, на фундаментальному рівні, ідею Мудрості як домінанти розвитку суспільства філософ розробив у п'єсі «Образ пристрастей цього світу». Приводом до її написання стала надбудова нового поверху

над старим мазепинським корпусом Київської академії. Автор подивився на акт будівництва як на алегорію. В.Шевчук вважає цей твір передусім цікавим викладом просвітницьких ідей, мазепинським мотивом і складною алегоричною грою [156. С.142-143]. У творі прославляється Мудрість, без якої людина ніби мертва, на правдивий шлях веде лише вона, вона наставляє і виправляє людину. Сенс Премудрості полягає у формулі - *треба вчитися, а не пробувати у власній волі, навчаючись сам у собі* (підкреслення наше – авт.).

М.Козачинський протиставляє двох правителів: Соломона й Нерона (за В.Шевчуком - під Нероном наші мислителі традиційно бачили Петра I [156. С.143]). У пасажі про І.Мазепу, який постає як Бунт, Україна виступає в образі Марса, а Росія — Беллони, повстанча програма подається без перекручень, але сам Бунт засуджується. І це чиниться з певною метою, бо як головне у творі виводяться Любомудрість і Премудрість. Вони пропагують потребу єднання з Мудрістю, яка має бути не в повстанні, а саме в Премудрості, яку підтримують Віра, Надія та Любов. Саме вони і мають оселитись у новозбудованому поверсі над Мазепиним, що є ніби підосновою новобудови.

Отже, алегорія М.Козачинського засвідчує спорудження *духовного дому народу* (підкреслення наше – авт.), що побудований на основі традицій боротьби за свою свободу. Автор повідомляє: час національних визвольних воєн після повстання І.Мазепи минув, *нова епоха потребує нового мислення, нової мудрості, на рівні Премудрості, якій і належить збудувати національний Духовний дім* (підкреслення наше – авт.), поєднати народ у вірі, позбутися розбрату, відтак надбудований новий поверх стає символом освітньої та культурної праці, яка провадиться у мирі та злагоді.

Суспільно-політичний ідеал «української ірреденти»: ідея «Горної республіки» Г.Сковороди

Філософські ідеї М.Козачинського як одного з безпосередніх вчителів, вплинули на формування поглядів засновника української класичної філософії Г.Сковороди. Мислитель розвинув ідею домінанти культури у філософію «серця», оскільки почуття, емоції визнавалися ним більш цінними, ніж тілесні бажання. З установки на «серце» виходять усі його філософські погляди, а також судження про політико-правову сферу життя. Останні зайняли чільне місце в його філософії, особливо в зрілий, останній період його творчості [117. С.88]. Лише взявши до уваги особливості сквородинської філософії «серця», можна збагнути його ідею «Горної республіки».

Мислитель розглядає суспільство як «юрбу» і «людей вибраних». При цьому «юрба» — це ті, котрі живуть лише в сфері матеріальних інтересів. Бездуховність же — ознака малості людини, що веде до розросту «лихого сім'я» — світового зла. Вихід же у «вибрані люди» залежить не від станового статусу, а від морально-етичного образу людини. Саме на цій основі Г.Сковорода творить свою знамениту етичну систему виховання духовної, «вибраної» людини, що ґрунтується на пізнанні себе. Така людина має бути чиста серцем та душею, живучи в непорочності та невинності, і саме їй належить виходити в «кола надгорні», плекаючи Мудрість; вона «водою духа бруд очей омие, вкусить мудрий плід правдивий». Юрбі протиставна, але духовно вона єднається з подібними собі, складаючи Горну республіку, властиво націю, бо нація — це духовне з'єднання свідомих людей [156. С.144]. Таких людей може бути більше чи менше, але, як сказано в байці «Сова і Дрозд»: «Ліпше з

одним розумним та добрим душею жити в любові та шані, аніж з тисячею дурнів» [119. С.115]. Образ такої людини — Діамант (байка 22) [119. С.121-123], гній тут — образ юрби. Г.Сковорода відтак заперечує «шлункову і черевну філософію», якою живе маса людей. Вибрана духовна людина читає книгу світу для того, щоб розуміти два духи: добрий і злий, істинний і неправдивий, людина ж юрби зла і добра не розрізняє. Відтак внутрішня людина, духовно вирошена «піднімається високо, наче орел». Отже, для Г.Сковороди Горна республіка — це певна, *позадержавна субстанція, в якій люди з'єднані в душі, тобто в ідеї* (підкреслення наше — авт.). Ця ідея, не називається національною, але до національної ідеї, на думку В.Шевчука, Г.Сковорода байдужий не був, відтак його розмисли тут абстрагувалися — все це стало реакцією на державний і духовний занепад України в другій половині XVIII ст., тобто і культурний, і політичний, коли Україна втратила остаточно свою свободу та систему освіти, хоча культурні вартості продовжувала творити, переходячи в ряд націй упосліджених і поневолених [156. С.144-145]. Відтак і М.Козачинський, і Г.Сковорода в час руйнування і знищення Козацької держави переносили увагу із суспільних чинників на індивідуальні, нація бачилась не у «юрбі», а у самозбереженні вибраних, свідомих, власне саморегулюючого людського «я» «гідного і доброго для себе». Чи не тому мислитель написав: «Краще коритися Богові, як людям». Тим самим оповісниками національної ідеї ставали не маси, а окремі, справді вибрані люди, хоча далі до цього процесу залучалися й ширші маси.

Дослідники звертають увагу, що намалювати картину нового суспільно-політичного ладу, покликаного змінити старий Г.Сковорода намагався, спираючись на вироблену ним оригінальну теорію «сродності» [117]. «Закон сродності» потребує від кожної

людини займатися працею відповідно до природних нахилів, природного покликання. Для забезпечення нормального ходу суспільно-політичної машини необхідно, щоб праця була не тільки загальною, а й спорідненою, тобто працею за покликанням.

Принцип «сродної праці» філософом проголошується принципом республіканського устрою. За його теорією, природне покликання у людей різне і тому нерівне. Люди рівні за природою незалежно від їхнього походження, але нерівні в природних нахилах. "Рівній рівності" він протиставляв "нерівну рівність", при здійсненні якої люди, що мають нерівні природні здібності, одержать рівні можливості для їх повного виявлення. Хто схильний займатися хліборобством, хто —будівництвом, а хто — охороною держави. При республіканському устрої всі посади, аж до вищих, заміщуватимуться за принципом «сродності», який є запорукою особистих і суспільних інтересів і водночас успішного функціонування всіх органів у державному організмі. Якщо чабан має природні здібності губернатора, міркував Г.Сковорода, то він мусить ним стати, і нічого поганого не трапиться, якщо губернатор, котрий має нахили до чабанства, стане чабаном. Від цього буде користь суспільству і їм обом, бо кожний у «сродній» праці знайде справжнє щастя. Він вірив: коли в науку і мистецтво прийдуть люди «по сродності», то це сприятиме не лише їх бурхливому розвитку, а й демократизації суспільства.

Професор О.Скакун, висвітлюючи проблему держави і права у філософії Г.Сковороди, зауважила, що із суджень мислителя виходить, що право закладене саме в «сродній праці». Воно, як і справедливість, виходить від людини, і виражає міру й свободи — не стільки зовнішньої, скільки внутрішньої. Звідси — ідея права полягає не в формально-владному примусі держави, а в

регулюванні життя людини з врахуванням її буття в морально-ціннісному світі. «Сродність» (Як і відповідність своїй ідеї) мусить бути між природним правом як морально-ціннісним регулятором і правом чинним — «громадянськими законами» [117].

Отже, вчення Г.Сковороди об'єктивно було спрямоване проти панівної ідеології, заперечувало експлуататорський феодально-кріпосницький лад і утверджувало здорові народні погляди на суспільно-політичний устрій, працю, щастя людей. Він покладав усі надії на освіту, самопізнання і моральне самовдосконалення кожної людини. Йому були притаманні реформаторські сподівання на усунення старих порядків. «Пізнай себе», з'ясуй свою «сродність» в усіх відношеннях і працею у згоді із суспільством і своєю совістю — так він розумів шляхи досягнення щастя.

Ще за життя Г.Сковороди слава про нього як про оригінального філософа поширилась далеко за межі України і Росії. На початку ХХ ст. його ідеї були відомими у Німеччині, Франції, Румунії, Чехії, Польщі, Болгарії. Хоча з цензурних міркувань до ХІХ ст. жодний твір Г.Сковороди не був опублікований: їх поширювали, переписували друзі й однодумці філософа.

Загалом вважають, що ідея «Духовного дому» М.Козачинського чи «Горної республіки» Г.Сковороди (як і в цілому філософія останнього) мала перспективне значення, бо йшлося про народження нової еліти гуманітарного спрямування [156. С.146], яка почала творити національну літературу, образотворче мистецтво, музику, театр, освітні заклади, займатися просвітою народу і створювати культурні осередки нового типу, видаючи газети й журнали, осмислюючи та вивчаючи власну культурну та політичну історію — саме ці люди створювали нові духовні вартості,

які й стали посилюючим засобом для існування поневоленої нації, бо саме наявність таких прерогатив і давала змогу залишатися собою навіть за відсутності умов для самостійного чи навіть підрядного державного існування. Через це годі відбирати в поневолених народів назви «нація» тільки через те, що вони живуть неповнокровним життям — усе залежить од того, чи витворює певна спільнота автентичну духовну енергію, яка вливається, як реальний і безсумнівний чинник, в духовну енергію загальноцивілізаційну, не втраючи своїх питомих рис.

Маніфест українського патріотизму: «Історія Русів» - найвизначніша пам'ятка української політико-правової думки доби «української ірреденти»

Маніфестом українського патріотизму, вершиною національно–політичної думки другої половини XVIII століття стала «*Історія Русів*». Можна погодитись з висловленою О.Мезько-Оглоблином гіпотезою, що її автор (чи автори [156. С.176-178]) вийшов із Новгород-Сіверського патріотичного гуртка (1780-1790-ті роки) і був пов'язаний з князем О.Безбородьком службовими, особистими та ідейно-політичними інтересами [45. - Т.3. – С.891-892]. Віднайдена у 1828 р. у маєтку родичів графа Безбородька. Іноді пишуть про неї як про пам'ятку початку XIX ст. [120. С. 32].

Історична концепція твору витримана в традиціях козацької історіографії, пам'ятками якої автор «*Історії Русів*» широко користується, доповнюючи їх переказами, власними спогадами і, частково, архівними документами. В яскравій, подекуди суто – художній формі автор дав огляд усього процесу української історії до другої половини XVIII ст. Приділивши головну увагу Козаччині, Хмельниччині й Гетьманщині. Головний зміст – боротьба

українського народу проти чужого поневолення. За своєю суттю «Історія Русів» є переважно політичним трактатом, втіленням в історичну форму, причому авторські думки й погляди не рідко висловлені, з огляду на цензурні умови, у непрямій формі – шляхом приписування їх різним історичним діячам (у текстах вигаданих промов, листів, тощо).

Не зупиняючись на характеристиці твору (його жанр і зміст глибоко проаналізовані вітчизняними та зарубіжними дослідниками) [див.: 157.С.5-28], торкнемося лише найголовніших положень, сформульованих у ньому політичних та правових ідей [124. С.306-314].

По-перше, автор проводить думку, що державне життя українського народу бере початок за часів створеної саме ним, а не російським народом Київської Русі (підкреслення наше – авт.). Невипадково автор укладає в уста І.Мазепи звинувачення на адресу царату в перебранні московитами собі імені русів: «Відомо ж бо, що колись були ми те, що тепер московці: уряд, первинність і сама назва Русь од нас до них перейшло» [8. С. 35-36]. Відповідно до цього концептуального бачення української минувшини робиться важливий висновок: Відомо ж бо з історій, що народ сей з найдавніших давен був у землі своїй самостійним і самодержавним під управлінням власних князів своїх, вельми славних великими своїми діяннями і війнами. Але перше нашестя і спустошення татарське з ханом своїм Батиєм завело його в протекцію Литовську, а опісля – і до злуки з Польщею.

По-друге, автор рішуче заперечує протиставлення понять «Стародавньої Русі, або нинішньої Малоросії» та «України», яка начебто немає нічого спільного з Київською Руссю (на це звернув увагу В.Шевчук) [157. С.21]. Козацька Україна, починаючи від

Дикого Поля «по обох сторонах річки Дніпра», розглядається в «Історії Русів» як невід'ємна складова частина «України Малоросійської власної, предковичної отчизни нашої, од Святого Рівноапостольського князя Володимира Київського...».

По–третє, відзначаючи самостійність і відрубність історичного розвитку українського народу від історії московського, литовського і польського народів, автор не проводить подібного розмежування з білоруським народом (підкреслення наше – авт.). Загалом розуміння під поняттям «руський народ» спільно українців і білорусів було досить поширеним. Наприклад, в універсалі Б.Хмельницького до українського народу (травень 1648 р.) наголошувалося на тому, що поляки «підкорили істинні і прадавніх часів землі і провінції Сарматські, або Козацькі, наші, Руські, од Подоля, Волині і Волох посполу і аж до самого Вільня і Смоленська, довгі і обширні свої імуції, а саме: землю Київську, Галицьку, Львівську, Холмську, Белзьку, Подільську, Волинську, Перемишлівську, Мстиславську, Вітебську, Полоцьку» [8. С.112].

По–четверте, у творі вперше в українській історичній та публіцистичній літературі чітко сформульовано ідею, що найбільшою цінністю для народу є незалежна національна держава (підкреслення наше – авт.). І саме в її досягненні автор вбачає смисл боротьби народних мас України з кінця XVI до початку XVIII ст. Не випадково в промову Б.Хмельницького, звернену до реєстрових козаків (весна 1648 р.) вкладається думка про законність виступу проти польського панування: «Ми підняли зброю не за для користолюбства якого або порожнього марнославства, а єдино на оборону вітчизни нашої, життя нашого і життя дітей наших, а так само й ваших! Всі народи, що живуть на світі, завжди боронили і

боронитимуть вічно життя своє, свободу і власність; і навіть найнижчі на землі тварини, які суть звірина, худоба і птаство, боронять становище своє, гнізда свої і немовлят своїх до знемоги”. Тут же висловлюється вкрай важливе положення про святість обов’язку українців захищати свою Батьківщину: *“..більше всіх присяг ви зобов’язані своїй вітчизні – самою природою; і вірі святій, символом її, що ви його сповідаєте» [8. С.104].*

По–п’яте, в «Історії Русів» неодноразово підкреслюється добровільний, договірний і рівноправний характер українсько-московської угоди 1654 р. Автор стверджує, буцімто російський цар у листі до Б.Хмельницького підкреслював: *«...угоди про те і статuti суть права старі Малоросійські і Козацькі, котрі ми за ними укріпимо і підпишем за себе і наслідків наших, і не будуть вони порушувати вічно» [8. С.135].* Договірні статті були розроблені й зачитані в Переяславі московським послам, котрі, *«погодившись з усім, у них написаним, підтвердили присягою своєю від особи Царя і Царства Московського про вічне і непорушне шанування умовлених договорів» [8. С.164].* Вони передбачали, що Україна залишатиметься *«на всіх колишніх угодах і пактах, укладених з Польщею і Литвою і затверджених привілеями Королів Польських і Великих князів Литовських, і по них користуватися всіма перевагами і свободами вічно і без жодної одміни»* впливало, що Українська держава не входила до Росії як її складова частина, а утворювала з нею військово-політичний союз (за словами згадуваної царської грамоти – «поєднання») на кшталт конфедерації. Щоправда, сам автор іноді вдається до терміну «протекція».

По–шосте, автор вперше, хоч і не завжди від свого імені, частіше – вустами різних політичних діячів, не лише переконливо

розкриває антиукраїнський характер московської політики (починаючи з другої половини XVII ст.), а й виступає палким захисником збереження державної самостійності України, демократичності й політичної форми правління, соціальних завоювань середини XVII ст. Однозначно негативна оцінка дається каральним акціям в Україні 1708–1709 рр., здійсненим підрозділами О.Меншикова: *«Загони війська Царського, роз'їджаючи по ній, палили й грабували геть усі оселі без винятку і правом війни, майже нечуваним. Малоросія довго ще куріла після полум'я, що її пожирало» [8. С.213].*

Впадає у вічі нещирість автора, коли він засуджує вчинок І.Мазепи, формальність цього осуду чи навіть вимушеність. Куди глибше розкриває справжні його погляди промова гетьмана, в якій пояснюється причини переходу на бік шведського короля, промова, сповнена звинувачень на адресу колоніальної політики Росії.

По-сьоме, будучи палким прихильником республіканської форми правління, автор протиставляє її московському деспотизму. З цією метою до твору вміщено сцену відмови Б.Хмельницького від пропозиції *«затвердження гетьманства спадкового в потомстві і фамілії його, Хмельницького»* на тій підставі, що це буде суперечити *«правам і звичаям народним» [8. С.262].*

По-восьме, виступаючи послідовним поборником соборності козацької України, автор різко засуджує міжусобну боротьбу еліти за владу, вбачаючи в ній одну з головних причин занепаду країни. Як політичний заповіт нащадкам звучить передсмертне застереження Б.Хмельницького, щоб трималися *«завше одностайної згоди і братерської дружби, без чого ніяке царство і ніяке суспільство стояти не може» [8. С.213].*

По–дев'яте, автор неодноразово підкреслює, що носієм державної ідеї в Україні виступало козацтво (підкреслення наше – авт.). Зовсім іншою є його оцінка шляхетського стану. «Шляхетство тее бувши завжди серед найперших чинів та посад в Малоросії і серед її військ, підводило під уряд її чимало мін підступами своїми, контактами та відвертими зрадами, задуманими на користь Польщі, а народові дало випити найгіркішу чашу запроданства і введенням його у підозру, недовір'я і в найбільш тиранські за те муки, урядом верховним по необачності над ним учинені, бо всім замішанням, неладові і побоїщам в Малоросії, що після Хмельницького сталися, саме вони були причиною...» [8. С.257-259].

По–десяте, в «Історії Русів» визнається роль геополітичного фактора в утвердженні незалежності Української держави, витвореної в ході національної революції. На думку автора, саме несприятливість геополітичного становища штовхала Б.Хмельницького до пошуку претензій за межами України.

По–одинадцять, чи не вперше в жанрі історично-публіцистичних творів автор широко використовує нові як на той час терміни й поняття: «революція» (для характеристики подій національно-визвольної боротьби середини XVII ст.), «нація», «національні вигоди і інтереси», «національні вигоди і інтереси», «патріот», «анти патріот» тощо.

Отже, рівень національної свідомості в автора (чи авторів) «Історії Русів» досить високий: у корінь книги ставиться природне право кожної нації чи народу на власне, самостійне, автентичне життя, заперечується узурпація історичного імені українців — Русь, у відстоюванні якого автор навіть відкидає назву «Україна»; вказується, що носіями державної традиції Київської держави були

козаки; бачиться Русь в етнографічних межах українського народу; відверто говориться про іноземні насилля над Україною, в тому числі й московські, апологізується козацька історія. До того ж автори допускаються не раз історичних помилок, тобто подається не так історичний, як художній образ України, що впливало із завдання автора (чи авторів): збудити приспалий героїчний дух нації на прикладах героїчних подвигів предків.

Маємо всі підстави стверджувати, що провідною ідеєю «*Історії Русів*» виступає не автономія, а ідея незалежної соборної Української держави. І саме вона справила (у тій чи іншій формі) істотний вплив на розвиток української національної ідеї протягом першої половини ХІХ ст., яка особливо яскраво засяяла в творчості геніального Тараса Шевченка.

Отож, наведені факти та документи засвідчують, що всупереч офіційному курсу політики царизму на обмеження і в подальшому повну ліквідацію української державності та попри угодовство переважної частини старшини й шляхетства в Гетьманщині в часи її існування у ХVІІІ ст. продовжувала існувати національно-державницька ідея, носіями якої були кращі, освічені представники української еліти.

«Українська ірредента» не досягла своєї безпосередньої мети — зберегти козацько-гетьманську державу й козацький устрій. Але своєю активною позицією (думка-слово-зброя) об'єктивно започаткувала майбутнє *Українське Відродження* (підкреслення наше – авт.) не стільки у вузькому, «культурницькому» розумінні (літературна мова, нова українська література), як у широкому значенні більш чи менш повного життєвого процесу нації. У цьому сенсі «Енеїда» І.Котляревського була не початком, а одним із

наслідків початку національного Відродження, що зав'язалося в «українській ірреденті». А створення таких непересічних праць, якою є *«Історія Русів»*, засвідчило невмирущість державної ідеї. Вона продовжувала слугувати потужним імпульсом для розвитку zdeформованої національної свідомості українського суспільства, позбавленого своєї держави.

Висновки

Огляд історії української державної ідеї козацької доби дозволяє підтвердити загальні й сформулювати конкретні висновки:

Перше. Відомі крилаті вслови про те, що «Україна - це козацтво...», «Україна - земля козацька...» тощо не слід сприймати лише як красиву поетичну метафору. Це - тісно взаємопов'язані поняття, об'єктивна даність, обумовлена специфікою суспільно-політичних реалій XVI - XVIII ст. Хоча й усвідомлення себе політичним народом, виразником і захисником прав і свобод українського етносу в свідомості козацтва - молодого суспільного стану, остаточно сформувалося на початку XVII ст. Однак цьому передувало понад століття напруженої внутрішньої еволюції козацької спільноти, коли вона з громади вояків-уходників перетворювалася на репрезентанта національних інтересів українського соціуму.

Друге. Від другої половини XVI ст., коли українське козацтво сформувалось як державотворча сила, дедалі частіше у вітчизняній правовій та політичній думці гуманісти висловлювались про те, що українська держава, яка виникла, на їхню думку, не лише з волі Бога, а й завдяки старанням давніх українців-русичів, відновиться за допомогою козаків на традиціях Київської Русі. Ці ідеї реалізовувалися спочатку як домагання козаків, щоб на їхню територію (яку вони називали «удільним панством козацьким») польська влада не мала права, а згодом — як відновлена зусиллями Б.Хмельницького держава, що охоплювала майже всі етнічні землі, де мешкали українці.

Третє. Правове урегулювання козацького питання у Речі Посполитій набувало ознак суспільно-станової та міжнародної проблем. Однією з найбільш поширених у панівних колах Речі

Посполитої наприкінці XVI ст. ідей щодо вирішення козацького питання було потрактування козацтва як форми військового найманства, а також зароджуються погляди на козацтво як на суб'єкт політичного процесу (Й.Верещинський, С.Наливайко). Ідею козацької держави як автономного утворення, що зародилася в межах Речі Посполитої за кілька десятиліть до Хмельниччини в колах вищого духовенства, шляхетства й верхівки козацтва слід розглядати у контексті культурно-національного піднесення в Україні наприкінці XVI — у перших десятиліттях XVII сторіччя як ідеологічну передумову Національної революції українців середини XVII сторіччя та створення в ході її розвитку козацької держави — Гетьманщини.

Четверте. З початку XVII сторіччя зростає роль козацтва в українському суспільстві, воно дедалі більше прилучається до боротьби за загальнонаціональні інтереси. Козацтво стало основною соціальною базою й визначальним чинником процесів українського націєтворення: шукає порозуміння й спілки з православним духовенством, шляхтою, міщанством на ґрунті спільної оборони «старожитної православної релігії». Гетьман П.Сагайдачний, провівши реформи козацтва, перетворив його у політичний чинник у боротьбі за державність. У творах Йова Борецького («Протестація»), Касіяна Саковича, Мартина Пашковського козацтво проголошується представником русько-українського народу захисником церкви, продовжувачем і носієм його лицарських і державницьких традицій. Митрополит Петро Могила (1596–1647) підняв на новий рівень розуміння місця козацтва у державотворчих процесах, виробив ідеологічні засади збереження українцями права на власну національну ідентичність. Створюючи образ ідеального православного володаря, П.Могила роздумував

про майбутню українську державу. Судячи з висловлювань, він віддавав перевагу сильній монархічній владі, яка діє в межах закону. Право і закон, за Моголою, є Божим даром, і, як перед Богом усі рівні, так і усі громадяни України мають бути рівні перед судом і законом.

П'яте. Однією з найпекучіших проблем політичного життя, що вирувало впродовж усього XVII ст. на українських землях, передовсім Подніпров'я і Центральної України, була проблема правового забезпечення особливого соціального статусу козацтва та органічного вживлення його в соціополітичну структуру Речі Посполитої. Козацькі проекти Й.Верещинського та С.Наливайка кінця XVI ст. не були реалізовані. Найбільш радикальний варіант розв'язання цієї проблеми, який наприкінці 1640-х - на початку 1650-х рр. був запропонований гетьманом Б.Хмельницьким та його оточенням.

Шосте. Політико-правова ідеологія українського державотворення в роки Національної революції середини XVII століття, зокрема, в період Хмельниччини, ґрунтувалася на принципах розбудови національної, незалежної та, головне, соборної держави. Юридичне закріплення української козацько-гетьманської державності відбулося на основі Зборівської та Білоцерківської угод (як автономія в межах Речі Посполитої) та Московсько-Переяславського договору з Московською державою (політично-васальна залежність). Хмельниччина як перший період революції справила надзвичайно великий вплив на розвиток національної свідомості в широких колах української людності, й послужила потужним імпульсом для розквіту усної народної творчості й літописання. Саме на цьому етапі національної революції надзвичайно бурхливо розвивалися почуття українського

патріотизму національної гідності й гордості за новоствореною державою утверджувалася назва «Україна» а її мешканці чимраз глибше усвідомлювали себе українцями.

Сьоме. В умовах Руїни моделями розвитку української державності стали: ідея створення Великого князівства Руського (гетьман Іван Виговський) та проект козацького гетьманату гетьмана Павла Тетері. Зрештою, у XVII ст. не здійснилася жодна із зазначених альтернатив – Україна була поділена між Росією і Польщею Андрусівським договором 1667 року, а Козацький Гетьманат остаточно розпався на два ворогуючих між собою політичних утворення з проросійською та пропольською орієнтаціями козацької старшини. А «турецька» складова ідеології державотворення не мала шансу реалізуватися в силу передовсім несприйняття її українською національною свідомістю. Російську ідеологію щодо українського державотворення – поступове, але неухильне обмеження суверенних прав гетьманської держави - Війська Запорозького ілюструють «гетьманські статті». Реально піднята І.Виговським ідея реалізації українського суверенітету через створення Козацької держави з фактично монархічною формою правління ще довго, принаймні до початку XVIII ст., залишалася актуальною в теорії та практиці українського державотворення.

Восьме. В останній чверті XVII ст. в українській політико-правовій думці були закладені ідеологічні основи обґрунтування альтернатив подальшого політичного розвитку України – російсько-та польсько-центризму. Їх представники в оцінці українських подій послуговувалися інтересами сусідніх держав. Найбільш показовим й концептуально довершеним був російсько-центричний напрям, яскравим виявом якого став «Синопис».

Дев'яте. В умовах занепаду української козацько-гетьманської держави (рубежу XVII — початку XVIII століття) зусилля української політико-правової думки спрямовувалися на обстоювання прав українців на власну державність, проте вона не змогла вирішити нагальних проблем українського державотворення і запропонувати таку модель розвитку Війська Запорозького, яка задовольнила б головні українські політичні сили. Тогочасна політико-правова думка також не змогла створити легітимної моделі внутрішнього розвитку української автономії. Водночас чітко вирізнилися напрямки, що відображали перманентний конфлікт замість діалогу політичних сил, який стримувався і регулювався більше іззовні, ніж зсередини. Подальше збереження автономного устрою Війська Запорозького багато в чому залежало саме від пошуку шляхів внутрішнього вирішення політичних проблем. Усе це спричинило гостру полеміку щодо правового та політичного розвитку української автономії. Однак у межах Росії ці ідеї висловлювалися несміливо, опосередковано, по-іншому це звучало з-за кордону.

Десяте. Зусиллями першої української політичної еміграції було витворено підходи до облаштування української держави, які стали знаковими в історії української політико-правової думки. Передусім вони пов'язуються з діяльністю сподвижника Івана Мазепи гетьмана в екзилі Пилипа Орлика, який залишив по собі сповнену суспільно-політичних мотивів поетичну й публіцистичну спадщину — «Алکید Російський», трактати «Вивід прав України», «Маніфест до європейських урядів» та, зокрема, знамениті «Пакти і конституцію прав і вольностей Війська Запорозького».

Одинадцять. За формою Конституція Пилипа Орлика — це, з одного боку, - угода (договір) між генеральною старшиною та

Запорозьким Військом, а з другого – новообраним гетьманом, що відповідало національній правовій традиції. За змістом – це документ, який у належних поняттях і термінах тодішнього права обґрунтовує державний устрій України. Тому ця угода в юридичному оформленні звучить як конституція. Як політичний документ декларативні положення Конституції мають значення маніфесту «мазепинського» руху, тобто як програми борців за українську незалежність початку XVIII ст. Цьому присвячено преамбулу та перші три параграфи. Програма зводилась до п'яти позицій: 1) державна незалежність України; 2) православна віра як державна релігія; 3) вічність та недоторканість встановлених кордонів; 4) затвердження шведської протекції над Україною (фактично союзу двох держав); 5) необхідність встановлення дружніх і союзних відносин з Кримським ханством.

Дванадцять. Заслуга П.Орлика не тільки у тому, що він є можливим автором, як вважають першої, отже, найстаршої в своїй Конституції. П.Орлик – намагався створити коаліцію європейських держав проти Росії. До того ж він застерігав європейські країни, що коли вони не допоможуть Україні звільнитися з – під московського ярма й утвердити свою державну незалежність, то зіткнутися із серйозною небезпекою з боку Росії, (цитую) «яка незабаром може змагати до повалення європейської свободи. Ті, що дбають про інтерес цілої Європи і кожної її держави, зокрема, легко зрозуміють небезпеку для свободи Європи від такої агресивної держави».

Тринадцять. Уперше в історії української суспільно-політичної думки П.Орлик спробував, апелюючи до міжнародного досвіду, теоретично обґрунтувати невід'ємне право українського народу на створення незалежної національної держави й переконати європейських політиків у необхідності її визнання.

П.Орлик доводив, що «народ завжди має право протестувати проти гніту і повернути уживання своїх стародавніх прав, коли матиме на це слухний час».

Чотирнадцяте. Чинником державотворення й акумулятором політико-правових ідей в козацькій Україні було літописання. Літописні та історико-хронікальні твори другої половини XVII – першої чверті XVIII ст., що фактично складають окремий період українського літописання, підготували появу політико-ідеологічної концепції Малоросії, яка як в поєднанні з правовими засадами гетьманських «договірних» статей 1669, 1672, 1687 років фактично стали політико-правовою основою обмеження української автономії, а у підсумку – її ліквідації.

П'ятнадцяте. У складних політичних умовах інкорпорації козацької держави до складу Російської імперії, ідея національної державності в Україні не вмирала, вона жила у серцях кращих представників українського народу («української ірреденти») — передусім серед освічених верств старшинсько-шляхетського стану Гетьманщини і виявила себе у підготовці, здебільшого, анонімних записок (пропонували різні моделі збереження української автономії в межах Російської імперії), а також у процесі кодифікації українського права (засвідчила високий рівень правової освіти, розвиток правових ідей в козацькій Україні, високу правову культуру українського народу і такий ж рівень правової свідомості українців).

Шістнадцяте. Суголосний з головними настроями доби «української ірреденти» - і своїм незалежним мисленням антитезами, і змаганням за правду та визвольне пізнання істини, і особливо проголошенням «вольності» за найвищу цінність став філософ Г.Сковорода. Чи не найбільшою заслугою видатного

філософа є обґрунтування ним в умовах нових випробувань для українців концепції домінанти культури для збереження національної ідентичності - ідеалу свободи, рівності та братерства, що виражався у формулі т.зв. «горної республіки». Хоча найбільше займався розробкою ідеї домінанти культури в державі для збереження національної ідентичності ідейний попередник і вчитель Г.Сковороди Михайло Козачинський. Ідея «Духовного дому» М.Козачинського чи «Горної республіки» Г.Сковороди (як і в цілому філософія останнього) мала перспективне значення, бо йшлося про народження нової еліти гуманітарного спрямування, яка почала творити національну літературу, образотворче мистецтво, музику, театр, освітні заклади, займатися просвітою народу і створювати культурні осередки нового типу, видаючи газети й журнали, осмислюючи та вивчаючи власну культурну та політичну історію — саме ці люди створювали нові духовні вартості.

Сімнадцяте. Маніфестом українського патріотизму, вершиною національно – політичної думки другої половини XVIII століття стала «Історія Русів». Провідною ідеєю «Історії Русів» виступає не автономія, а ідея незалежної соборної Української держави. І саме вона справила (у тій чи іншій формі) істотний вплив на розвиток української національної ідеї протягом першої половини XIX ст., яка особливо яскраво засяяла в творчості геніального Тараса Шевченка.

Вісімнадцяте. Наведені факти та документи засвідчують, що всупереч офіційному курсу політики царизму на обмеження і в подальшому повну ліквідацію української державності та попри угодовство переважної частини старшини й шляхетства в Гетьманщині, в часи її існування у XVIII ст. продовжувала існувати національно-державницька ідея, носіями якої були кращі, освічені

представники української еліти. А створення таких непересічних праць, якою є «Історія Русів», засвідчило невмирущість державної ідеї. Вона продовжувала слугувати потужним імпульсом для розвитку zdeформованої національної свідомості українського суспільства, позбавленого своєї держави.

Додаток 1

Спосіб осади Нового Києва і оборони колишньої столиці Київського князівства від всякої загрози без затрат для Його Королівської Милості і коштів коронних. Їхнім милостивим панам послам [депутатам] на майбутній краківській сейм подані. 1595 р.

(Витяги)

Милостиві панове браття!

Вашій Милості від усього щирого серця бажаю ласки і безпечного миру по новому літі від Бога Отця і Господа нашого Ісуса Христа, котрий віддав себе за гріхи наші, щоб звільнити нас з теперішнього злого світу, згідно з волею Божою і Отця нашого.

Озираючись, милостиві панове браття, на свою присягу [...] я вважав за гідне [...] повідомити про велику небезпеку, котра діється зі сторони для колись славної столиці князівства Київського від прикордонного ворога, і разом з оспалістю і недбалістю нашою доведемо її рано чи пізно до немалого розпачу. Через це справою необхідною і своєчасною є, милостиві панове браття [...] охороняти ту столицю колишнього князівства Київського на тому сеймі за одним завозом від всякої пограничної небезпеки; про те, щоб два великі старосвітські замки, які були древніші за Київське столичне князівство, а зараз опустіли, були б для осади двох міст ужиті. Це буде спосіб, по-моєму, легкий і такий, при якому Його Королівська Милість і Річ Посполита не витратять жодного гроша, а разом з тим річна кварта [...] від Київського староства приходитиме більш ніж на 1.000 злотих. З Божою допомогою все це влаштується не тільки без порушень публічного права, але і затрат для Корони.

Київ — місто здавна славне і до того ж старожитне [...], раніше це місто, як хроніки свідчать, займало шість миль, чого і руїни сьогоднішні є доказом, воно мало, не враховуючи великим коштом змурованих, п'ятсот церков, сліди яких, як і самого міста, ледве позначені, однак вище всіх цих церков Київ у столичному замку мав особливу грецьку церкву, що називали з грецької «Софія» — тобто присвячену премудрості Божій. Храм цей збудовано за допомогою дуже великих коштів, так і не підрахованих.

Але не тільки сама церква була змурована з каменю [...] за зразком константинопольського [храму – авт.], де була патріарша столиця, зверху він був увінчаний дванадцятьма банями, а тринадцята баня на зразок ліхтарні змурована над серединою церкви, з великою внутрішньою оздобою мозаїчними камінцями, такі ж багаті на різноманітні фарби постаті чотирьох євангелістів і інших апостолів, що були майстерно вправлені, саме ця баня ясності великої додає майже всьому храмові; воістину, як майже багато хто погоджується, що у всій Європі над храм, константинопольський і київський (бо однакової обоє є пропорції), в коштовності та чудовій роботі є неперевершені [...].

Київ столичний, то валами земляними величезними обсіпаний, є він висотою, як костел у собі св. Станіслава в Кракові на замку. Також і другий замок, котрий і тепер іще стоїть, від часу зруйнування його, ще за поганства, а по смерті забутий нащадками [...] Щека, рідного брата Кия, був потім осаджений як місто жидами. Вони ж за християнства на пропозицію св. Яцека, апостола київського, вигнані були з нього після замордування через свої жидівські забобони одного дитяти християнського, а надано було потім те поселення їхнє із згаданим замком, від їх милостей, королів польських, на столицю біскупства київського. Цей замок названий є містом і тепер — жидівським, неподаль замку старого столичного розташування своє має, який тільки двома валами, також величезними, поміж собою розділений і валом величезним також

довкола обсіпаний, висотою як у собі є костел св. Станіслава на краківському замку [...].

Ті два великі замки старосвітські порожні, милостиві панове браття, коли б могли знову людьми без всілякого кошту, як його королівської милості, так теж і витрат Річі Посполитої, осадитись для майбутньої оборони тих величезних валів від неприятелів прикордонних і захисту славної столиці перед тим Київського князівства, від небезпеки розмаїтої [...]. Замок сьогоднішній київський, що є найсумніше, міг би бути в кращому урядженні і забезпеченні, аніж є тепер, бо, на жаль, не тільки він є порожнім, але і напівгнилим. Тому треба буде, заради Бога живого, на нинішньому сеймі, за старанням Вашої Милості, моїх милостивих панів братів [...] застерегти і конституцією те міцно утвердити, аби ті замки, передусім старосвітських два, були обернуті на осаді двох міст: одне місто на Його Королівську Милість, а друге на біскупа, яке після згаданих жидів віддавна до біскупства належить [...].

Щоби те нарешті, милостиві панове браття, до звершення свого могло дійти, потрібно повністю Його Королівській Милості вникнути в це разом із їхніми милостями панами сенаторами Його Королівської Милості, до чого тим не менше і консенсусу згідливого вашої милості самих потрібно на те, щоби ті два місця, у валах надзвичайно величезних, були належно осаджені людьми. Крім цього, щоб вони були особливими прерогативами і вольностями забезпечені над інші польські міста. Оскільки ті дві осаді, новоосаджені, не матимуть таких пристойних піль до ведення рільництва, як міста інші всюди мають в Короні Польській і у Великому князівстві Литовському, з котрих мали б діставати собі живність руками своїми, коли заледве дістанеться на кожного з них по стаю лановім для городу за названими валами, а в валах самих не годиться їм також більше брати площі на осаді, а кожному з них лише по вісім сажнів вшир, а в довжину дванадцять сажнів. До того ж і води скупі мають, окрім Дніпрові, яка є для напою дуже нездоровою, і коли б стоків нинішні кияни не заживали, або криниць, або теж браги, замість пива, запареної з проса, яка мало чим різниться від отих помий горілчаних, або пивних залишків, із дріжджами змішаних, давно б уже поздыхали [...]. Не згадую горілки, яка по-старому годить чорту, однак її щогодини замість вина вживають, якою простолюд мало не щодень уминає, своє горе потішаючи. Бо такими навіть великими зневоленнями обтяжене те місто київське, що вже на світі гірше бути не може. А навіть їхня милість шляхта вся воєводства київського, коли приїжджають до Києва [...] на бажання щось з'їсти або випити, мусять із собою всілякі припаси з дому з немалими незручностями собі і підданим своїм привозити [...]. З огляду на те є потреба, на мою думку, забезпечити виключним правом і вольностями над інші міста Його Королівської Милості, з милостивої ласки Його Королівської Милості, ті нові осаді із старим Києвом, хоч би в такий спосіб.

Передусім це те, що Київ не тільки неволею, але і ґрунтами стиснутий, зокрема в ґрунтах митрополитських, архімандритських, чернечих, ігуменських та інших попів руських; отож щоб ті двоє нових міст могли бути осаджені, як і сам старий Київ, спільно з підданими київського біскупа, як новими так і старими, всі повинні мати для свого статечного пробуття належний простір — потрібно їх наділити, з милостивої ласки Його Королівської Милості, від сходу сонця ґрунту на дві милі, від півдня також на дві милі, від заходу сонця на дві милі, від півночі також на дві милі, а в цьому розширенні земель щоб кожен міг мати свій хутір, а по нашому фільварок, як для худоби своєї, так і для зберігання сіна та інших припасів, для належної годівлі потрібних, а також для випасу худоби, для чого потрібно їм чимало простору, адже на таку осаді, яка може мати вся біля чотирьох тисяч домів, люди ледве тоді могли б мати своє обійстя. Тому, Бога ради, їхню худобу і коні у цій мірі є потреба охороняти, щоб вони мали свої просторі пасовища. Адже, як Дніпро своєю водою оболоні замулить, тоді не матимуть окрім цього пристойних пасовищ, а якщо з мулом трави тієї наїдяться коні або їхня худоба, тоді щороку і по тисячі різноманітної худоби, а найбільше коней їм пропадає, з немалою шкодою з утяженням, жалісним людським скиглінням. По-друге, необхідно щоб ті нові два поселення за прикладом теперішнього старого Києва було забезпечено таким же Магдебурзьким правом. По-третє, щоб вони

були вільні на вічні часи (як теперішній Київ) від усяких податків і мита на кожному місці. По-четверте, щоби їм вільно було не тільки склади свої мати для всіляких напоїв, але щоб усім можна було вільно шинкувати [...], однак, сповіщення своєму старості; таку прерогативу уживає і теперішній Київ за своїми правами і вольностями. По-п'яте, щоб вільними були до тридцяти років, поскільки міста будуть за щит всій Україні, від чопового і всілякого побору. По-шесте, щоб у Дніпрі всі міщани київські мали право ловити рибу, в різний спосіб і в різних місцях, з чого піддані Його Королівської Милості повинні давати на вічні часи, як і тепер дають, щотретю рибу на королівський замок, а піддані єпископа на єпископський замок. По-сьоме, щоб вільні були тримати свої броварні, винниці, солодівні, воскобійні, возівні, ваги, стригальні, м'ясні ятки, лої, шкіри, свічі, склади солі, лазні, різноманітні цехи. По-восьме, бажаючи тим славним містам київським, щоб ще кращим достатком збагатитись, треба їм, з милостивої ласки Його Королівської Милості, дозволити два вільні ярмарки і мати їх у кожному році по шести тижнях у такий спосіб: у долішньому місті Києві Його Королівської Величності — два тижні; у другому на горі новому Києві — місті також Його Королівської Милості — других два тижні [...]. По-десяте, щоб тим двом новим горішнім містам було вільно на зразок старого Києва, який ті вольності має, війта з-поміж себе також свого обирати. По-одинадцять, щоб кожний київський староста, від Його Королівської Милості призначений, всупереч звичаєвого права і свого уряду старостинського жодного безправ'я над ними не чинив, а кожне безправ'я щоб кожному дозволено було на нього Його Королівській Милості оскаржувати.

По-дванадцять, щоби київські міста дізнавали вічної ласки Його Королівської Милості однаково як старий Київ, долішнє місто, так і горішній Київ і місто нове, на Його Королівську Милість осаджене, разом із третім містом, також новим горішнім, на єпископа київського осадженим, треба, щоб кожне місто мало свої окремі упривілейовані герби: старому Києву долішньому, за труди і невчаси і за дотримання аж доти статечної вірності їхнім милостям короліам польським, панам своїм, щоб замість поганського лука з двома стрілами, якого тепер за герб вживають, вшановані були, як цнотливі і вірні піддані з милостивої ласки Його Королівської Милості, пана свого, з скипетром королівським, тримаючи той скипетр в оголеній руці, витягнутій із хмари. [...]

По-тринадцять, і останнє, щоб вольності були тим двом містам у двох замках старосвітських, наново осаджених, від всяких чиншів звільнено було на тринадцять років. Продовж тих тринадцяти, а потім і на вічні часи, ті міста як Його Королівській Милості, так і біскупу будуть будинок свій покривати пруським дахом з однаковою пропорцією. Крім того ж, теж великими баштами ті вали величезні мають укріпляти. До того гарматами і різноманітною стрільбою, як і достатком пороху і куль зміцняти. До того ж, щоб башта до башти були між собою лише на стаю польську змуровані або збудовані, мають цього пильно дотримуватись. А місто ж долішнє старе зобов'язане паркани біля міста свого будувати, з величезними баштами, або з повинності своєї нові вали висипати немалим коштом, як інші міста Його Королівської Милості ту повинність виконують,— як ніби даремно воду міряли, тому що лежать у місці незахищеному, крім цього, місто лежить розділеним для садів і городів, які поміж домами своїми мають, через таке розділене осадження їх треба б на оборону міста їхнього десять тисяч люду вогнепального мати; але на те місце, для кращої безпеки своєї, повинні будуть на вічні часи теперішній замок Його Королівської Милості столичний не тільки підправляти, але, щоб не гнив, покривати, а коли б у тому була потреба, знову коштом своїм будувати. На той будинок, однак, столичного замку Його Королівської Милості всі волості як міста, так і села Його Королівської Милості, які є лише в Київському воєводстві, повинні будуть старому місту Києва матеріали всілякі додавати на вічні часи, а за це додавання матеріалу місто долішнє і старий Київ Його Королівської Милості повинні будуть своїм коштом замок мурувати або будувати на вічні часи також, аби не гнив, доглядати і де потреба поправляти. Окрім того ділами, гаківницями, порохом, кулями і пушкарями укріплятися, а це все має відбуватися за рахунок чопового та різних поборів, які повинні давати згідно сеймової ухвали,

одночасно з іншими для потреб Річі Посполитої. Тоді, щоб у своїй обороні не були більше безборонними із замком Його Королівської Милості київського міста, мають вже все на той замок, і міста нові два київські, як Його Королівської Милості, так і біскупське, на свої башти, на діла, гаківниці, порох і кулі на вічні часи обертати. А до того ж місто долішнє старого Києва в кожний час небезпеки своїми особами той столичний замок спільно із старостою своїм і з городничим від Його Королівської Милості і їм підданими повинні будуть осаджувати, кожний правління доброго, згідно із своїм становищем, має дотримуватись і від небезпеки всілякої, яка б на столичний замок припала, своїми грудьми обороняти. Тож і нові названі два міста ту повинні будуть виконувати, несучи щирю оборону в своїх осіlostях, міцно завжди поставати зі своєю обороною проти кожного неприятеля. І аби ліпше урядження мало бути і оборона надійніша у будь-якого часу небезпеки для столиці київської могла діятися, бажав би я від щирого серця, щоби Його Королівська Милість радше подавав старосту напотім до замку свого київського присяжного, а не воєводу вже київського, а це передусім тому, щоб там завжди на замку під загрозою втрати староства був присутній, а заживає правління пристойного, оборони статечної і чинення справедливості кожному невідкладних, а заодно, аби замок в кращому забезпечений вже був і пустою, як тепер, не стояв, його пильно охороняв, і згідно зі своїм становищем старости, що теж немаловажно, статечно на замку пробував, нарешті віру пану своєму, завжди ґрунтовну, під присягою, дотримував. Так само і біскуп київський, щоб не деінде замок свій катедральний мав, але тільки на тій другій біскупській горі, Щекавською названій — треба Ваша Милість того ретельно дотримуватись, аби саме на ній замок мурований або будований мав, а щоб пустою також не став і костел свій катедральний треба, як мовлю, щоб не деінде, а тільки там-таки мав. У чому я від доброго Річі Посполитій не виламуюсь, як правдивий син і правдивий шанувальник Річі Посполитої і коронний сенатор, а той не тільки на себе, але і на своїх наступників прийняти не відмовляюсь. Однак, щоб цього кожний біскуп досягти міг, треба відтак у конституції сейму нинішнього увести, щоб як замок Його Королівської Милості київський, всі волості як міста, так і села Його Королівської Милості, які тільки є у воєводстві Київському, мали всіляким матеріалом до будування або до мурування забезпечуватися; так, отже, замок біскупський катедральний аби волості всі також, які є у Київському воєводстві, а зокрема духовні, що є біскупські, митрополічі, архімандрічі, ігуменські та чернечі, як міста, так і села, які, одначе, не тільки панам своїм, але дорозі і псам їхнім, вольностями свавільними українськими дають захист, не без указу, були завжди в тій мірі повинні, за ласкою Його Королівської Милості, прикладатися на вічні часи, як матеріалом, так і грішми, до мурування або будування того замку біскупського на тій названій Щекавиці. Крім того, ділами, стрільбою всілякою, порохом і кулями однаково з біскупом і підданими його забезпечувати. Скільки для свого здоров'я безпечнішого, нерозумно то було б кожному з них, щоб мав бути в тій мірі хтось з них відмовний. У такому випадку, поки із діла тривогу вдарять, а віддаленішим біскупським листом дадуть знати, повинні були б під страхом смерті особами своїми в біскупському замку, а не деінде ставитись і грудьми своїми той замок від всілякої небезпеки на вічні часи охороняти. А щоби, однак, місто своє порожнім не залишили, треба з міст вище названих, кожне місто духовне, з кожного десятка трьох міщан споряджати із рушницею, з шаблею, а крім того, з десяти фунтами пороху, а з чотирма копами олов'яних куль, а з села, скільки всіх духовних, мають повністю до оборони ставитись на біскупському замку у такий же спосіб, маючи кожен з них рушницю, десять фунтів пороху і чотири копи куль олов'яних, до того ж і шаблю біля свого боку. Бо справа очевидна, якби колись, чого Господи Боже вбережи, ту біскупську гору, названу Щекавська, неприятель здобув, тоді б ані столичний замок Його Королівської Милості, ані старе місто, долішній Київ, ані навіть тих нових два міста, хоч би були в величезні вали осаджені, дати відсіч жодною мірою не змогли б, бо їм би звідусіль від неприятеля задушно було, коли б їм звідусіль ворог не дав і трохи на світло вихилитися, бо скрізь з діл, з гаківниць і з рушниць неприятель міг би безпечно шкодити. Навіть із самих шанців³, коли б ворог опанував цю біскупську гору, міг і замок столичний легко з руйнівних діл не тільки в нівеч обернути, але і з землею зрівняти. Треба розуміти, що

таким же способом і з боку біскупської гори, Щекавською названої, коли б столичний замок Його Королівської Милості неприятель, чого Господи Боже борони, також опанував, тоді б і до аптеки не треба ходити за ліками, бо жоден у тому єпископському замку від небезпеки ворожої не всидів би, коли б неприятель коронний з великих руйнівних діл камінними кулями на єпископський замок, гірше ніж на св. Степана безбожні євреї камінцями, зачали жбурляти. Перед цією небезпекою, щоб її можна було уникнути, треба повністю до осадження тих двох нових міст, між тими величезними валами, збудувати для охорони два названі замки і згідно із мого тверезого подання Його Королівської Милості привести. А в той спосіб,— вже я, Ваша Милосте, даю обіцянку сенаторським словом, що за Божою поміччю і за такою охороною той київський замок, як і ті величезні вали, поки людьми будуть осаджені, без будь-якого кошту Його Королівської Милості і витрат Річі Посполитої,— у такий спосіб на вічні часи безпечні будуть від всілякої небезпеки пограничних ворогів, у такий же обороні буде пробувати і катедральний біскупський київський замок. [...]

Відтак для більшого поширення слави Божої і захисту від всілякої небезпеки наймилішої вітчизни своєї, а до того ж перед тим славної столиці Київського князівства непотрібно зовсім Вам, ваші милості, сумніватися в ласці Його Королівської Милості і в їхніх милостей стану духовного, що у цій мірі могли б бути супротивними.

А що там за звичаями польськими і Великого князівства Литовського також із інших князівств, що до Польської Корони приналежні, досконалі люди на ту осаду нову київську знову важаться, числом з міст усіх Його Королівської Милості по три особи, як і теж з міст усіх їхніх милостей духовних також по три особи, то вже напевно не стільки їх з розмноженням хвали Божої в тому новому осадженні київському осаджуватися буде, відтак з добрим урядженням, дільною справою, учасниками, гідними хвали, і зі звичаями досконаліми київські русаки завдяки ляхам розквітнуть, а потім більшої слави за свою пристойну чулість і звичну відвагу безпохибно з ними разом доступляться, чого я їм з Божою поміччю віншую, а тоді зі втіхою і славою немалою Його Королівській Милості і всій Річі Посполитій на вічні часи будуть розкошувати.

Через те, милостиві панове браття, прошу для милосердя Божого, в чому перед Господом Богом і перед вашими милостями освідчуюся, аби ваші милості, якщо теж почуваете себе правдивими ревнильниками Річі Посполитої, тієї перестороги і подання мого Річі Посполитій здорового, зводили б не злегковажити, але певне за тим приводом моїм сенаторським зводили б бути, оскільки носите, ваші милості, на собі депутатську особу від усієї Річі Посполитої, щирими будьте покровителями в Його Королівської Милості і в їхніх милостей духовних, аби це подання моє корисне для Річі Посполитої дійшло до свого завершення, не бажаючи вже більше, щоб через нас усіх недбалість, колись столиця славного князівства Київського і тамтешніх обивателів (якщо для них захочете бути їхньою щирою братією або правдивими їхніми членами) знову якоїсь грізної небезпеки зазнала, за що Його Королівська Милість разом із їхніми милостями стану духовного і ваші милості самі як зичливі браття і покровителі від нас, тамтешнього краю мешканців, не тільки вічне богомольство дістанете, але і також від Господа Бога доступитеся благословенства вічного. Цими щирозичливими моїми службами за звичаєм милостивими ласками Вашої Милості, як моїх милостивих панів і братів, пильно відзначаю.

Дано в Сецехові в день нового літа, року Божого 1596.

Вашої милості, моїх милостивих панів, брат,
богомалець і завжди слуга покірний
Йосип Верещинський,
з ласки Божої біскуп київський
і опат сецеховський.

Джерело: Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. 2. Кн. 1. – XVI ст. / Упор., передмова В.Шевчука.- С.408-425.

**ВІЙСЬКУ ЗАПОРОЗЬКОМУ
ПРЕСВІТЛИЙ ВИКАЗ,
ЯК І З БОКУ ВИХОВАННЯ,
ТАК ТЕЖ ВІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
НА ЗАДНІПРОВ'І. 1596**

З товариства війська Запорозького має кожен бути певним свого виховання на Задніпров'ї, а також забезпечення. Тому, хто буде князем Задніпровським, повинен на вічні часи мати забезпечення зі своїм полком Переяслав і з всіма хуторами, а той, хто буде гетьманом, має забезпечення своїм полком на вічні часи в Лубні і з усіма хуторами. Другий полковник — Печатин зі своїм полком зі всіма хуторами. Третій полковник зі своїм полком — Ставище із всіма хуторами. Четвертий полковник зі своїм полком — Борисполя зі всіма хуторами. П'ятий полковник зі своїм полком — Остер зі всіма хуторами. Шостий полковник зі своїм полком — Лютич зі всіма хуторами. Сьомий полковник зі своїм полком — Гомель зі всіма хуторами. Восьмий полковник зі своїм полком — Чичерськ зі всіма хуторами. Дев'ятий полковник зі своїм полком — Пропойськ зі всіма хуторами. Десятий полковник зі своїм полком — Кричів зі всіма хуторами. Одинадцятий полковник зі своїм полком — Мстислав зі всіма хуторами. Дванадцятий полковник — Радовиль зі всіма хуторами.

Засади до опанування Переяслава

За наказом пана воєводи київського¹ переяславчанам, аби ті 500 козаків в домах своїх добр, які в підступний спосіб позабivano і розграблено: по-перше, ту здобич, яку взяли переяславчани на той час від козаків, аби козаки допоминалися перед комісаром Його Королівської Милості від переяслав'ян, як і перед їхніми милостями панам Претвичем, паном Козаківським, паном Оріщовським. Кому із переяславчан їхні милості панове комісари вказали про несправедливе вбивство і грабіж більше як на сто тисяч злотих, тим має бути нота з підписами комісарських рук у їхній військовій скриньці. Ті гроші, як свідчать самі переяслав'яни, суму чималу грошей козакам склали, бажаючи козаків за переступ приєднати до себе. Гроші пан воєвода київський, від переяслав'ян взявши, собі привласнив, а козаків при декреті комісарському залишив. Із цієї суми, переказаної декретом комісарів, козаки, вибравши, могли б в'їхати до Переяслава.

Другий відтак спосіб є взяття всього Задніпр'я. На писання його милості пана коронного гетьмана військо Запорозьке, хочачи догодити наказу його милості в тому, аби могли вчинити якусь прислугу його Королівській Милості, Пану своєму, і всій Річі Посполитій, на що кошту свого немало поклали, небезпеки і праці немало заживши, трудилися до Волох з чималим військом своїм, якого могло бути близько 20 тисяч. А що кожен слуга гідний винагороди, отож плату, доходячи на Його Королівську Милість, Пана свого, і на Річ Посполиту, є гідно і слушно, за прикладом жовнів Замборських, надати на все військо і все Задніпров'я. А коли Його Королівська Милість і вся Річ Посполита спричиниться до в'їзду козаків у Переяслав і до того в усе Задніпров'я, то щоб не платив вам тієї суми Переяславський через комісарів Його Королівської Милості, переяслав'янам визначеної. Також, щоб того вашого труда до Волох сумою немалою вам не винагороджувалося, нічого яснішого не скажу, одно тільки: вам хотів з тих сум відпустити і залишок Задніпр'я, пристаючи за вами швидше на три або чотири тисячі певного війська на вічні часи на все Задніпров'я на всяку потребу, чи Його Королівську Милість самого, або теж Річі Посполитої королівства Польського. Як ви розглянетесь у пожитках задніпровських, то можете виборно і більше Його Королівської Милості війську набавити, бажаючи собі здобути ще більшої ласки Його Королівської Милості і всієї Річі Посполитої. А щодо багатих шляхетських маєтностей, які є на Задніпров'ї, тоді, хочачи задовольнити Його Королівську Милість кількома тисячами певного війська від вас і з Задніпров'я, можна їм деінде забезпечення дати, або повинні будуть однакову повинність з військом Запорозьким відбувати під началом князя вашого. Те саме інші обивателі всього Задніпров'я мусять вчинити. Це подання моє, Ваша Милість, зволите від мене вдячно прийняти, як від

того, який вам від душі на Задніпров'ї зичить установлення статечного і доброго ім'я і слави нескортої в цілому світі.

А щоб ваші милості були певні ласки моєї до себе, тоді на знак того, спершу від казни Його Милості сто тисяч кіп [...] [кладу], в яких я є скривджений від уряду замку київського. А потім, за приводом пана воєводи Київського, вчинив би так загалом із нижчими учасниками його скарбу. До того ж силою мені видерли з рук того ж дня і підданого мого, через якого був тривалий час захований в граді рахунковому скарб. Чого є добрим свідком весь уряд міста Київського, перед яким я оповідав урядово про насилля мені вчинене. З тієї суми ваша милість коли зволить мені, щоб доходила на пана воєводи київського і його уряду допомога, тоді під страхом кари на горло підписуюсь, чого легко за Божою поміччю у великій мірі доступитися, щоб також навіть і маєтностями своїми могли той скарб насильно доплачувати. У тієї міри скарб свій військовий, Ви могли непомалу, на двічі по сто тисяч злотих довести і нестачу свою винагороджувати, а мені з капітулою київського єпископства п'ятдесят тисяч злотих на збудування костьолів і забезпечення їхне надати. Оскільки той скарб був біскупа київського, мого попередника, а за селянина мого, який мені насильно забраний, належить п'ятсот гривень, я ж на побудову шпиталю і його забезпечення на пана воєводу київського те відказую.

Другий борг Ваша Милість відказує на військову потребу, він у пана дворянина Юндила — три тисячі коп литовських, які він був узяв з підданих Коссусовських і пожитків протягом трьох років.

Аще виставляється на потреби Річі Посполитої, також і біскупства мого сто коней. Цього я до решти, згідно обов'язку, не вчинив, за частим нагадуванням моїм зволить Ваші Милості — можна буде в нього тих три тисячі коп допоминатися згідно думки і уподобання Вашого.

Третій упоминок на військову потребу Вашій Милості я дам — кільканадцять втікачів до київських міщан, які втекли до них із маєтностями своїми із ґрунту єпископства київського; цих втікачів, коли б я правно доходив, мусили б або їх повертати з їхніми маєтками, або, коли б не захотіли, мусіли б за кожного втікача згідно статуту по п'ятсот гривень мені заплатити. Тому їх треба Вам кожною мірою розшукувати. До того відказую для пушкарів війська Вашої милості все, що в мого орендаря Ссатковсько-го за вісім років незаплаченої оренди від кладки Картовничі, по три таляри рахуючи, протягом восьми років — талярів .

Навіть з худоби і з важкої вислуги моєї даю для Вашої Милості на потребу військову біскупську корчму в Києві на один рік; в ній якщо Ваша Милість корчмаря свого протягом року утримуватиме поважного і до того ж кмітливого, то це принесе Вашій Милості 1000 злотих. З інших багатьох пожитків теж виявилось б Вашій Милості [дещо] через мене, коли б Ви хотіли мене слухати і зі мною у статечній спілці бути. Бо як Господь Бог дав ізраїльському народові Мойсея таємним способом як князя і вождя, аби був з неволі їх єгипетської на побут ліпший за море вивів, так і мене Господь Бог в таємний спосіб для Вас, козацького люду, на цю країну догледів, щоб Вам був вождем за Дніпром для ліпшої свободи Вашої і доброго імені Вашого. І як Йосип Патріарх єгипетський, правдивий тезка мій, весь світ захистив розмислом своїм на сім років від великого голоду, так і Ви теж, коли моїм розмислом будете фундуватись статечно на Задніпров'ї, тоді із нащадками через сімсот років не тільки із князівством своїм славними будете знані і від голоду ніколи вмирати не будете, а після сімсот років вже останнього суду Божого майбутнього сподівайтесь.

Консиліум Йосифа Верещинського, єпископа київського, козакам прояснений

Джерело: Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. 2. Кн. 1. – XVI ст. / Упор., передмова В.Шевчука.- С. 426-429.

**Лист
ДО КОРОЛЯ ЗИГМУНДА ТРЕТЬОГО
1596 року**

Найясніший милостивий Пане Королю, Пане наш Милостивий!

Бавився я з молодих літ за багатьох гетьманів козацьких, на багатьох місцях у землях ворожих козацьким хлібом, а коли його милість пан воєвода київський, покривджений від небіжчика Косинського, супроти козаків підняв війну, я воєводою київським був на цю службу вжитий; підрядившись і пообіцявши цнотливим словом, служив йому, як мені належало, лицарськи досить пристойно і вагомо.

А потім службу свою віддавши, з тим же людом, а ще трохи більше охочих до себе прибравши, і, не бажаючи з ним у землі Вашої Королівської Милості даремно лежати, пустився в землю неприятельську. А знаючи те, що поганці у своєму не зупиняються, уже на тамтій стороні від Прескан, на кордоні держави Вашої Королівської Милості, уже господарством займались і хліб вирощувати почали,— тож ми просто рушили між Тегинею і Білгородом до Прескана, до міста поганського, бажаючи їм такого незвичайного господарювання в землі Вашої Королівської Милості заборонити, відтак ми місто поганське, що Вашій Королівській Милості добре відомо, діставши, біля нього сіл кільканадцять вогнем спустошили. І в тому часі вже цар кримський, під Очаковом перебравшись, розташувався на Березані, і там йому седзьяк телюньський від царя турецького постоем шаблю і благословення до Угорщини передавав; ми звідти до Брацлава прийшли, а що татари переправлялися, багатьом панам дати знати вчасно ми не занедбали і в'язнів звідти, із тієї здобичі, кільком панам також відіслали; але невдовзі, по кількох днях таких праць, давши коням перепочити, відразу ж, коли татари через землю Волоську пустились, за ними в дорогу через державу Вашої Королівської Милості пішли і, довго за ними ганяючись, наздогнати не змогли, аж довідались, що вже в чужі землі, з держави Вашої Королівської Милості вийшовши, вторгнулися, кілька миль за Тербовлею повернутись ми були змушені. Звідти повернувшись, я отримав відомість, що стосується пана Калиновського, що Ви за нього, Ваша Королівська Милосте, проти мене слугі Вашої Королівської Милості обрушитись зводили, а я із слушної причини, із жалю мого те вчиняти мусив; адже пан Калиновський батькові мойому, якого одного я мав, без жодної на те причини ребра поколотив, а після такого мордування отця мого звів зі світу. Тієї тоді такої великої кривди, понад яку більша ніколи жодного з нас не може спіткати, способу права не відаючи, і кошту й накладу, яких право потребує, як бідак, не маючи, я хотів був, признаюсь до цього, над ним способом бідняцьким жаль такий свій відомстити.

Але що щастя тоді йому послугувало, всю кривду свою відомщувати більше не мислив, на Господа Бога і на милосердя маєстату Вашої Королівської Милості, нічого собі не залишаючи, все повністю поклав; а оскільки ґрунт мій, якого хоча й мало мав, весь забрав і дотепер його утримує, я вже більше у нього маєстності так далеко, користі не маючи, допоминатись не хочу і не буду, за що, як жоден інший, так і Ваша Королівська Милість, мій Милостивий Пан, на слушність справи і причину гвалтівну уваживши, мене за свавільного вважати не зволиш, те при цьому роздивившись, що ми ніде-інде причини такої ні до кого не подаємо, тим більше не важилися із жодним свавільством, адже ми не звикли, і не змагатимемося. Даремно часу і okazji до спустошення ворога опустити не бажаючи, в землю ми неприятельську під Килію пустилися, куди притягнувши, під Тегинею до штурму пішли і, місто, за Божою поміччю, діставши, поганців немало кількість повитинали, а частину живцем узяли. Місто спаливши, на замок ми покусилися йти, якого здобути не змогли, і пустилися в загоны, п'ятсот і кільканадцять сіл вогнем внівеч обернули, поганців немало погубили, ясиру, турків, туркень, татар і татарок **4000** піймали. А що на нас господар волоський **7000** люду свого поганинові в поміч дав і нас аж до переправи з людом своїм гонив, на перевозі здобич відібрав і товаришів трохи вбив, за що ми йому тут же відповівши і нетихо про це в землі його прирікши, обітниці і слова рицарського дотримуючись, звідти вийшли, а військом своїм, з Лободою з'єднавшись, до Волох разом пустилися, де з ласки Божої над тим неприятеlem, у трьох місцях битви з ним мавши, я щастя більшого дізнав, у людях його поразку таку велику вчинив, що той ворог, більше не

змігши поправитись, втечею собі здоров'я шукати мусів і діла кидаючи, ми тоді їх із здобичтю, яку на той час з неприятеля мали, віднесли до Бару Вашій Королівській Милості.

І там ми коням застоятися не дали, бо за посланням до нас Його Цісарської Милості, також їхньої милості панів воєвод семигородського, мультянського, волоського, на жадання тих панів християнських, як нам, людям рицарським, годилося, на поміч до земель неприятельських поїхали. І там, з'єднавшись і присягнувши з військом волоським під Тегинею, до замку ми пішли; його здобути не в силі, до Білгорода ми повернулися, там місто дістали, кількаразову битву з неприятелем мали, сіл дуже багато біля Білгорода попалили, замку не здобувши, під Килію війська ми на вернули, місто спалили, сіл також немало в гирлі Дунаю випалили, замок міцно здобували, напевно, були б і взяли, коли б незгоду заздності угорської та волоської не оглядали, яка нам завжди на перешкоді великій була. Саме тому, що ми зради від них остерігались, додому в землю Вашої Королівської Милості повернулися, на долині Ялпузі Велику ніч, від Килії в шести милях, за християнським звичаєм, обходили. Там свята провівши, ми в землю свою, держави Вашої Королівської Милості, щасливо вїхавши, у Пикові коням три тижні спочинку дали.

У володіннях Вашої Королівської Милості справи не маючи, а байдикувати не звикши, за листом до нас від цісаря Його Милості християнського до земель ми цісарських пустилися; тут за жодні гроші, тільки із самої охоти нашої лицарської, час немалий служачи, зрозуміли, що Мамугелія із семигородським воєводою супроти Вашої Королівської Милості маніпуляції чинить, люд короля Максиміліана воєводі семигородському до волох супроти Його Милості пану канцлерові послали, чого я, будучи підданим Вашої Королівської Милості, більше не терплячи, в державі тій, подарункам та жодним грошам серця свого не прикладаючи і в зажерливості не даючи занестись, жити не міг, але напевно знаючи про те, що його милість пан гетьман до Волох з людьми пішов, напевно знаючи, відразу, не затримуючись, завжди маючи повинність вітчизні своїй, із тих країв на послуги вітчизні своїй із поспіхом вирушив. А просто з гір його милості пану гетьманові про себе листом дав знати і довідуватись не переставав, чи мене його милість у той край потребує. Але, що його милість пан гетьман ішов до землі волоської не для війни, але для інших справ пішов, до нас відписав, і за тим посланням ми невдовзі повз Львів конями і собі за фіш кожну річ діставати кинулись, а для підготовки воєнних справ, в яких ми були дуже зголодніли, зокрема в пороху і стрілах, до Луцька ми завернули, звідки третього дня, мало що перепочивши, справи свої завершити виїхали; а бажаючи після такого утруднення щоб коні відпочили на звичайному шляху козацькому над Дніпром, протягом якогось часу, поки okazія до служби Річі Посполитої не відкрилась, пустилися були краєм литовським, в який ледве ми, як мовляв, одною ногою ступили, литовські панове, зокрема пан воєвода віленський і пан віденський, пан підскарбій литовський із іншими¹⁰, без жодної від нас поданої причини, без вини, тільки за трохи хліба, ще мало що в них або в маєтностях їхніх з'їденого, а напевно ще і не з'їденого, на нас обрушились у Слуцьку гайдуками, і багато інших людей, місто, замок обложивши, куди нам, однак, Господь Бог ввійти допустив, наказали, щоби нас до міста не пускати. Потім у Копилі з нашими кількадесятьма, які там на лежі розмістились, на хлопців, молодиків і кількох побратимів наших, як приставів, і на деяких із тих, що їхали до родичів, напали, а декого, як я тримав відомість, постинали, а також у різний спосіб замордували. Звідси ми, великою неспокою замість перепочинку заживши, аби до дальших інших труднощів не доходило, постерігали і, в усьому на маєстат Вашої Королівської Милості оглядаючись, просто пішли до міста Вашої Королівської Милості Могилева, сподіваючись вже там хліба Вашої Королівської Милості з'їсти в мирі. Але нас і в дорозі, яка має бути кожному добровільна, не покинули, за нами вслід, зусібч війська собі збираючи, підданих із сіл усіх виганяючи аж до Могилева, великим військом згромадившись, прийшли раніше до Могилева під загрозою покари на горло, що самі міщани на панів добровільно зізнають, послали раз попередження, аби нас і там не пропускали, де також люди із всієї Могилевської волості та інших повітів бунтом за тих же панів, керівництвом і примусом, кільканадцять тисяч замкнули нас

до міста, і коли б нам Господь Бог вигнати не допоміг, впускати не хотіли. Там же, поки ми в місті розташувались, те посполите рушення Великого князівства Литовського, під місто підтягнувшись, на способи інші не розмислюючи, за поганським звичаєм (а нічого дивного, адже з собою всю орду пана воєводи віденського мали), бажаючи нас всіх дощенту вигубити, вночі великий і важкий відкривши вогонь, місто з багатьох боків запалили, правда, заразом будучи від нас відперті, геть у поле відступили. Ми такого наглого вогню погасити, хоча посильно намагалися, не могли, ледве із такого великого вогню в поле вибрались, де нас військом незмірним хотіли всіх ніби вінцем окрутити, але їм Господь Бог над нами втішитись, як цього вони хотіли, не допустив. Таку тоді, якщо, їй-Богу, інша не виявиться, Вашій Королівській Милості справу, яку під присягою нашою рицарською в тому невинному обвинуваченні нас Вашій Королівській Милості про себе даємо, від нас взявши, покійно просимо: звели зупинити, Ваша Королівська Милість, від тих панів крові невинної братії нашої розливу, адже ми їм те люб'язно пробачаємо, належну справедливість вчини від такого про нас, слуг Вашої Королівської Милості, наговору, про що до Вашої Величності, Королівської Милості, пан воєвода віденський із усіма помічниками своїми донести намагається. Зволь щодо нас те усе, Ваша Королівська Милосте, що цнотливим рицарським людям належить, як Ваша Королівська Милість здавна звик чинити, тепер зрозумій, а нам по-давнішньому милостивим паном будь. Про усе це невідкладно коморник Вашої Королівської Милості пан Мешковський, який тут за нами дорогою вслід аж до самої Річиці проїхавши, може розповісти, що діялось нам від них і хто був того причиною, він, прислухавшись достатньо, про все довідався. Відтак найуклінніші наші служби найпокірніше віддаємо під маєстат Вашої Королівської Милості.

Дано в Речиці, януарія, року 96 (січня року 96). Вашої Королівської Милості пана нашого Милостивого вірні, правдиво готові слуги, Семексій Наливайко, гетьман, і все рицарство, рукою власною.

**КОНДИЦІЇ (умови- прим.),
ПОДАНІ ВІД НАЛИВАЙКА ЙОГО МИЛОСТІ КОРОЛЕВІ**

Для того, щоб погамувалось свавілля козаків: різних гетьманів, на кілька частин розірваних, перед тим у Короні, Великому князівстві Литовському ніколи не було, через що великі шкоди від них гірше, ніж від ворога, діються у державах короля, Його Милості, і втрата скарбові, а велика неслава Річі Посполитій і королю, Його Милості. Перша подає, просячи короля, Його Милість, насамперед про пустині між Бугом і Дністром, над рікою Шеносед, майже на шляху татарському і турецькому, поміж Тегинею і Очаковом від Браслава 20 миль, де від створення світу ніхто ніколи не мешкав, на тому шляху хочу збудувати місто і замок, де із усіма козаками хочу проживати, яких певне число війська козацького, король, Його Милість, мати вкаже. За порогами не хочу утримувати гетьмана, окрім поручника. Щодо всіх свавільних козаків, яких у реєстрі своєму під юрисдикцією не буду мати, згідно із сеймовою постановою, на їхню силу, рушивши своєю, битву їм дати і обернути в прах маю, не даючи змоги шкодити обом державам Вашої Королівської Милості, а інших значніших до короля, Його Милості, посилати на екзекуцію, а тим, що незначні, як селянство, ніс і вуха їм відтинаючи, до свого війська не допускати. Крім запорозьких стаційних козаків, жовнірським, так само панським, шляхетським, княжим слугам вуха утинати. Банітамб, також позбавленим честі, хіба за відомістю та листами короля, Його Милості, жодного до війська не допускати, але кожного піймавши, зараз королеві, Його Милості, відіслати до панів старост українних.

Як для стацій, так і для інших потреб самим не їздити, ані війська свого посилати не маю, окрім водою на Білу Русь по гроші, згідно статуту короля, Його Милості, для борошна і потреб воєнних козацьких. При цьому також, якщо короля, Його Милості, Пана нашого, і їхніх милостей панів сенаторів буде на те воля, то ті кондиції наші, подані для всього добра короля нашого, просимо задовольнити, щоб ми

мали за те певну винагороду, або хай дасть те, що татарам король, Його Милість, в подарунках давати має, або також те, що жовнірам старим на **2000** і на сторожу нехай дає, або також, за волею короля, Його Милості, перепустивши, зволить, зокрема, як сукнами, так і грошима на певний час кожного року та в певне місце розсилати і так утверджувати наше підданство своєю милостивою ласкою. А ми за те на кожний наказ Його Королівської Милості і панів гетьманів обох держав, де потреба того вкаже, як на неприятеля святого хреста, так і князя великого Московського, готові з військом своїм і з гарматою раніше, ніж будь-хто в державі, рушати. До того ж язика всілякі, як турецькі, так і татарські, діставати своїм коштом. Всіляку відомість панам гетьманам і королеві Його Милості при в'язнях і певних знаках давати знати. Маємо шпигунів і різноманітні калаури, чого ніколи жоден із старших не виказував, в Короні Польській королеві Його Милості служачи, і не чинив, своїм коштом мати і посилати.

Джерело: Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. 2. Кн. 1. – XVI ст. / Упор., передмова В.Шевчука.- С. 430-436.

Додаток 2

ЗАЗИВНІ УНІВЕРСАЛИ від квітня—травня 1648 року

1

Богдан Хмельницький, великий гетьман війська Запорозького і все Боже військо Запорозьке.

Доводжу до відома духовних людей — владик, архімандритів, протопопів, ігуменів, священників та інших слуг домів Божих, а також старшин грецької віри — війтів, бурмистрів, радників та інших урядовців, що ми зазнали чимало шкоди і кривд від ляхів і різних панів, які порушили наші права і зневажали наше військо Запорозьке, через що Україна наша і слава і Божі дома мало не загинули, і святі місця і тіла святих, які до цього часу з волі Божої на певних місцях лежать, мало не втратили слави, а ми — радості; до того ж проливається кров батьків наших, матерів, братів, сестер, духовних отців і невинних діточок, над якими висіла жорстока шабля ляхів і тепер на них упала; і знову чути плачі, крики, ламання рук, рвання волосся (мати дитину, батько сина, син батька) — це ридання всієї України голосами пробиває небо, прохаючи помсти від Господа Бога,— ось чому хочу я шаблею знищити цього неприятеля, пробиваючись за ним до Вісли.

Прошу вашої ласки і Господнього милосердя, щоб ви — люди одного Бога, однієї віри та крові, коли я буду наближатися до вас з військом, приготували зброю — рушниці, шаблі, кульбаки, коней, стріли, коси, списи — для оборони стародавньої грецької віри. А де можете, будь-якими силами та способами готуйтеся зустрічати ляхів, цих ворогів наших і стародавньої віри нашої і нашого народу. Своїх панів і їхніх слуг, євреїв, вибивайте, рубайте, винищуйте для чистоти нашої землі, яку обіцяємо зробити благословенною. Запасайтесь найбільше порохом, а також оловом і грішми для справ, про які дам вам знати пізніше. А якщо довідаєтесь або почуєте від проїжджих чи перехожих про чужоземне військо, яке король зібрав проти нас, давайте нам знати і попереджайте нас. Це стосується і лядської землі, якщо є там таке військо і сила. Про все це прошу повідомити нас через нашого посильного.

За вашу доброту і прихильність обіцяю вам ласку мою і мого війська Запорозького і всім мій ласкавий поклін вдруте передаю.

Діялося у Чигирині.

2

Не слухайте одного пана Шемберга, не слухайте більше урядників, як невольники, ви, котрих батьки не піддавалися ніяким законам, ніяким королям, лише шанували його владу, та так жили, що вигнали татар і зайняли частину землі. Ніколи не знайдете способу на польську перемогу, як тепер не скинете цілком ярмо урядників і

не здобудете свободи, тієї свободи, що наші батьки кров'ю окупили, і прийдете в недоступні місця на Дніпровому Низу.

Доволі вже, такі літа ми не дбали, що нас, обдертих з усякої признаки публічного права, покинено на самоволю королівських урядовців, що найбільше тоді терпіли, на визискування від євреїв. Нас, чутливих і живих, уважають дикими і неспокійними, відважних і добре заслужених, назвали нас бунтівниками. Це ж відомо цілому світові, що польське військо нищить козацьке і селянське добро, неславить їхніх жінок і дітей. Всім накладають невольницькі послуги, тягарі, панщинні роботи проти давнього звичаю, а як хто публічно чи приватно на стільки кривд вийде зі скаргою, зустріне тільки сміх і зневагу і — що найбільше — дістане наружні, безварті слова. Всі уважають лише, аби знищити козацький рід.

Навіть військову службу Річ Посполита призначила нам віднедавна безплідну, і ми в кордонах королівства втрачаємо козацьку відвагу, коли ж лише на Чорному морі, серед небезпек від турків, козацький народ росте, ширшає і живе.

Поляки поклали собі святою ціллю своєї політики опанувати наш лад самоуправи й вибору і наставляють над нами урядовців, як і деінде, не на те, аби вони розказували міщанам і селянам поправу, лише на те, аби силою могли затримувати міста.

На всі ті кривди немає іншого способу, як лише зламати поляків силою і погордою смерті, тих поляків, що вже відвикли від боротьби; а як доля нас покине, то покладемо перед ними мертві тіла і трупи, дамо ще стації, а душу і кров нашим начальникам; не полишимо міст і нив, лише дорогу застелимо могилами. Я вже з стількох прикладів знаю, що свобода не менше тоді певна, коли не маємо перед собою журби ворога, а найліпше її боронити в готовності і напрузі.

Дуже було б добре, якби вже раз на поляків, не відкладаючи, сполучно одним ударом козаки й селяни ударили. Мені здається, що це чесніше, ліпше й безпечніше, коли поляки почують залізо у власній середині, коли будуть мати щоденно перед очима ворогів, будуть бачити, як здобуваються і самим пострахом займаються міста — аж тоді знелюблять війну, повернуть волю козакам, аби мати спокій.

Щодо мене, то не буду жалувати ні життя, ні сили, готовий на всякі небезпеки, усе віддам, аби лише для загальної свободи і спокою, і душа моя не потішиться скоріше, доки не добуду свого плоду, що я в найвищій бажанні поклав.

***Джерело:** Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. 3. Кн. 1. – Третя чверть XVII ст. / Упор., передмова В.Шевчука.- С. 176-178.*

ЗБОРОВСЬКИЙ ТРАКТАТ від серпня 1649 року

При звичайній королівській титлі.

ДЕКЛАРАЦІЯ ЙОГО КОРОЛІВСЬКОЇ МИЛОСТІ ЗАПОРОЗЬКОМУ ВІЙСЬКУ НА ДАНІ ПУНКТИ СУПІЛКИ

1. Його королівська милість своє Запорозьке військо захоче при всяких давніх вольностях і відповідно давніх жалуваних грамот свою жалувану грамоту видає.

2. Лічби війська, бажаючи вигодити підданих своїх проханню і заохотити їх до своїх послуг та Річі Посполитої, дозволяє мати його королівська милість чотирнадцять тисяч Запорозького війська, а спорядження реєстрів повіряє гетьманові свого Запорозького війська з такою декларацією, аби котрий був би для того здібний відповідно гідності, і до реєстру вписувати козаків як у добрах шляхетських, так і в добрах його королівської милості.

І то за таким описом міст: від Дніпра почавши з того-ото боку в Димері, в Госностаїполю, в Користишеві, в Паволочі, в Погребищах, у Прилуці, у Вінниці, у Браสลівлю, а отим-ото від Браславля до Ямполя, до Дністра, також і до Дністра має розумітися [загалом], мають прийматися козаки в реєстр. А з другого ото боку Дніпра: в Острі, в Чернігові, в Ніжині, в Ромні і всюди аж до московського кордону та Дніпра. А

що стосується інших місць його королівської милості та шляхетських над міру в тих описаних пунктах, то там козаки вже не мають бути. Вільно, однак, із них тому, котрий хоче бути в козацтві, без панського гамування вийти з усією маєтністю на Україну, коли буде прийнятий котрий до реєстру. А те спорядження реєстру має відправлятися через гетьмана запорозького найдалі до нового року свят руських (тобто до Різдва Христового) таким ладом: гетьман Запорозького війська має з підписом своєї руки і з військовою печаткою учинити реєстр за іменем тих усіх, котрі будуть уписані в козацтво, а те для того, аби в козацтві залишалися при козацьких вольностях, а інші всі мають підлягати замкам його королівської милості, а в шляхетських добрах своїм панам.

3. Чигирин, так як є в своєму обрубі, має бути завше при булаві Запорозького війська, який його королівська милість дає і теперішньому гетьманові війська Запорозького, доблорідному Богданові Хмельницькому, чинячи його вірним своїм слугою та Річі Посполитої.

4. Що тільки діялося під час теперішнього замішання з Божого допущення, те все має бути в забутті, не повинен жоден пан чинити помсти й карання.

5. Шляхті, як віри руської, так і римської, котра під час того замішання будь-яким способом бавилася при Запорозькому війську, його королівська милість із панської своєї ласки пробачає і переступ їхній покриває. А коли б котрого упрощено, як з добр дідичних, так і з інших, або котрого виведено, оскільки те все діялося в теперішнім замішанні, має бути сеймовою постановою скасовано.

6. Військо коронне, де козаки із реєстрового спорядження будуть, у тих місцях становиськ своїх не має мати.

7. Жиди державцями, відкупниками й закупниками християн і жителями не повинні бути в українських містах, де козаки мають свої полки.

8. З огляду на замішання унії, як у Короні Польській, так і у Великому князівстві Литовському, також щодо церковної цілості добр, фундацій, які до них належать, які мали за давніх літ, також і щодо всіх прав церковних, як буде намовлено і постановлено з преосвященним отцем митрополитом київським і з духовенством на найближчому сеймі, щоб на жадання отця митрополита все було дозволено, його королівська милість готовий дотримати, аби кожен тішився із прав та вольностей своїх і дозволяє мати місце в сенаті преосвященному його милості отцю митрополиту київському.

9. Гідності й усі уряди у Київському, Браславському, Чернігівському та Руському воеводствах, а саме воеводства, каштелянства, підкоморства, староства, земські суддівства та інші уряди, також і гродські має роздавати його королівська милість жителям чину шляхетського, відповідно давніх прав та привілеїв, до чого книги й виписи із книг мають видаватися руським письмом, і хоча то недавнім часом така конституція була вийшла, щоб руські письма як у земствах, так і в градах відставити, то щоб та конституція відставлена була, а ті уряди й достоїнності шляхти мають віддаватися шляхті віри руської.

10. У місті Києві, де є упривілейовані руські школи, отці єзуїти не мають там і по інших українських містах бути фундовані й ані деінде перенесені; школи ото ж усі інші, які там є з далеких часів, мають бути цілком утримані.

11. Горілкою шинкувати козаки не мають, окрім того, що на свою потребу зроблять щось; гуртом вільно йому, [козаку], буде продавати, шинки ж медів, пив мають бути згідно звичаю.

12. Вдови залишені козацькі щоб образи від панів та урядів не мали.

Ті пункти мають бути на сеймі затверджені, а тепер нехай усе піде в забуття, тільки згода, милість має бути захована поміж обивателями [...].

Джерело: Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. 3. Кн. 1. – Третя чверть XVII ст. / Упор., передмова В.Шевчука.- С.230-233.

БЛОЦЕРКІВСЬКИЙ ТРАКТАТ ІЗ РІЧЧЮ ПОСПОЛИТОЮ
від 28 вересня 1651 року
(витяги)
ПУНКТИ СПОРЯДЖЕННЯ І ЗАСПОКОЄННЯ
ВІЙСЬКА ЙОГО КОРОЛІВСЬКОЇ МИЛОСТІ ЗАПОРОЗЬКОГО
НА КОМІСІЇ ПІД БІЛОЮ ЦЕРКВОЮ

від 28 вересня 1651 року*

Віддаємо належну пану Богу подяку за заспокоєння і віддалення домового кровопролиття, яке досі тривало, оскільки військо його королівської милості Запорозьке із гетьманом та всією старшиною своєю віддало його королівській милості та Річі Посполитій вірне своє підданство.

Отож ми, комісари, [постановили]:

1

Лічбу війська реєстрового дозволяємо впровадити і призначаємо на двадцять тисяч, і це військо через гетьмана і старшину має бути зареєстроване, і в самих добрах його королівської милості, у воєводстві Київському, нічого не займаючи із Брацлавського та Чернігівського, має мати розташування на постій, а добра шляхетські мають залишатися вільні, і ті реєстрові ніде не мають залишитися, але хто козаком реєстровим у лічбі двадцяти тисяч залишається, той із добр шляхетських на Київщині, у Брацлавщині та Чернігівщині і з добр його королівської милості має перенестися до добр його королівської милості Київського воєводства туди, де військо його королівської милості утримуватися буде. А хто тільки виходитиме із реєстрових козаків, такий кожен має вільний спродати своє добро без перешкод панів, також старост і підстарост.

2

Те спорядження війська двадцяти тисяч його королівської милості реєстрового має початися за два тижні від сьогоднішньої дати, а закінчитися до Різдва. Реєстр того війська має бути відісланий із підписом руки гетьманської і до його королівської милості гродських книг [...], в якому виразно мають бути в кожному місті записані реєстрові козаки за іменем і прізвищем своїм, а весь компут [список – прим.] не має перевищувати лічби 20 тисячі; а хто тільки в тих реєстрах утримуватися буде, ті при давніх звичних вольностях мають залишитися, а ті, котрих той реєстр не покриватиме, залишатимуться у звичному підданстві замковім його королівської милості.

3

Коронне військо в Київському воєводстві у містечках, в яких залишатимуться реєстрові козаки, не має відправляти леж, але у воєводствах Брацлавському та Чернігівському, в яких козаків уже не буде. Тепер же, одначе, до спровадження реєстрів, до призначеного терміну Різдва, хай би до жодного не приходили замішання, поки не вийдуть до свого місця, до Київського воєводства добр його королівської милості, ті, котрі в лічбі та реєстрі 20 000 перебуватимуть; війська мають затриматися й далі Животова¹ не ходити аж до закінчення реєстру.

4

Обивателі у воєводствах Київському, Брацлавському, Чернігівському, до своїх добр, також і самі старости через урядників своїх, приходити мають і відразу ж обіймати всілякі провекти⁶, корчми, млини, юрисдикції, однак у самому вибиранні податків від підданих до того терміну спровадження реєстрів мають затримуватися, щоб ті, котрі будуть реєстровими козаками, тим часом вибралися, і вже тільки ті залишаються, котрі до підданства належатимуть. Також і в добрах його королівської милості, що вже відомо буде, хто при вольностях козацьких залишиться, а хто при підданстві та послушенстві замковім.

5

* Примітки та переклад з польської мови *В.Шевчука* за виданням: «Пам'ятники, изданные Киевской комиссией для раз бора древ низ актов» - Т. I – II. – К., 1898. – С. 598-602.

Чигирин, згідно привілею його королівської милості, має залишатися при гетьмані, і як теперішній гетьман, уроджений Богдан Хмельницький, є з подання та привілею його королівської милості, так і напотім має бути під зверхністю й управою коронних гетьманів, і мають бути упривілейовані [ідеться про гетьманів взагалі – прим.]. Кожен, залишаючись гетьманом, має виконати присягу підданчої віри його королівській милості та Річі Посполитій, а полковники усі й старшина мають бути з подання гетьмана його королівської милості запорозького.

6

Релігія грецька, котру військо його королівської милості Запорозьке **profitetur** [через занесення (латин.)- прим.], має бути утримана в давніх вольностях, згідно давніх прав, [також] катедри, церкви, монастирі та Київський колегіум. Коли б хтось під час того замішання щось мав випросити або під котрим із духовенства, те жодної ваги не може мати.

7

Шляхта римської та грецької релігії, котра під той час замішання була при війську його королівської милості Запорозькому, також і київські міщани, ті всі мають покриватися амністією і утримані при здоров'ї, кондиціях та субстанціях своїх. Коли б щось під котрим було випрошено, має бути знесене конституцією, аби всі залишались у ласці його королівської милості. Навзаєм, козаки, котрі були при війську його королівської милості, мають залишатися при своїх вольностях, жінках та дітках.

8

Жиди в добрах його королівської милості і в шляхетських, як бували мешканцями та орендаторами, так і тепер мають бути.

9

Орда, яка на той час перебуває в землі, має бути зараз-таки відправлена і уступити із землі, жодної шкоди не чинячи в державах його королівської милості і не ставати кошом на ґрунтах Річі Посполитої; їх гетьман запорозький обіцяв привести до послуг його королівської милості, відтак коли б того не сталося, до майбутнього сейму більше жодного союзу та приязні із ними не має мати військо його королівської милості Запорозьке, але уважати за неприятеливі його королівської милості та Річі Посполитої, рубежів боронити і супроти них із військом Річі Посполитої поставати. Також на майбутні часи з ними і зі сторонніми панами жодних не чинити зносин та конспірацій, але мають залишатися у вірному підданстві його королівської милості та Річі Посполитої цілком і непорушно. Так само як теперішній гетьман з усією старщиною і з усім військом Запорозьким, так і всі наступники після нього на майбутні часи цілком, вірно, зичливо мають залишатися на кожну послугу Річі Посполитій.

10

Оскільки ніколи військо його королівської милості Запорозьке реєстром не охоплювало рубежів Великого князівства Литовського, то й тепер охоплювати не має, але так, як вище є подано, утримуватися буде в Київському воєводстві.

11

Оскільки Київ є місто столичне і судове, то в ньому якнайменше козаків до реєстру має прийматися.

Ті пункти всі для ліпшої віри та певності, що мають бути всі непорушені та виконані як від нас, комісарів його королівської милості, так і від Запорозького війська, гетьмана та старшини навзаєм, а затим і Річі Посполитій поприсяжені тією ротою³, що всі ті пункти цілком мають бути дотримані.

А за таким заспокоєнням і спровадженням у мирі та згоді коронне військо зараз рушить у призначені місця й чекатиме на спровадження реєстрів; орда також зараз із землі відійде, а військо його королівської милості Запорозьке до своїх домів має бути розпущене.

На сейм, що незабаром буде, мають послатися послы від гетьмана його королівської милості запорозького, покійрно дякуючи за милосердя і ласку його королівської милості та всієї Річі Посполитої [...].

Джерело: Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. 3. Кн. 1. – Третя чверть XVII ст. / Упор., передмова В.Шевчука.- С.250-254.

ДОГОВІРНІ СТАТТІ ІЗ РОСІЙСЬКИМ ЦАРЕМ ОЛЕКСІЕМ МИХАЙЛОВИЧЕМ

від 13 березня 1654 року* («Березневі статті»)

[7] 162 року [тобто 1654 – прим.], березня в 13 день, государ цар і великий князь Олексій Михайлович, усієї Росії самодержець, указав бути на казенному дворі у бояр: у боярина й намісника казанського у князя Олексія Микитича Трубецького, у боярина, намісника тверського, у Василя Васильовича Бутурліна, в окольничого й намісника каширського у Петра Петровича Головіна, у думного дяка у Алмаза Іванова запорозьким посланникам Самійлу Богданову та Павлу Тетері [Самійло Богданович-Зарудний був генеральним суддею, виконував дипломатичні доручення Б.Хмельницького; Павло Тетеря на цей час був переяславським полковником, згодом – гетьман – прим.] з товаришами.

І бояри та думні люди говорили посланникам: будучи у великого государя нашого, царя і великого князя Олексія Михайловича, всієї Росії, у його царської величності, ви, посланники, били чолом щодо тих справ до великого государя нашого, його царської величності, про які вам бити чолом наказали гетьман Запорозького війська і все військо Запорозьке. І великий государ наш, його царська величність, звелів од вас ті справи вислухати своїм, царської величності, ближнім боярам: боярину і наміснику казанському князю Олексію Микитичу Трубецькому, боярину й наміснику тверському Василю Васильовичу Бутурліну, окольничому й наміснику каширському Петру Петровичу Головіну, думному дяку Алмазу Іванову, і щоб ви зголосили про ті справи, про що бити чолом через вас вам наказано нам, боярам і думним людям царської величності.

1

Спочатку зволь, твоя царська величність, підтвердити права та вольності наші військові, як споконвік бувало в Запорозькому війську, щоб своїми правами судилися і вольності свої мали в добрах і в судах, щоб ані воєвода, ані боярин, ані стольник у суди військові не вступався, а щоб від старших своїх аби товариством суджені були, і де три чоловіка козаків, там два третього мають судити.

Під цією статтею помітка дяка Алмаза Іванова: «Цій статті указав государ і бояри приговорили: бути так за їхнім чолобиттям».

2

Військо Запорозьке в числі 60000 щоб завжди було повне. Указав государ і бояри приговорили: бути за їхнім чолобиттям 60 000 чоловік із тим, щоб гетьман велів козаків розібрати невдовзі та й списка їм учинив за своєю рукою для його царської величності.

3

Шляхта, яка в Малій Росії є і віру вчинила за непорочною Христовою заповіддю тобі, великому государю нашому, твоїй царській величності, щоб при своїх шляхетських вольностях пробувала, і поміж себе старших на уряди судові обирала, і добра свої та вольності мала, як бувало при польських королях, щоб інші, побачивши таке ударування твоєї царської величності, схилялися під область і під кріпку та високу руку твоєї царської величності з усім миром християнським. Суди земські та гродські мають відправлятися через тих урядників, яких вони самі собі добровільно виберуть, як було до цього. Також шляхта, яка казну свою мала за кріпостями на маєтностях тоді й тепер, щоб їм виплачено було чи на маєтностях доволідіти дано.

Цій статті указав государ і бояри приговорили: бути за їхнім чолобиттям.

* Переклад з російської мови В.Шевчук за виданням: *Источники малороссийской истории, собраныи Д. Н. Бантыш-Каменским. — Ч. I. — Москва, 1858. - С. 53-58;* примітки перекладача.

4

По містах щоб урядники на те достойні обиралися із наших людей, які мають, як піддані твоєї царської величності, все справляти та урядувати і віддавати належний прихід по правді в казну твоєї царської величності.

Указав цар і бояри приговорили: бути за їхнім чолобиттям, а бути урядниками: війтам, бурмистрам, райцям, лавникам і грошові доходи, і хлібні, і всякі на государя збирати їм і віддавати в государеву казну тим людям, яких государ пришле, і тим людям для тієї збірної казни государ пришле над тими збирачами доглядати, щоб чинили по правді.

5

На гетьманську булаву щоб було надано з усіма приналежностями Чигиринське староство, що і нині для цього уряду пробувало. Указав государ, і бояри приговорили: бути за їхнім чолобиттям.

6

Боронь Боже смерті для пана гетьмана, але оскільки кожна людина смертна, без чого не може бути, то щоб Запорозьке військо саме з-поміж себе гетьмана вибирало і його царській величності звіщало, аби те було не в доуку його царській величності, оскільки то давній звичай військовий.

Государ указав, і бояри приговорили: бути за їхнім чолобиттям.

7

Маєтків козацьких щоб ніхто не відбирав, ті, котрі землю мають, то щоб добровільно мали, як і всі пожитки з тих земель при тих маєтках. Удів, котрі залишилися після козаків, щоб діти такі ж вольності мали, як предки та батьки їхні. Бути за їхнім чолобиттям.

8

Писарю військовому щоб за милістю його царської величності одна тисяча золотих для підлисків, також і млина для прохарчування, бо великі витрати має.

Бути за їхнім чолобиттям, давати із тамтешніх доходів.

9

На кожного полковника щоб по млину було через те, що великі витрати мають, але коли буде милість твоєї царської величності, то й більше того, чим твоя царська величність ударувати зволиш.

Государ ударував за їхнім чолобиттям.

10

Також і на судей військових по 300 золотих і по млину, а на писаря судейського по 100 золотих.

11

Також і осавулам військовим та полковим, що на послугах війська завжди перебувають і хліба сіяти не можуть, щоб по млину їм було, просимо твою царську величність.

Государ ударував за їхнім чолобиттям.

12

На чинення військового спорядження, і на пушкарів, і на всіх людей робітних для спорядження просимо твою царську величність свого милостивого розгляду, як узимку, так і на станах; також і на обозного 400 золотих.

Государ ударував, звелів давати із тамтешніх доходів.

13

Права, надані з віків од князів та королів як духовним, так і мирським людям, щоб ні в чому не були порушені.

Государ указав, і бояри приговорили: залишити права духовні та мирські без усякого порушення. Митрополиту ж київському, також і іншим духовним Малої Росії бути під благословенням святійшого патріарха московського, а в права духовні патріарх вступати не буде.

14

Посли, які відвічно з чужих земель приходять до Запорозького війська, щоб тих, які на добро були б пану гетьману і Запорозькому війську, вільно приймати і щоб це не

було в доуку його царській величності, а коли б що було супроти його царської величності, то маємо ми звістити його царську величність.

Государ указав, а бояри приговорили: послів із добрими ділами приймати й відпускати, а на які діла приходили і з чим були відпущені, про те писати до государя. А які послі прислані будуть від когось із супротивним ділом, то тих затримувати і писати про них государю і без государського указу їх не відпускати. А з турським султаном та польським королем без государевого указу не зсилатися.

15

Як у інших землях данина віддається за раз, воліли б так і ми, щоб у відомій ціні давати від тих людей, котрі твоїй царській величності належать. А коли б інакше бути не могло, то на жодного воєводу не дозволяти, і про те домовлятися, хіба було б вибрано воєводою достойного чоловіка із тутешніх людей, має він ті всі доходи віддавати по правді його царській величності.

Цій статті государ указав і бояри приговорили: бути за тим, як вище написано: збирати війтам, і бурмистрам, і райцям, і лавникам та й віддавати в государську казну тим людям, кого государ пришле, а тим людям над збирачами наглядати, щоб чинили правду.

16

А тут про те мають посланники наші домовлятися, що коли б воєвода, наїхавши, почав ламати права і якісь чинив установи, то те мало б бути з великою доукою, оскільки вони до іншого права не можуть швидко звикнути і тягот таких не можуть зносити. А коли будуть старші із тутешніх людей, то справлятимуться відповідно тутешніх прав та уставів.

Бути урядникам із того війська; права та вольності доглядати їм.

17

Передоцім од польських королів ніякого гоніння на віру та вольності наші не було; завжди ми, [люди] всілякого чину, свої вольності мали, через що ми й вірно служили. А тепер, за наступом на вольності наші, примушені були піддатися його царській величності, під кріпку та високу руку. Старанно просити мають послі наші, щоб привілеї його царської величності нам на хартіях дав писані, щоб на вічний час непорушні були. А коли те дістанемо, ми самі поміж себе роздивимося: хто козак, той вольність козацьку матиме, а хто орний селянин, той буде повинність звичайну віддавати його царській величності, як було й перед тим. Також і на людей усяких, які є піддані його царської величності, [подати], на яких правах та вольностях мають бути.

Государ указав, і бояри приговорили: бути за їхнім чолобиттям.

18

Мають згадати про митрополита, як будуть розмовляти, і щодо того послам нашим дали ми усного наказу.

Государ указав, і бояри приговорили: митрополиту й усім людям духовного чину на їхні маєтності, якими нині володіють, дати жалувану грамоту.

19

Також просити старанно мають наші послі його царську величність, щоб його царська величність рать свою швидко прямо до Смоленська послав, нітрохи не відстрочуючи, аби ворог не зміг оправитися і з іншими з'єднатися, тому що тепер війська у нужді і щоб ніяким їхнім [противенця] звабам не вірили, коли б те у чомусь почали чинити.

Указав государ, і бояри приговорили: про похід оголосити посланникам, що царська величність zvolить на ворога свого, на польського короля, іти сам, і бояр та воєвод послати з численними ратями, як просохне, коли будуть уже кінські корми.

20

І те надібне діло пригадати, щоб найманого люду тут, на рубежі від ляхів, для всілякої небезпеки було 3 000, чи як воля царської величності буде, навіть і більше.

Оголосити: люди ратні царської величності завжди на рубежі для України для безпеки є і далі стояти будуть.

21

Був той звичай, що завжди війську Запорозькому платили; просити й тепер його царську величність, щоб на полковника по **100** єфимків, а осавулам полковим по **200** злотих, на осавулів військових по **400** злотих, на сотників по **100** злотих, на козаків по **30** злотих.

Відговорювати: великий государ, його царська величність, бажаючи задля християнської віри оборонити їх од гонителів і тих, котрі хочуть викоренити християнську віру Божої церкви, від латин, зібрав численні раті, і йде на ворогів, і свою государську казну для їхньої оборони роздав ратним людям численну. А коли був у гетьмана, у Богдана Хмельницького, государевий ближній боярин і тверський намісник Василь Васильович Бутурлін із товаришами, то говорив із гетьманом про число Запорозького війська. І гетьман казав: хоча число Запорозького війська й велике буде, а государ у тому збитків не матиме, тому що вони плати у государя просити не почнуть; і говорив гетьман при них, при судді та полковнику, тож їм про те казати не випадає.

22

Коли б мала вторгнутися орда, тоді від Астрахані та Казані треба на них наступити, також і донським козакам готовими бути, а тепер іще в братстві дати строку і їх не задирати.

Мовити: на Дон до козаків государеве повеління буде послано; а як тільки кримські люди задору якогось не учинять, то й на них не ходити, а коли задор учинять, то в той час государ укаже чинити над ними промисел.

23

Кодак-городок, котрий поставлений на рубежі від Криму, в якому пан гетьман там по **100** чоловік тримає і корми всілякі їм дає, то щоб і тепер його царська величність як кормами, так і порохом за нарядом зволив їх забезпечити; також і щодо тих, котрі за порогами коша бережуть, щоб його царська величність зволив виказати свою милість, оскільки не можна його, [Кодака], самого без людей залишати.

Про ту статтю царської величності милостивий указ буде потім, як про те відомо стане, скільки яких запасів у ті місця посилалося і скільки буде доходів у зборі на царську величність.

Понад те бояри говорили: коли які государські люди всяких чинів почнуть утікати у государеві черкаські городи та міста, то тих-бо розшукувати, щоб віддавати.

***Джерело:** Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. 3. Кн. 1. – Третя чверть XVII ст. / Упор., передмова В.Шевчука.- С. 262-267.*

ГАДЯЦЬКИЙ ТРАКТАТ

В ім'я Боже амінь.

До вічної пам'яті тепер і тих, що будуть потім завжди.

Комісія поміж станами Корони Польської та Великого князівства Литовського з одного і вельможним гетьманом та військом Запорозьким з другого боку через вельможних Станіслава Казимира Беневського, волинського, Казимира Людвіка Євлашевського, смоленського каштелянів з сейму від найяснішого Яна Казимира, з божої ласки короля польського і шведського, великого князя литовського, руського, пруського, мазовецького, жмудського, інфлянського, смоленського, чернігівського, готського, вандальського дідичного короля та всіх станів коронних і Великого князівства Литовського призначених комісарів з вельможним Іваном Виговським, гетьманом та всім військом Запорозьким в обозі під Гадячим, дня **6 (16)** вересня, року Божого **1658**, Бог дав, щасливо і вічнотривало закінчена.

На тому місці вельможний гетьман запорозький зі своїм військом, прийнявши, як належить, пристойно і подячно, нас, комісарів, і зваживши на повну комісарську силу, дану нам від його королівської милості милостивого пана та станів коронних і Великого князівства Литовського сеймовою повагою, декларував з усім військом, що не з доброї волі, а з примусу Запорозьке військо притиснуто було так всілякими

утрудненнями і приступило до своєї оборони. Отож його королівська милість, наш милостивий пан, згадуючи батьківським серцем все, що сталося через колотнечу, взиває до єдності - не погорджуючи прихвальністю його королівської милості добротливого пана, ласку покійно приймаючи, приступають до тієї комісії, потім до спільної домови, постанови, згоди, щирості і із суспільної любові, беручи за свідків старших заступників Божих, що постановлене має бути щиро, правдиво і вічно дотримано. У той спосіб постановили ми вічний, який ніколи не можна розірвати, мир.

1. Релігія грецька старожитна, та і така, з якою стародавня Русь приєдналася до Корони Польської, аби залишалася при своїх прерогативах і при вільнім відправленні набоженства, аж куди мова руського народу сягає, в усіх містах, містечках, селах, як у Короні Польській, так і у Великому князівстві Литовському, також на сеймах, у військах, трибуналах, не лише в церквах, але в публічних процесах, візитуванні хворих, на священних зібраннях, при похованні вмерлих і в усьому взагалі і то так, як набоженства свого вільно та публічно заживає римська віра.

Також релігії грецькій дається сила вільно засновувати церкви, чернецтва, нові монастирі, так само поновлювати та відбудовувати старі.

Що ж стосується церков і добр, фундованих здавна на старожитну церкву грецької релігії, при них залишатись мають греки старожитні, православні, а церкви ті після надання публічних прав вірним через полковників та іншу старшину Запорозького війська протягом половини року віддано буде через зобабіч призначених комісарів. А ту віру, що є супротивна вірі грецькій православної і яка множить незгоду між римським і старогрецьким народами, жоден із духовного та світського, сенатського та шляхетського станів церков, монастирів, фундушів засновувати й помножувати не може як у духовних добрах, так і в його королівській величності і у власних дідичних у будь-який спосіб, і силу цієї комісії не порушуватиме на вічні часи. А римську віру у воєводствах Київським, Брацлавським, Чернігівським вільно сповідувати, але пани світські, так і дідичні, так само й урядники його королівської милості релігії римської жодної юрисдикції не матимуть над духовними, світськими і ченцями релігії грецької, окрім їм належного пастора.

А що в спільній витчизні спільні прерогативи взаємно належно мають обидві віри, то отець київський митрополит, що є зараз і буде згодом, з чотирма владиками: луцьким, львівським, перемишлянським, холмським і п'ятим з Великого князівства Литовського мстиславським, згідно їхнього власного порядку, мають засідати в сенаті з такою прерогативою і вільно голосувати, як у сенаті засідають ясновелебні їхні милості римського сповідання. Місце однак призначається його милості отцю митрополитові після його милості ксьондза архієпискупа львівського, а владикам після біскупів їхніх повітів. У Київському Воєводстві сенаторські достоїнності не мають даватися тільки шляхті грецької віри в правочинності тих урядів. А у воєводствах Брацлавському, Чернігівському переваги сенаторські мають подаватися альтернативно, так що після відставки сенатора грецької віри має заступати сенатор римської віри. В усіх однак трьох тих воєводствах в осади й добру посесію уряди мають віддаватися, подавши клятву теперішніх посесорів.

Для того, щоб розросталася зупільна любов у містах коронних Великого князівства Литовського, скрізь, куди поширилися церкви грецької віри, мають заживати вольностей, свобод і ніякою перешкодою до магістрату грецька релігія не може бути.

Академію Київську дозволяє його королівська милість і стани коронні установити, вона такими прерогативами та вольностями має задовольнятися, як і академія Краківська, з тією однак кондицією, аби в тій академії не було жодних сект аріанських, кальвіністських, лютерських професорів, учителів та студентів. Отож аби між студентами та учнями не було жодної оказії до звади, всі інші школи, які були перед тим у Києві, його королівська милість накаже перенести в інше місце.

Його королівська милість, пан наш милостивий, і стани коронні та Великого князівства Литовського дозволяють також другу академію там, де побачать їй принагідне місце, яка буде заживати таких прав і вольностей, як і академія Київська, але така має бути установа кондиція, щоб у ній сект аріанських, кальвіністських та

лютерських професорів, учителів, студентів не було. А де та академія буде, вже там інших шкіл не можна буде відкривати на вічні часи.

Гімназії, колегії, школи і друкарні, скільки їх буде потрібно, буде вільно відкривати без утруднень і вільні науки відправляти, і книги друкувати усякі із релігійною конверсійністю, без ущербку, однак, королівського маєстату і без насмішок на короля, його милість.

А оскільки вельможний гетьман із Запорозьким військом, од Річі Посполитої одірваним, з любові до його королівської милості, пана свого милостивого і власної вітчизни, відступаючи від усяких сторонніх протекцій, повертається, тож його королівська милість пан наш милостивий і всі стани коронні та Великого князівства Литовського, оскільки пан Бог допустив на два боки, офірувати за спільні гріхи його святому маєстату, покрити вічною амністією; тобто вічним забуттям, подаючи різної кондиції людям від найменшого до найбільшого, ніколи не виключаючи як з-посеред Запорозького війська, так і урядників шляхетного стану, так само і приватних людей, тих загалом усіх, які будь-де і будь-коли залишилися й залишаються при вельможних гетьманах як померлому, так і теперішньому, ніякої помсти ані королівський маєстат, ані сенат, ані вся Річ Посполита, ані ніхто з приватних супроти них і кожному зосібна, від найбільших до найменших, не буде чинити і взагалі всі несмаки і все те, що тільки під час війни діялося, цілим християнським серцем під свідощвом страшного Бога зупільно добре, по-дружньому собі подарувавши, жодної один до одного ані явної, ані потаємної не повинні чинити помсти і практики, не даючись зводитись без жодного звільнення, коли б хотіли чинити скритні задуми, звільняючись від присяги.

... (Конфіскації), як під тими, які є належні до Запорозького війська, так і під шляхтою, яка при вельможному гетьмані у Запорозькому війську і при шведах в'язалася, від будь-кого запрошена, і надані від початку війни без усяких вимовлень, загалом усі і кожен зосібна касуються і законом публічним зносяться, і щоб вони нічиєму не шкодили гонорові, ані власності добр, які будь-де були за касацією і з книг оголошеними вважати і тих добр власним посесорам вільно віддавати володіти, і не мають боронити того кадуками під цілковитим знеславленням.

А оскільки сама річ, так і ім'я самої амністії повинні бути святі і оскільки в давнім стані речі й особи всілякої кондиції людям відновлено, то до тієї ж єдності, згоди, милості, права, пана повертаються, як було перед війною. Також застерігається, коли хтось би важився рвати те святоблिवе з'єднання публічно чи приватно, смів би комусь за посідання ворожі дії пострікати, такий, як осквернитель згоди, карі має підлягати. В чому, коли б трапилася okazія для збереження лихослів'я, пильно має бути чинена інквізиція, з обох боків, Вся Річ Посполита народів польського, і Великого князівства Литовського, і Руського та провінцій, що до них належать, відновлюється в повноті так, як було перед війною, тобто аби ті народи залишалися в своїх межах і свободах непорушно, як були перед війною, згідно прав, описаних у радах, судах і вільної елекції панів своїх, королів польських, і Великого князівства Литовського, і руських.

А коли буде необхідність війни зі сторонніми панами на зміну кордонів, або щось би сталося вольності тих народів - проти озлоби й пустоти має бути, а при свободах своїх вище названі народи мають ставати добре, по-дружньому як одне ціле, однієї і нероздільної Річі Посполитої, не чинячи поміж себе різниці щодо віри, але хто заявить і зголосить себе до релігії християнської, римської і грецької, усіх при мирі й вольності залишати. Також на права чи декрети, що (постали) з очевидної контрверсії, так і в супротиві, правні приводи були встановлені перед війною і в час війни.

Війська Запорозького має бути число шістдесят тисяч, або як вельможний гетьман подасть на реєстрі. Зтяжного війська - десять тисяч, яке також, як і Запорозьке, має залишатися під владою того-таки гетьмана, і з податків, ухвалених на сеймі, у воєводствах Київському, Брацлавському та Чернігівському та інших має йти кошт від Річі Посполитої на те військо.

Стан Запорозького війська у тих воєводствах і добрах призначається, в яких лишалися перед війною, і тому війську стверджуються всілякі вольності привілеями найясніших королів польських надані, утримуючи їх при стародавніх вольностях та

інших звичаях, і їх не тільки ні в чому не ображатимуть, але всілякі загалом підтверджують повагу. Надто жоден державець добр його королівської милості і староста, ні дідичний пан і пожиттєвий, ані їхні підстарости, урядники та інші всілякі службові особи жодних податків з козацьких хуторів, сіл, містечок і домів не братимуть жодним претекстом, але, як люди рицарські, мають бути вони вільні від усіляких найбільших і найменших утяжень, також від цел і мит по цілій Короні і Великому князівству Литовському Також і від сусідів усіляких старост, державців, панів і їхніх намісників мають залишатися вільні, перебуваючи тільки під юрисдикцією самого гетьмана руських військ. При тому всілякі напої, лови, польові та річкові, та інші козацькі пожитки вільно мають лишатися при козаках, згідно старих звичаїв.

Зосібна також для подальшого прихилення до послуг його коро лівської милості, кого гетьман руських військ презентуватиме за гідних шляхетського клейноду, тих усіх без утруднень буде нобілітовано з наданням усіляких шляхетних вольностей так, однак, визначаючи, щоб з кожного полку могло бути сто нобілітованих. Жодних військ польських та литовських або чужоземних ніхто не буде впроваджувати у воєводства Київське, Брацлавське, Чернігівське. Війська однак платні, які будуть під владою гетьмана військ руських, будуть вибирати хліб з добр королівських та духовних у згаданих воєводствах за ординансом того-таки руського гетьмана. А коли б мала бути якась війна від границь руських і була б потреба у посиленні коронних військ, то ті мають бути під регіментом гетьмана руських військ.

Для ліпшого підтвердження цих пактів і певності, гетьман руських військ до кінця свого життя гетьманом руських і першим сенатором у воєводствах Київському, Брацлавському та Чернігівському залишатиметься, а після його смерті має відбутися вільне вибрання гетьмана, тобто оберуть чотирьох електів статусом воєводств Київського, Брацлавського та Чернігівського, його милість вибере.

Монетний двір для карбування всіляких грошей у Києві, або будь-де, як належить і буде зручно, має бути засновано, згідно однієї ліги і з королівською особою. Податки, котрі Річ Посполита ухвалюватиме на сеймі, у воєводствах Київським, Брацлавським та Чернігівським мають іти на платного жовніра, який залишається під владою гетьмана руських військ.

Спільна рада і спільні сили тих народів мають бути супроти будь-якого ворога. Дбатимуть ті три народи спільно, всілякими способами, аби вільна була навігація Річі Посполитій на Чорне море.

Однак коли його милість цар не захоче повернути провінцій Річі Посполитої і наступатиме на Річ Посполиту, тоді всі сили, як коронні і Великого князівства Литовського, так і війська руські Запорозькі під регіментом свого гетьмана будуть з'єднуватися і воювати.

Добра рухомі й нерухомі, королівщини, також і суми грошей обивателів Руської землі, котрі в'язалися чи при шведському війську, чи Запорозькому, і зараз до вітчизни повертаються, конфісковані, мають бути повернені і заслуги їхні у війську короннім та Великого князівства Литовського мають бути компенсовані й оплачені рівно із заслугами військ коронних та Великого князівства Литовського.

А що від цього часу гетьман із Запорозьким військом теперішнім і що буде потім, відступившись від усіляких сторонніх протекцій, не повинен буде більше до них в'язатися і взагалі у вірності, підданстві, послушенстві найяснішого маєстату польського королівства і наступників його, також усієї Річі Посполитої має і мають, буде і будуть на вічні часи, не порушуючи однак постановленого братерства з його милістю кримським ханом.

Ніяких послів від сторонніх держав не приймати, а коли такі трапляться, їх до його королівської милості мають відсилати. Також ані військ чужих не впроваджувати і не мати жодного із сторонніми порозуміння на шкоду Річі Посполитої, хіба доповівши його королівській милості.

Приватом усім зобабіч, так і духовним римської віри у воєводствах Київським, Брацлавським, Чернігівським, Подільським, також у Великому князівстві Литовському і на Білій Русі, і в Сіверщині до біскупств, пробовств, каноній, плебаній і добр, що до них належить, також ченцям усім до костьолів, кляшторів, дібр, фундацій, також світським

зобабіч до добр дідичних, староств, держав і власностей своїх дожиттєвих, заставних і за іншими контрактами належних у тих-таки воєводствах і у Великому князівству Литовському, на Білій Русі і на Сівері, які там залишаються, відкривається безпечно повернення і віддача майна. Час однак повернення і віддачі майна його королівська милість, знісшись із гетьманом запорозьким, має призначити. Також спосіб того повернення майна має бути дотриманий, щоб жоден до своєї власності не повертався, а тільки за універсалом його королівської милості та вельможного гетьмана Запорозьких військ. З чого має бути взаємна зобабіч конференція.

А для розгляду різних справ, як кримінальних, так і поточних повинні мати в тих воєводствах свій особливий трибунал із таким укладом, які самі собі визначать. Окрім того, мають бути осібні судові староства овруцьке та житомирське.

А для ліпшої певності, оскільки гетьман із Запорозьким військом і відірвані воєводства відкидають усі інші протекції сторонніх народів, а добровільно, як вільні до вільних, рівні до рівних і шляхетні до шляхетних повертаються, для певнішого дотримання цього теперішнього постановлення дозволяє тому народові руському його королівська милість та Річ Посполита мати осібних печаткарів, маршалків, підскарбіїв разом із сенаторською достойністю та інші уряди руського народу, які згідно роти коронних урядників мають виконати клятву, додавши той пункт, що нічого супротивного теперішньому постановленню печаткувати не будуть і взагалі остерігатимуть, щоб тому постановленню через конституцію або сеймові декрети і задвірні рескрипти, універсали, привілеї, не діялося нічого супротивного. До тих печаткарів, уряду і канцелярій належатимуть всі тільки духовні милості митрополій, єпископій, ігуменій та бенефіцій, надання деяких дає його королівська милість, пан наш милостивий у воєводствах Руським, Київським, Волинським, Подільським, Брацлавським, Чернігівським, також і суди з королівських міст і згаданих тільки трьох воєводств, і всілякі декрети як задвірні, так і сеймові.

А що тільки б супротивне вийшло тому постановленню з коронної канцелярії або великого князівства Литовського, те недійсне має бути і голова такого привілею не тільки тратить привілея, але і карі має підлягати на десять тисяч литовських кіп, і це ставитиметься на суд перед королем, його королівською милістю спеціальним списком.

Щоб випадки суперечок щодо підданих, звинувачених у сваволі, не приводили до нових заворушень, усі процеси про належність підданих до наїздів, забоїв, шкод, починених під час внутрішніх колотнеч, земські, городські, трибунальські, також декрети трибунальські персонально щоб розглядалися, особливо у воєводствах Київським, Волинським, Брацлавським, Чернігівським, і касувалися.

З царем, його милістю московським, коли б дійшло до постановлення пактів його королівською милістю і станами коронними та Великого королівства Литовського, має бути забезпечено репутацію й теперішнього постановлення вельможному гетьманові і Запорозькому війську і застережено.

Оцю комісію як їхні милості комісари, так і вельможний гетьман князівства Руського фактично підтвердили присягою і запис присяги виразно підписано рукою їхніх милостей. Більше того, та комісія постановлена буде особливою присягою з сенату через ясно превелебного його милість ксьондза біскупа віленського, також їхніх милостей панів гетьманів чотирьох коронних і Великого князівства Литовського, і печаткарів обох народів, так само і через маршалка посольського, боку рицарського на сеймі, який повинен бути якнайшвидше скликаний у присутності послів, відправлених від вельможного гетьмана Запорозьких військ.

А що стосується присяги його королівської милості, пана нашого милостивого, те з ласки своєї панської на покірливе прохання Запорозького війська зволяє його королівська милість і за неї панове комісари, їхня милість, асекурують.

Присяги ж полковників, сотників та усіх старшин Запорозького війська після сейму, на якому буде затверджено теперішнє постановлення, буде виконано перед комісарами, на те депутованими.

Щоб та комісія мала вічну вагу та повагу так як звучить з початку до кінця, буде вона вписана в право посполите, тобто в конституцію, сеймом, апробована, знана і утримана як вічне і невідкличне право.

До великої руської булави має належати Чигиринське староство, так як постановлено в певний час у привілеї уродженого Богдана Хмельницького, наданому від його королівської милості. А гетьман військ руських вільний мати резиденцію при його королівській милості.

Конвокація воєводств Київського, Брацлавського, Чернігівського після майбутнього сейму, дасть Бог, буде складена найшвидше від його королівської милості, пана нашого милостивого, універсалом.

Діялося, як вище подано, в таборі під Гадячим,
дня і року вище названих.

Іван Виговський, гетьман військ руських
рукою власною.

Джерело: Грабовський С., Ставроян С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. – К.: Генеза, С.497-508.

ІВАН БРЮХОВЕЦЬКИЙ
ЛИСТ ДО ЄПІСКОПА МЕТОДІЯ
від квітня 1662 року*

Явна є пагуба, як бачу, нашій більній, оплаканій, що її трохи залишилося, Вітчизні, і має прийти до останнього розору із таким справленням, бо не хочемо її оборонити від неприятелів, тільки за гетьманством уганяємося, бо панове городові прагнуть дістати ще нового наслідника Виговського та Хмельницького [тобто Юрія Хмельницького; йдеться про П.Тетерю – авт.], а хто сподівався такої зміни від Хмельницького, яка є явна всьому світу? А ваша святиня змінника Сомка замовляєш, який більше цигана всіх людей морочив, а він є ліпший зрадник, на викриття якого й листа посилаю до вашої святині. Тож нам не про гетьманство треба дбати, тільки про князя малоросійського від царської величності, а на це князівство бажаю мати Федора Михайловича [на думку В.Шевчука, - ймовірно, хтось з царської родини – авт.], щоб предок ліпший був і всяке обереження [мали], щоб люд служивий був готовий зустріти неприятеля. А щоб маєтків та млинів, які є під панами полковниками, то нехай би доходи ті йшли до військового скарбу, а нам усіма силами треба буде міцно триматися його царської величності — це буде нам славно і здорово. А я сам, як Бог подасть, після тієї непотрібної ради бачитиму з усім військом той порядок, що там діється, коли самі для себе не захочуть чогось доброго учинити, а для чого потім [...] а якогось городка не поставити, як чернь з милою охотою дозволяє. Нехай же, собаки, на одне оглядаються: якби його милість, князь Ромодановський із царською раттю неприятеля вигнав, то до того часу сиділи б за Дніпром [на думку В.Шевчука, Брюховецький тут висловлює бажання російської окупації – авт.]. Про те, що ваша милість зволяє писати, хоча й не дуже, але сподіваюся на милість Божу — обернути лицем до його царської величності. А Кодак, хвалю Бога мого, осадив своїми людьми, які [нападу] не витримають, що й сам ваша святительська милість знаєш.

Писано з коша із Киславки, квітня, 6 дня, 1662 [року].

Іван Брюховецький, гетьман

* Перекладено В.Шевчуком з російської мови за виданням: *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.*— Т. V.— СПб., 1867.— С. 100—101.

Джерело: Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. 3. Кн. 1. – Третя чверть XVII ст. / Упор., передмова В.Шевчука.- С.383-384.

НАКАЗ*
ГЕТЬМАНА ПЕТРА ДОРОШЕНКА
ПОСЛАМ У ОСТРОГ ...
від 10 травня 1670 року

(Витязи)

Віра грецька руська давня та і така, з якою стародавня Русь приступила до Корони Польської, щоб при своїх свободах та вільному вживанні співом доти була, доки мова народу руського поширюється у всіляких містах, містечках та селах, як у Короні Польській, так і у Великому князівстві Литовському. Також на сеймах, у військах, на трибуналах, не тільки в церквах, але явно в процесіях, у відвіданні хворих і в усьому цілковито так, як свого співу вільно і явно заживають чини віри римської — [щодо цього] твердішої потрібно постанови.

Тій-таки вірі грецькій має бути дана сила вільної будови й уладнання церков та монастирів, нових і старих, полагодження і маєтностей. А що древні церкви й монастирі здавна будувались на церкву віри грецької руської стародавньої, то в них мають перебувати не уніати, але віри православної грецької русь, і всі оті церкви, монастирі, єпископії, архімандрії, ігуменства та інші влади з усіма до них належними маєтками мають бути взяті від уніатів та віддані у володіння православним. Також унія, яка супротивна є вірі грецькій православної руській і яка незгоду множить між польським та руським православним народом, аж ніяк щоб не могла обновлюватися і всяких церков, монастирів будівників ніде не буде допущено, щоб будувати на унію, як у маєтностях його королівської величності, так і в дідичних, духовних та мирських сенаторських і всілякої шляхти чинів. Також панам, дідичним державцям та їхнім урядам, римської віри не мають підлягати наші духовні, мирські та іноки віри православної руської, окрім належного їм віри руської православного пастиря.

А що у спільній Вітчизні спільні права, вольності і прикраси мають належати навзаєм обом народам, то отець митрополит київський тепер, і надалі які будуть, неуніатські, із чотирма владиками: луцьким, львівським, перемиським, холмським і п'ятим Великому князівства Литовського мстиславським, за їхнім суцям чином мають засідати в сенаті із такою засторогою та вільним голосом, як засідають у сенаті їхні милості ксьондзи-біскупи віри римської, відповідно до постанови Гадяцької комісії, про що наші комісари міцно будуть домовлятися. Місця ж його милості митрополиту після його милості ксьондза арцибіскупа львівського, а владики після біскупів мають призначатися.

У воєводстві Київському сенаторські чини, двірські та земські, не мають бути давані сповідникам віри римської, тільки шляхті віри руської православної, достойним тих чинів. У воєводствах же Чернігівському та Брацлавському ті ж достоїнності сенаторські на переміну підтвержені, щоб були так, аби після відходу сенатора віри руської мав би бути наслідником сенатор віри римської — треба [щодо того] постанови. Так само щоб примножувалася спільна любов у коронних містах і у Великому князівстві Литовському, де є віра греко-руської церкви, купно як міщани віри руської неуніати, так і римські то щоб заживали спільних вольностей та свобод, і кожному уряду руська віра хай не буде перепорою.

Академію в Києві щоб будувати вільно було, в якій грецькою, латинською і руською мовою мали навчати, і щоб правами та вольностями так були укріплені, як Краківська академія. Також аби між студентами та учнями приключки для посвару не було, всім училищам єзуїтським, які раніше були в Києві іншої віри, не греко-руським, звелів указати королівська величність деінде із Києва [вийти] — про це домовлятися потрібно.

Також іншу академію в Могилеві білоруському чи тут, в Україні, де для будівництва віднайдеться місце, щоб вільно будувати і щоб та академія, як і київська, однаково правами та вольностями обережена була.

Також школи і друкарні, скільки їх буде потрібно, без утруднень щоб вільно було будувати, а вчення справляти і всілякі книги друкувати.

Скільки не є шкод та переступів од Запорозького війська, говдар король і Річ Посполита покладають, аби те, заради Вічного миру, віддано й покладено у вічну непам'ять і щоб того ніколи не оголошувано і не згадувано. І аби нам, війську Запорозькому, пообіцяли, щоб усякого чину люди, від найвищого і великого, не виключаючи з війська Запорозького хто не є, щоб ніхто не важився проти них, до кожного зосібна, від найбільших до найменших, на жодну помсту — ні державний

маєстат, ані сенат, ані вся Річ Посполита, а наостаток ніхто з приватних осіб, і взагалі всі несмаки, що тільки діялося у війну, все прийняти зобопіль християнським серцем собі в забуття; ніхто не має замислювати один до одного ні явної, ні потаємної ворожнечі, помсти і практики.

До того ж усякі *кадуки* [спадок без дідичний і без заповіту; право на такий спадок – авт.], як під тими, хто від зглонків Запорозького війська, так само і під шляхтою, яка зв'язана із Запорозьким військом, і під духовним станом нашої грецької віри, від будь-кого випрошені як від початку війни, так і в ці літа, і в теперішні часи, всі огулом і кожен зосібна щоб були скасовані і обернені внівець, так щоб вони не шкодили нічиєму гонорові чи власності добр. А коли які ще будуть після скасування, то щоб їх було викинено з книг і щоб були скасовані вони публічним правом; так само, як усілякі листи та сеймові конституції, що суперечать вольностям нашим, Запорозького війська, і цілого народу нашого греко-руського, щоб були знесені й анульовані,— наші комісари повинні будуть про те уїюминатися.

Запорозьке військо в Київському, Чернігівському й Браславському воєводствах по той кордон, який буде встановлений і схвалений комісією, щоб лишалося без жодної одміни, як є тепер у королівських, княжих та всіляких дідичних, шляхетських, також у духовних землях, містах і селах. І щоб кожен козак жив спокійно та вільно в своїх власних домових хуторах, фільварках, млинах, ставах, полях, займищах, сіножатах і всіляких ґрунтах, також з варіння пива, куріння горілок, сичення медів і тримання корчем як у королівських, так і в шляхетських дідичних добрах в усіх трьох згаданих воєводствах без жодної від панів і їхніх старост перешкоди — про те належить нашим комісарам учинити постанови, і то для того, щоб не було завади козацьким вольностям і тим більше щоб міг ґрунтовно тривати між обома боками на вікопомні часи без порушення пожаданий мир.

Запорозьке військо потребує обмеження України в Київському, Чернігівському й Браславському воєводствах, виділення від Корони, яке замикається в тих воєводствах. А в тому обмеженні щоб могли безпечно заживати вольностей і спокійно поширюватися в своїх добрах без перешкоди, в чому б то не було, всі полки Запорозького війська: Київський, Паволоцький, Браславський, Уманський, Кальницький, Подільський і Торговицький, які були відпасовані так само, як стародавні полки Чигринський, Черкаський, Канівський, Корсунський і Білоцерківський. В Україні ніколи не повинні бувати війська коронні та литовські, не мати собі жодних зимових, і не належатиме їм доправлятися хлібів у повітах, що до України належать. Також і сенатори вищеназваних українських воєводств, як і панове дідичі, не мають наїжджати на міста, містечка і села, що будуть у тому обмеженні України, і не насилатимуть своїх слуг, але рік у рік кожен має дошукувати способу, щоб збирати через своїх висланих належний, згідно до зопільної ухвали й постанови, собі чинш зі своїх добр від посполитих людей. А коли б ті панове дідичі наїздили сюди, в Україну, то захотіли б через постійну свою нетерплячість виганяти козаків зі своїх добр або утискувати їх та примушувати до свого підданства й послушенства, а відтак мир не може бути тривалий.

Доми, хутори, фільварки і всілякі козацькі ґрунти від усіх загалом чиншів та податків, які потім мали бути ухвалені (щоб брати їх із посполитих), цілком мають бути вільні як у королівських, так і в дідичних добрах. Самому ж числу козаків, що будуть усюди на Україні, либонь, має бути обмеження, однак це треба постановляти особливим додатком до конституції; щоб їх жодним звичаєм не тягали навіть до найменших панських послуг ні сам пан у своїх добрах, ні старости, ані жодні насланники; щоб, заживаючи всіляких вольностей, вони належали тільки до влади запорозького гетьмана і віддавали своє послушенство у воєнних послугах гетьманові Запорозького війська. А коли козакові випаде їхати до Корони і до Великого князівства Литовського у будь-яких справах, то щоб з нього не витягали жодних цел і мит по шляхах, перевозах, переправах і жодним способом його не обтяжувано і не затруднювано.

Либонь, жодні коронні й Великого князівства Литовського війська ніколи не мають уступати за кордон в Україну, однак коли б у межах України мала бути якась війна від якихось ворогів, а гетьман іменем Запорозького війська потребував би

допомоги, тоді коронні війська за першою відозвою гетьмана Запорозького війська до коронних гетьманів одразу повинні будуть йти на поміч гетьману і Запорозькому військові в такому числі, як це потрібно. І всі ті коронні помічні війська мають бути під рейментом гетьмана Запорозького війська, а після упокоєння ворога зараз-таки мають з відома гетьмана Запорозького війська повертати з України на мешкання до Корони.

Також охотні, комонні й піхотні запорозькі війська, що перебувають під рейментом запорозького гетьмана, як завше, стають на оборону пограниччя від ворога; і щоб мали за розпорядженням того-таки гетьмана Запорозького війська своє задоволення без будь-якої перешкоди в харчах і в одежі з королівських і духовних добр, що знаходяться в Київському, Чернігівському й Браславському воеводствах; належить умовлятися, щоб одержувати за плату з податку від людей тих-таки воеводств, згідно сеймової ухвали.

На булаву гетьмана Запорозького війська щоб було конферовано привілеєм Чигринське староство, також індукта зі всієї України без жодної ні від кого перепони як у добрах діличних, так і королівських, і щоб це належало, з огляду на військові витрати як тепер, так і наступцям, гетьманові Запорозького війська.

А на військові гармати мають йти разом староства Лисянське, Корсунське, Богуславське.

Обозному, також військовим генеральним суддям, осаулам, писареві, полковникам, полковим осаулам, сотникам та іншій старшині Запорозького війська щоб, згідно Галицької комісії, було призначено відсоткове і надано на вічні часи річний королівський прибуток з інших староств українських, а не тих, що визначені на булаву й на гармати.

Коли потрібно буде панові королю й Річі Посполитій явної послуги Запорозького війська в польський край, то не гетьмани коронні, великий і польний, але сам його милість король має прислати указ до гетьмана Запорозького війська. А тоді, коли треба буде йти на ту послугу далеко від українських кордонів, сам гетьман із Запорозьким військом за указом його милості короля не має бути витягнений з України, але поспішити повинна буде частина війська з наказним гетьманом. І в польських краях на тих послугах або в будь-яких місцях, куди буде повернено, повинна доходити тому військові з ласки пана короля особлива плата за ті послуги, а коли ту послугу відправлять, вільно буде їм знову бути відпущеними до своїх домів, на Україну, без найменшого присилування.

Так само, як просимо про зведення залоги Білоцерківського замка, коли буде повернено з московської влади на бік пана короля Київ, щоб не було там впроваджено жодного коронного й чужоземного війська; про те наші комісари повинні будуть пильно домовлятися іменем Запорозького війська.

Терехтемирів і тамтешній монастир з усіма, що до нього належать, селами та ґрунтами має бути захований при гетьмані й Запорозькому війську на вічні часи.

Коли всі духовні та світські руського православного українського народу стани з гетьманом та Запорозьким військом оберуть пастором вільною елекцією київського митрополита, щоб було те потверджено. Іншого ж такого, якого не хочуть Запорозьке військо і всі стани православно-руські українські, жодним звичаєм щоб не ставлено на катедру Київської митрополії і щоб поза українськими межами нікому не допускано зватися київським митрополитом,— про те нашим комісарам належить пильно умовлятися.

Щоб свята Софія, катедральна церква, як й інші всі церкви й монастирі, що будуть у Києві та в інших місцях, згідно старожитніх прав, лишалися в усіх своїх, кожній церкві й монастирю належних, добрах і ґрунтах без жодного порушення і ніхто щоб їх не забирав,— це стосується всіх монастирів і Божих церков; комісарам належить про те пильно умовлятися.

Доглянуто [...] минулої конфедерації [...] з жодної такої ради, два супротивні і шкідливі для віри нашої православної, греко-руської, не уніатської, пункти, що дозволяють уніатам чинити все зле, і порушувати народний мир, і віднімати гвалтовно церкви, монастирі і бенефіції церковні. Адже в першому пункті, що постановив оборону римського костела, є той придатак про обряд грецької й уніатської церкви, а

на другому місці він є під титулом про релігію грецьку (другий доказ); ми не можемо аж ніяк сподіватися такого миру, не судячи про права⁹ владництва Перемиського і архімандрії Лещинської, найшовши, перш за все, в повіті Пінському й будь-де віддані уніатам церкви. Бо ми найменше хочемо через тих уніатських і уб'єктів, що встановились, порушувати тепер (через таке написане завдяки їхній сваволі право) права їхньої милості короля, дані православної Русі і апробовані повагою цілого з'їзду Річі Посполитої, а хочемо дати спокій святым монастирям, церквам і нашим духовним. Для того, оскільки ми до всієї Річі Посполитої били чолом на сеймі коронації [ідеється про сейм у березні 1670 р., де козацькі послі виголосили свої вимоги – перекладач-упоряд.] його королівської величності і Річі Посполитій, відповідно до минулої Гадяцької комісії, щодо того уніатського збурення, від якого всіляке зло походить, нашу інструкцію-наказа посилаючи, як домагалися, так і тепер [хочемо, щоб] вищезгадані обидві статті про них із минулої конфедерації аби допряма вичорнені і викинуті були чи на майбутньому, дасть Бог, сеймі знесені конституцією і надалі в правах судейських постанов ніякого нагаду про руську унію щоб не посміли писати, але щоб єдиної русі неуніатської давні права і теперішні підтвердження обережено, домовитися про те, і обіцянку оберігальну від їхніх милостей панів комісарів його королівської величності та Річі Посполитої на знесення тих уніатів, у конфедерацію прилучену за ділом прав, мають одержати наші комісари, а без того оберігання не мають приступити до завершення комісії.

* Примітки та переклад з російської мови В.Шевчука за виданням: «Летописи собитий в Юго-Западной России в XVII в.».— Т. II.— К., 1851.— С. 227—232.

Джерело: Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. 3. Кн. 2. – Остання чверть XVII – початок XVIII ст. / Упор., передмова В.Шевчука.- С.62-68.

СТАТТІ-ПРОХАННЯ ДО ТУРЕЦЬКОГО СУЛТАНА від 1668 року, 10 серпня*

*Переклад з латинського письма, а це перекладено із грецького письма, на чому
піддався Дорошенко під владу турського султана.*

ПРОХАННЯ І МОЛІННЯ КОЗАЦЬКІ, УЧИНЕНІ ДО ТУРСЬКОГО СУЛТАНА ВІД ГЕТЬМАНА ДОРОШЕНКА

1

Ми готові воювати з усяким неприятелем твого повелительства, а на затвердження цих договорів послано було посла, чауша, в літо від Різдва Христового 1668, в 10 день серпня.

2

За договором і установленням, які були в час Богдана Хмельницького, гетьмана, те ж хоче й Петро Дорошенко, гетьман, разом із послами, посланими до султанської величності, тобто: хай утвердить такі примирення і установлення, раніше мовлені, бо й він сам завжди готовий стати супроти всякого неприятеля султанської величності, коли буде нужда й потреба.

3

Того просимо, щоб раті, які повинуються султановому повелительству, тобто кримські, черкаські, ногайські, також і буджацькі й інші такі ж, котрі мають приходити в нашу поміч і в посіб'я, хай будуть під владою й керівництвом нашого гетьмана, а потім його наступників через те, щоб ті раті слухали гетьмана і купно із козацьким військом, коли буде потреба, змогли находити й нападати на неприятельські міста чи обороняти нас.

4

На утвердження цього прийму я, гетьман, і все козацьке військо знамено, також булаву і знамено, що його турки звать туї.

5

Коли ж зволить такими знаменами нас пошанувати й ударувати, султан оттоманський не захоче через те гадати, що ми є піддані й вельми уярмлені, чи данники, чи будь-яким податям повинні, але від усіх податей вільні і від усіх тяжких уярмлень жорстокості бажаємо бути відчужені. До того жадаємо, щоб гетьмана не переміняти, його ж Запорозьке військо собі вибере, і замість нього іншого не ставити, але тільки нехай оті знамена воїнські будуть для ознаменування і свідчення правдивого приятельства та згоди козацьких військ із оттоманською міццю й татарами — хай будуть готові перед нашим гетьманом у будь-якій війні, що буде супроти козацьких недругів, чи султанських, чи супроти татарських.

6

Коли султанові раті чи татарське військо прийдуть на поміч козакам і виходитимуть для посіб'я їм у вітчизну та країни їхні і до міст на відвернення неприязельської сили, не хочемо, щоб вони будували свої молитовні храми, що зуться мечеті, ані будь-які будови, котрі шкодять християнській вірі, також, де є руські церкви, щоб не могли їх розоряти і грабити, аби потім побудувати свої. До того, коли будуть козаки пошановані султанськими знаменами, ті ж таки знамена нехай шанують і турки, а в честь і любов тих знамен не зможуть грабити чужих маєтків і міст палити і нікого чоловічої та жіночої статі із козацького роду полонити і в царське місто Константинопольське відводити, а хто дерзне те вчинити, то покарати смертю, знищивши той рід, котрий буде супротивний роду козацького війська.

7

Війська, що приходитимуть із Волох та Мултян пособити нам, хай не зможуть марноти творити всім тим містам, монастирям, церквам, які є під гетьманською владою; священники, які живуть у нашій землі, нехай будуть у мирі, і без жодного страху, і без боязні та жаху, щоб пробували подібно всі, котрі хиротонію приймають од патріарха царгородського, а живуть у Києві та Галиччі [*митрополит мав титул: київський та галицький, за назвами двох князівських столиць – авт.*], щоб ними свій митрополит правив і рядив.

8

Щоб наш гетьман завжди був утверджений у своїй достойності аж до останнього дня життя свого так, щоб його ніхто не міг із султанової влади перемінити і з престолу його не скидати. Знову-таки, коли козаки, які з нами не годяться, почнуть творити зібрання і стануть супроти нас творити підступи та сітки зваб, хай не зможуть собі поставити іншого гетьмана через те, що ми вельми задоволені є і щирість маємо до панування цього гетьмана і згодні однодушно йти на супротивників наших аж до останньої відомсти.

9

А оскільки руський народ тепер розвівся [*тобто потрапив у залежність до різних володарів – авт.*], коли б поляки взяли думку, щоб не віддати їм Києва, а казали те все турку і до нас мали своє незакрите серце — та світла справа нехай іде в різні країни людей [*йдеться про те, щоб православні українці, перебуваючи під різними володарями, заживали вольностей і корилися одному митрополитові. Далі подається етнічне обмеження українського народу, незалежно від державних кордонів – авт.*], а тримати ту ж таки віру з греками не тільки в тих країнах, але і в інших межах і границях, тобто з однієї сторони — Перемишля, Самбора, і від міста Києва, і далі на двісті миль; з другого боку від ріки Вісли, а інші — з третього боку, тобто від гетьмана; і з четвертої сторони — від Севська та Путивля — всі тут є козаки. Сподіваємося, що й усі в малому часі це установлення приймуть і будуть із нами згодні — це подбає з великим старанням, з Божою поміччю, учинити гетьман наш, щоб інші звільнилися від уярмлень, які їх тримають і під ігом найбіднішим; коли ж вони привернуться до нашої влади, величезне створимо старання — нехай і ті не творять ніякого підступу й пагуби супроти султана й татарського хана. Одначе, оскільки нам такі численні не повинуються, але чи полякам, чи москві підданствують, чи від своїх

царів переконані, а більше грошима схилені, коли чинитимуть марноту людям турського повелительства чи супротивлятимуться ордам кримського хана, обіцяємо з ними нічого не діяти, а від співдружності із ними ухилитися і від дружби з ними хоронитися, а як на супротивника оттоманського султана поставати однодушно разом із гетьманом, щоб заради султана оттоманського помститися — як супротивників їх поб'ємо, сильно на них наступаючи.

10

Бажаємо до того, щоб не було находу і грабунку від тих, що довкола нас, підданих міст та меж турського султана, за велінням підданих, як у місцях, що є біля ріки, названої Деркус, так і тих, що поблизу Буга, на тих місцях, що поблизу Сочави, де нам фортеці ніяк не творити, ані сторожі не тримати.

11

А оскільки руський народ не знає жодної мови, окрім природної, старанно молить наш начальник і пан, щоб після повернення послів од султанської величності грамоти писалися до гетьмана і до всього козацького війська чи по-польському, чи по-грецькому; знову-таки, послі, що приходитимуть у наші краї, хай цілком говорять руським діалектом.

12

Просимо царської величності, щоб після смерті теперішнього царгородського патріарха, що зветься Методій, аби ніхто не став наступником, хіба той, що його архієрейський собор разом із кліриками виберуть, і такому в жодному разі не бути зміненому, а сидіти на престолі аж до останнього в своєму житті дихання. Це учинення хай цілим залишиться і для майбутніх патріархів. Коли ж хтось із архієреїв чи з кліриків дерзне заколючувати й скидати правдивого патріарха і посміє зійти на престола патріаршого чи через золото, чи дари,— такі люди, які знайдуть і триматимуть чужу річ, кріпко й сильно нехай будуть скарані.

13

Коли прийде час воювати із яким-небудь неприятелем і прийдуть звідусюди на поміч турські війська до нас, у нашу країну, не мають жити по селах та містах за своїм бажанням і вподобанням і щось насиллям брати, але хай живуть у місцях, їм призначених, і хай пробувають у них задоволені харчем та оброком, від нас дозволеним. Це саме зберігатимуть і наші козаки, коли підуть, покликані бувши на поміч султану, як є,— нехай задоволені будуть тим, що вільно зволяється.

14

Коли котрий козак судитиметься із турком, як винний буде турченин чи козак, усяк має судитися перед своїм старшиною і від нього караний бути у міру свого переступу. Коли ж хтось невинним виявиться, то щоб був вільно відпущений.

15

Нехай не учинить султан турський миру, ані хан татарський, із порубіжними і близькими володарями, а передусім із королем польським і з царем московським, союзу дружества нехай не творить без відома та згоди нашого гетьмана і всього козацького війська; нехай не будуть такі договори, як на війну, так і на мир схильні, без відома обох країн та дозволу. Коли ж турський султан чи татарський хан постановить мир і довершить договір чи вдома, чи в полі із козацькими неприятелями чи на марноту Запорозького війська, то явно зголошуємо, що наш гетьман такий мир матиме у ніщо, як нам шкідливий і пагубний. Так само відтак, щоб був мир твердий і постійний, є потреба, щоб той був із явною відомістю гетьманською і Запорозького війська, бо коли козацькі раті приймуть якусь марноту і сліпо постраждають од своїх супостатів, випаде потреба вдіяти відомству Запорозькому війську, так само й турському на скоєну образу без будь-якого розору нашого прийнятого миру, оскільки воістину обидва боки з'єднані навзаєм і єдиним тілом учинені супроти своїх недругів.

16

Завершення насамкінець хай буде таке: коли турський султан і татарський хан цієї постанови нашої прийняти не захочуть, але всеконечно замислять вчинити нас підданими й данниками цілковитими і все захочуть валити, гетьмана проганяти за своїм зволенням та іншого на його місце наставляти, монастирі й церкви наші

розоряти і нові мечеті зводити, і наших митрополитів переміняти, і данини від них вибирати, і з їхніх престолів скидати, податі від нас, русі, вишукувати та інші всілякі наклади, уярмлення, забираючи коні, воли та інші речі їстівні, ячмінь, овес та дрова чи будь-яку іншу річ і найменшу коли насиллям візьмуть, то тим приязнь нашу відкинуть і спротивляться нашим оцим статтям. Тоді ж бо гетьман і Запорозьке військо подбають, щоб іншим якимсь способом помислити про себе, міста свої зберігаючи і тримаючи під владою й пануванням своїм вільними, вільними і від усіляких уярмлень у всьому, а ніяк не змінно, однак ніколи супроти султанової величності не воюючи, ані рук наших не підносячи за неприятельським звичаєм, хіба раніше будемо переконані і примушені від турського і татарського війська.

17

Коли військо Запорозьке захопить якийсь певний град чи місто із поміччю турського війська, те взяте місто нехай буде під областю гетьмана і Запорозького війська; ніякої там не залишати сторожі і не творити турської фортеці.

* Перекладено *В.Шевчуком* з російської мови за виданням: *Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским.*— М., 1858.— Ч. I.— С. 208-212.

Джерело: Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. 3. Кн. 1. – Третя чверть XVII ст. / Упор., передмова *В.Шевчука.*- С.464-468.

Додаток 2

ЗАЗИВНІ УНІВЕРСАЛИ від квітня—травня 1648 року

1

Богдан Хмельницький, великий гетьман війська Запорозького і все Боже військо Запорозьке.

Доводжу до відома духовних людей — владик, архімандритів, протопопів, ігуменів, священників та інших слуг домів Божих, а також старшин грецької віри — війтів, бурмистрів, радників та інших урядовців, що ми зазнали чимало шкоди і кривд від ляхів і різних панів, які порушили наші права і зневажали наше військо Запорозьке, через що Україна наша і слава і Божі дома мало не загинули, і святі місця і тіла святих, які до цього часу з волі Божої на певних місцях лежать, мало не втратили слави, а ми — радості; до того ж проливається кров батьків наших, матерів, братів, сестер, духовних отців і невинних діточок, над якими висіла жорстока шабля ляхів і тепер на них упала; і знову чути плачі, крики, ламання рук, рвання волосся (мати дитину, батько сина, син батька) — це ридання всієї України голосами пробиває небо, прохаючи помсти від Господа Бога,— ось чому хочу я шаблею знищити цього неприятеля, пробиваючись за ним до Вісли.

Прошу вашої ласки і Господнього милосердя, щоб ви — люди одного Бога, однієї віри та крові, коли я буду наблизитися до вас з військом, приготували зброю — рушниці, шаблі, кульбаки, коней, стріли, коси, списи — для оборони стародавньої грецької віри. А де можете, будь-якими силами та способами готуйтеся зустрічати ляхів, цих ворогів наших і стародавньої віри нашої і нашого народу. Своїх панів і їхніх слуг, євреїв, вибивайте, рубайте, винищуйте для чистоти нашої землі, яку обіцяємо зробити благословенною. Запасайтесь найбільше порохом, а також оловом і грішми для справ, про які дам вам знати пізніше. А якщо довідаєтесь або почуєте від проїжджих чи перехожих про чужоземне військо, яке король зібрав проти нас, давайте нам знати і попереджайте нас. Це стосується і лядської землі, якщо є там таке військо і сила. Про все це прошу повідомити нас через нашого посильного.

За вашу доброту і прихильність обіцяю вам ласку мою і мого війська Запорозького і всім мій ласкавий поклін вдруте передаю.

Діялося у Чигирині.

Не слухайте одного пана Шемберга, не слухайте більше урядників, як невольники, ви, котрих батьки не піддавалися ніяким законам, ніяким королям, лише шанували його владу, та так жили, що вигнали татар і зайняли частину землі. Ніколи не знайдете способу на польську перемогу, як тепер не скинете цілком ярмо урядників і не здобудете свободи, тієї свободи, що наші батьки кров'ю окупили, і прийдете в недоступні місця на Дніпровому Низу.

Доволі вже, такі літа ми не дбали, що нас, обдертих з усякої признаки публічного права, покинено на самоволу королівських урядовців, що найбільше тоді терпіли, на визискування від євреїв. Нас, чутливих і живих, уважають дикими і неспокійними, відважних і добре заслужених, назвали нас бунтівниками. Це ж відомо цілому світові, що польське військо нищить козацьке і селянське добро, неславить їхніх жінок і дітей. Всім накладають невольницькі послуги, тягарі, панщинні роботи проти давнього звичаю, а як хто публічно чи приватно на стільки кривд вийде зі скаргою, зустріне тільки сміх і зневагу і — що найбільше — дістане наружні, безварті слова. Всі уважають лише, аби знищити козацький рід.

Навіть військову службу Річ Посполита призначила нам віднедавна безплідну, і ми в кордонах королівства втрачаємо козацьку відвагу, коли ж лише на Чорному морі, серед небезпек від турків, козацький народ росте, ширшає і живе.

Поляки поклали собі святою ціллю своєї політики опанувати наш лад самоуправи й вибору і наставляють над нами урядовців, як і деінде, не на те, аби вони розказували міщанам і селянам поправу, лише на те, аби силою могли затримувати міста.

На всі ті кривди немає іншого способу, як лише зламати поляків силою і погордою смерті, тих поляків, що вже відвикли від боротьби; а як доля нас покине, то покладемо перед ними мертві тіла і трупи, дамо ще стації, а душу і кров нашим начальникам; не полишимо міст і нив, лише дорогу застелимо могилами. Я вже з стількох прикладів знаю, що свобода не менше тоді певна, коли не маємо перед собою журби ворога, а найліпше її боронити в готовності і напрузі.

Дуже було б добре, якби вже раз на поляків, не відкладаючи, сполучно одним ударом козаки й селяни ударили. Мені здається, що це чесніше, ліпше й безпечніше, коли поляки почують залізо у власній середині, коли будуть мати щоденно перед очима ворогів, будуть бачити, як здобуваються і самим пострахом займаються міста — аж тоді знелюблять війну, повернуть волю козакам, аби мати спокій.

Щодо мене, то не буду жалувати ні життя, ні сили, готовий на всякі небезпеки, усе віддам, аби лише для загальної свободи і спокою, і душа моя не потішиться скоріше, доки не добуду свого плоду, що я в найвищій бажанні поклав.

Джерело: Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. 3. Кн. 1. – Третя чверть XVII ст. / Упор., передмова В.Шевчука.- С. 176-178.

ЗБОРОВСЬКИЙ ТРАКТАТ від серпня 1649 року

При звичайній королівській титлі.

ДЕКЛАРАЦІЯ ЙОГО КОРОЛІВСЬКОЇ МИЛОСТІ ЗАПОРОЗЬКОМУ ВІЙСЬКУ НА ДАНІ ПУНКТИ СУПЛІКИ

1. Його королівська милість своє Запорозьке військо захове при всяких давніх вольностях і відповідно давніх жалуваних грамот свою жалувану грамоту видає.

2. Лічби війська, бажаючи вигодити підданих своїх проханням і заохотити їх до своїх послуг та Річі Посполитої, дозволяє мати його королівська милість чотирнадцять тисяч Запорозького війська, а спорядження реєстрів повіряє гетьманові свого Запорозького війська з такою декларацією, аби котрий був би для того здібний відповідно гідності, і до реєстру вписувати козаків як у добрах шляхетських, так і в добрах його королівської милості.

І то за таким описом міст: від Дніпра почавши з того-ото боку в Димері, в Госностаїполю, в Користишеві, в Паволочі, в Погребищах, у Прилуці, у Вінниці, у Браславлю, а отим-ото від Браславля до Ямполья, до Дністра, також і до Дністра має розумітися [загалом], мають прийматися козаки в реєстр. А з другого ото боку Дніпра: в Острі, в Чернігові, в Ніжині, в Ромні і всюди аж до московського кордону та Дніпра. А що стосується інших місць його королівської милості та шляхетських над міру в тих описаних пунктах, то там козаки вже не мають бути. Вільно, однак, із них тому, котрий хоче бути в козацтві, без панського гамування вийти з усією маєтністю на Україну, коли буде прийнятий котрий до реєстру. А те спорядження реєстру має відправлятися через гетьмана запорозького найдалі до нового року свят руських (тобто до Різдва Христового) таким ладом: гетьман Запорозького війська має з підписом своєї руки і з військовою печаткою учинити реєстр за іменем тих усіх, котрі будуть уписані в козацтво, а те для того, аби в козацтві залишалися при козацьких вольностях, а інші всі мають підлягати замкам його королівської милості, а в шляхетських добрах своїм панам.

3. Чигирин, так як є в своєму обрубі, має бути завше при булаві Запорозького війська, який його королівська милість дає і теперішньому гетьманові війська Запорозького, доброрідному Богданові Хмельницькому, чинячи його вірним своїм слугою та Річі Посполитої.

4. Що тільки діялося під час теперішнього замішання з Божого допущу, те все має бути в забутті, не повинен жоден пан чинити помсти й карання.

5. Шляхті, як віри руської, так і римської, котра під час того замішання будь-яким способом бавилася при Запорозькому війську, його королівська милість із панської своєї ласки пробачає і переступ їхній покриває. А коли б котрого упрощено, як з добр дідичних, так і з інших, або котрого виведено, оскільки те все діялося в теперішнім замішанні, має бути сеймовою постановою скасовано.

6. Військо коронне, де козаки із реєстрового спорядження будуть, у тих місцях становиськ своїх не має мати.

7. Жиди державцями, відкупниками й закупниками християн і жителями не повинні бути в українських містах, де козаки мають свої полки.

8. З огляду на замішання унії, як у Короні Польській, так і у Великому князівстві Литовському, також щодо церковної цілості добр, фундацій, які до них належать, які мали за давніх літ, також і щодо всіх прав церковних, як буде намовлено і постановлено з преосвященним отцем митрополитом київським і з духовенством на найближчому сеймі, щоб на жадання отця митрополита все було дозволено, його королівська милість готовий дотримати, аби кожен тішився із прав та вольностей своїх і дозволяє мати місце в сенаті преосвященному його милості отцю митрополиту київському.

9. Гідності й усі уряди у Київському, Браславському, Чернігівському та Руському воеводствах, а саме воеводства, каштелянства, підкоморства, староства, земські суддівства та інші уряди, також і гродські має роздавати його королівська милість жителям чину шляхетського, відповідно давніх прав та привілеїв, до чого книги й виписи із книг мають видаватися руським письмом, і хоча то недавнім часом така конституція була вийшла, щоб руські письма як у земствах, так і в градах відставити, то щоб та конституція відставлена була, а ті уряди й достоїнності шляхти мають віддаватися шляхті віри руської.

10. У місті Києві, де є упривілейовані руські школи, отці єзуїти не мають там і по інших українських містах бути фундовані й ані деінде перенесені; школи ото ж усі інші, які там є з далеких часів, мають бути цілком утримані.

11. Горілкою шинкувати козаки не мають, окрім того, що на свою потребу зроблять щось; гуртом вільно йому, [козаку], буде продавати, шинки ж медів, пив мають бути згідно звичаю.

12. Вдови залишені козацькі щоб образи від панів та урядів не мали.

Ті пункти мають бути на сеймі затверджені, а тепер нехай усе піде в забуття, тільки згода, милість має бути захована поміж обивателями [...].

Джерело: Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. 3. Кн. 1. – Третя чверть XVII ст. / Упор., передмова В.Шевчука.- С.230-233.

БЛОЦЕРКІВСЬКИЙ ТРАКТАТ ІЗ РІЧЧЮ ПОСПОЛИТОЮ
від 28 вересня 1651 року
(витяги)
ПУНКТИ СПОРЯДЖЕННЯ І ЗАСПОКОЄННЯ
ВІЙСЬКА ЙОГО КОРОЛІВСЬКОЇ МИЛОСТІ ЗАПОРОЗЬКОГО
НА КОМІСІЇ ПІД БІЛОЮ ЦЕРКВОЮ
від 28 вересня 1651 року*

Віддаємо належну пану Богу подяку за заспокоєння і віддалення домового кровопролиття, яке досі тривало, оскільки військо його королівської милості Запорозьке із гетьманом та всією старшиною своєю віддало його королівській милості та Річі Посполитій вірне своє підданство.

Отож ми, комісари, [постановили]:

1

Лічбу війська реєстрового дозволяємо впровадити і призначаємо на двадцять тисяч, і це військо через гетьмана і старшину має бути зареєстроване, і в самих добрах його королівської милості, у воєводстві Київському, нічого не займаючи із Брацлавського та Чернігівського, має мати розташування на постій, а добра шляхетські мають залишатися вільні, і ті реєстрові ніде не мають залишитися, але хто козаком реєстровим у лічбі двадцяти тисяч залишається, той із добр шляхетських на Київщині, у Брацлавщині та Чернігівщині і з добр його королівської милості має перенестися до добр його королівської милості Київського воєводства туди, де військо його королівської милості утримуватися буде. А хто тільки виходитиме із реєстрових козаків, такий кожен має вільний спродати своє добро без перешкод панів, також старост і підстарост.

2

Те спорядження війська двадцяти тисяч його королівської милості реєстрового має початися за два тижні від сьогоднішньої дати, а закінчитися до Різдва. Реєстр того війська має бути відісланий із підписом руки гетьманської і до його королівської милості гродських книг [...], в якому виразно мають бути в кожному місті записані реєстрові козаки за іменем і прізвищем своїм, а весь компут [список – прим.] не має перевищувати лічби 20 тисячі; а хто тільки в тих реєстрах утримуватися буде, ті при давніх звичних вольностях мають залишитися, а ті, котрих той реєстр не покриватиме, залишатимуться у звичному підданстві замковім його королівської милості.

3

Коронне військо в Київському воєводстві у містечках, в яких залишатимуться реєстрові козаки, не має відправляти леж, але у воєводствах Брацлавському та Чернігівському, в яких козаків уже не буде. Тепер же, одначе, до спровадження реєстрів, до призначеного терміну Різдва, хай би до жодного не приходили замішання, поки не вийдуть до свого місця, до Київського воєводства добр його королівської милості, ті, котрі в лічбі та реєстрі 20 000 перебуватимуть; війська мають затриматися й далі Животова¹ не ходити аж до закінчення реєстру.

4

Обивателі у воєводствах Київському, Брацлавському, Чернігівському, до своїх добр, також і самі старости через урядників своїх, приходити мають і відразу ж обіймати всілякі провекти⁶, корчми, млини, юрисдикції, однак у самому вибиранні податків від підданих до того терміну спровадження реєстрів мають затримуватися, щоб ті, котрі будуть реєстровими козаками, тим часом вибралися, і вже тільки ті залишаться, котрі до підданства належатимуть. Також і в добрах його королівської

* Примітки та переклад з польської мови В.Шевчука за виданням: «Пам'ятники, изданные Киевской комиссией для раз бора древ низ актов» - Т. I – II. – К., 1898. – С. 598-602.

милості, що вже відомо буде, хто при вольностях козацьких залишиться, а хто при підданстві та послушенстві замковім.

5

Чигирин, згідно привілею його королівської милості, має залишатися при гетьмані, і як теперішній гетьман, уроджений Богдан Хмельницький, є з подання та привілею його королівської милості, так і напотім має бути під зверхністю й управою коронних гетьманів, і мають бути упривілейовані [*їдеться про гетьманів взагалі – прим.*]. Кожен, залишаючись гетьманом, має виконати присягу підданчої віри його королівській милості та Річі Посполитій, а полковники усі й старшина мають бути з подання гетьмана його королівської милості запорозького.

6

Релігія грецька, котру військо його королівської милості Запорозьке **profitetur** [*через занесення (латин.)- прим.*], має бути утримана в давніх вольностях, згідно давніх прав, [також] катедри, церкви, монастирі та Київський колегіум. Коли б хтось під час того замішання щось мав випросити або під котрим із духовенства, те жодної ваги не може мати.

7

Шляхта римської та грецької релігії, котра під той час замішання була при війську його королівської милості Запорозькому, також і київські міщани, ті всі мають покриватися амністією і утримані при здоров'ї, кондиціях та субстанціях своїх. Коли б щось під котрим було випрошено, має бути знесене конституцією, аби всі залишались у ласці його королівської милості. Навзаєм, козаки, котрі були при війську його королівської милості, мають залишатися при своїх вольностях, жінках та дітках.

8

Жиди в добрах його королівської милості і в шляхетських, як бували мешканцями та орендаторами, так і тепер мають бути.

9

Орда, яка на той час перебуває в землі, має бути зараз-таки відправлена і уступити із землі, жодної шкоди не чинячи в державах його королівської милості і не ставати кошом на ґрунтах Річі Посполитої; їх гетьман запорозький обіцяв привести до послуг його королівської милості, відтак коли б того не сталося, до майбутнього сейму більше жодного союзу та приязні із ними не має мати військо його королівської милості Запорозьке, але уважати за nepřиятелів його королівської милості та Річі Посполитої, рубежів боронити і супроти них із військом Річі Посполитої поставати. Також на майбутні часи з ними і зі сторонніми панами жодних не чинити зносин та конспірацій, але мають залишатись у вірному підданстві його королівської милості та Річі Посполитої цілком і непорушно. Так само як теперішній гетьман з усією старшиною і з усім військом Запорозьким, так і всі наступники після нього на майбутні часи цілком, вірно, зичливо мають залишатися на кожную послугу Річі Посполитій.

10

Оскільки ніколи військо його королівської милості Запорозьке реєстром не охоплювало рубежів Великого князівства Литовського, то й тепер охоплювати не має, але так, як вище є подано, утримуватися буде в Київському воєводстві.

11

Оскільки Київ є місто столичне і судове, то в ньому якнайменше козаків до реєстру має прийматися.

Ті пункти всі для ліпшої віри та певності, що мають бути всі непорушені та виконані як від нас, комісарів його королівської милості, так і від Запорозького війська, гетьмана та старшини навзаєм, а затим і Річі Посполитій поприсяжені тією ротою³, що всі ті пункти цілком мають бути дотримані.

А за таким заспокоєнням і спровадженням у мирі та згоді коронне військо зараз рушить у призначені місця й чекатиме на спровадження реєстрів; орда також зараз із землі відійде, а військо його королівської милості Запорозьке до своїх домів має бути розпущене.

На сейм, що незабаром буде, мають послатися посли від гетьмана його королівської милості запорозького, покірно дякуючи за милосердя і ласку його королівської милості та всієї Річі Посполитої [...].

Джерело: Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. 3. Кн. 1. – Третя чверть XVII ст. / Упор., передмова В.Шевчука.- С.250-254.

ДОГОВІРНІ СТАТТІ ІЗ РОСІЙСЬКИМ ЦАРЕМ ОЛЕКСІЄМ МИХАЙЛОВИЧЕМ від 13 березня 1654 року*

[7] 162 року [тобто 1654 – прим.], березня в 13 день, государ цар і великий князь Олексій Михайлович, усієї Росії самодержець, указав бути на казенному дворі у бояр: у боярина й намісника казанського у князя Олексія Микитича Трубецького, у боярина, намісника тверського, у Василя Васильовича Бутурліна, в окольничого й намісника каширського у Петра Петровича Головіна, у думного дяка у Алмаза Іванова запорозьким посланникам Самійлу Богданову та Павлу Тетері [Самійло Богданович-Зарудний був генеральним суддею, виконував дипломатичні доручення Б.Хмельницького; Павло Тетеря на цей час був переяславським полковником, згодом – гетьман – прим.] з товаришами.

І бояри та думні люди говорили посланникам: будучи у великого государя нашого, царя і великого князя Олексія Михайловича, всієї Росії, у його царської величності, ви, посланники, били чолом щодо тих справ до великого государя нашого, його царської величності, про які вам бити чолом наказали гетьман Запорозького війська і все військо Запорозьке. І великий государ наш, його царська величність, звелів од вас ті справи вислухати своїм, царської величності, ближнім боярам: боярину і наміснику казанському князю Олексію Микитичу Трубецькому, боярину й наміснику тверському Василю Васильовичу Бутурліну, окольничому й наміснику каширському Петру Петровичу Головіну, думному дяку Алмазу Іванову, і щоб ви зголосили про ті справи, про що бити чолом через вас вам наказано нам, боярам і думним людям царської величності.

1

Спочатку зволь, твоя царська величність, підтвердити права та вольності наші військові, як споконвік бувало в Запорозькому війську, щоб своїми правами судилися і вольності свої мали в добрах і в судах, щоб ані воєвода, ані боярин, ані стольник у суди військові не вступався, а щоб від старших своїх аби товариством суджені були, і де три чоловіка козаків, там два третього мають судити.

Під цією статтею помітка дяка Алмаза Іванова: «Цій статті указав государ і бояри приговорили: бути так за їхнім чолобиттям».

2

Військо Запорозьке в числі 60000 щоб завжди було повне. Указав государ і бояри приговорили: бути за їхнім чолобиттям 60 000 чоловік із тим, щоб гетьман велів козаків розібрати невдовзі та й списка їм учинив за своєю рукою для його царської величності.

3

Шляхта, яка в Малій Росії є і віру вчинила за непорочною Христовою заповіддю тобі, великому государю нашому, твоїй царській величності, щоб при своїх шляхетських вольностях пробувала, і поміж себе старших на уряди судові обирала, і добра свої та вольності мала, як бувало при польських королях, щоб інші, побачивши таке ударування твоєї царської величності, схилялися під область і під кріпку та високу руку твоєї царської величності з усім миром християнським. Суди земські та гродські мають відправлятися через тих урядників, яких вони самі собі добровільно виберуть,

* Переклад з російської мови В.Шевчук за виданням: *Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским. — Ч. I. — Москва, 1858. - С. 53-58;* примітки перекладача.

як було до цього. Також шляхта, яка казну свою мала за кріпостями на маєтностях тоді й тепер, щоб їм виплачено було чи на маєтностях доволідіти дано.

Цій статті указав государ і бояри приговорили: бути за їхнім чолобиттям.

4

По містах щоб урядники на те достойні обиралися із наших людей, які мають, як піддані твоєї царської величності, все справляти та урядувати і віддавати належний прихід по правді в казну твоєї царської величності.

Указав цар і бояри приговорили: бути за їхнім чолобиттям, а бути урядниками: війтам, бурмистрам, райцям, лавникам і грошові доходи, і хлібні, і всякі на государя збирати їм і віддавати в государеву казну тим людям, яких государ пришле, і тим людям для тієї збірної казни государ пришле над тими збирачами доглядати, щоб чинили по правді.

5

На гетьманську булаву щоб було надано з усіма приналежностями Чигиринське староство, що і нині для цього уряду пробувало. Указав государ, і бояри приговорили: бути за їхнім чолобиттям.

6

Боронь Боже смерті для пана гетьмана, але оскільки кожна людина смертна, без чого не може бути, то щоб Запорозьке військо саме з-поміж себе гетьмана вибирало і його царській величності звіщало, аби те було не в доуку його царській величності, оскільки то давній звичай військовий.

Государ указав, і бояри приговорили: бути за їхнім чолобиттям.

7

Маєтків козацьких щоб ніхто не відбирав, ті, котрі землю мають, то щоб добровільно мали, як і всі пожитки з тих земель при тих маєтках. Удів, котрі залишилися після козаків, щоб діти такі ж вольності мали, як предки та батьки їхні. Бути за їхнім чолобиттям.

8

Писарю військовому щоб за милістю його царської величності одна тисяча золотих для підлисків, також і млина для прохарчування, бо великі витрати має.

Бути за їхнім чолобиттям, давати із тамтешніх доходів.

9

На кожного полковника щоб по млину було через те, що великі витрати мають, але коли буде милість твоєї царської величності, то й більше того, чим твоя царська величність ударувати зволиш.

Государ ударував за їхнім чолобиттям.

10

Також і на судей військових по **300** золотих і по млину, а на писаря судейського по **100** золотих.

11

Також і осавулам військовим та полковим, що на послугах війська завжди перебувають і хліба сіяти не можуть, щоб по млину їм було, просимо твою царську величність.

Государ ударував за їхнім чолобиттям.

12

На чинення військового спорядження, і на пушкарів, і на всіх людей робітних для спорядження просимо твою царську величність свого милостивого розгляду, як узимку, так і на станах; також і на обозного **400** золотих.

Государ ударував, звелів давати із тамтешніх доходів.

13

Права, надані з віків од князів та королів як духовним, так і мирським людям, щоб ні в чому не були порушені.

Государ указав, і бояри приговорили: залишити права духовні та мирські без усякого порушення. Митрополиту ж київському, також і іншим духовним Малої Росії бути під благословенням святійшого патріарха московського, а в права духовні патріарх вступати не буде.

14

Посли, які відвічно з чужих земель приходять до Запорозького війська, щоб тих, які на добро були б пану гетьману і Запорозькому війську, вільно приймати і щоб це не було в доуку його царській величності, а коли б що було супроти його царської величності, то маємо ми звістити його царську величність.

Государ указав, а бояри приговорили: послів із добрими ділами приймати й відпускати, а на які діла приходили і з чим були відпущені, про те писати до государя. А які послы прислані будуть від когось із супротивним ділом, то тих затримувати і писати про них государю і без государського указу їх не відпускати. А з турським султаном та польським королем без государевого указу не зсилатися.

15

Як у інших землях данина віддається за раз, воліли б так і ми, щоб у відомій ціні давати від тих людей, котрі твоїй царській величності належать. А коли б інакше бути не могло, то на жодного воєводу не дозволяти, і про те домовлятися, хіба було б вибрано воєводою достойного чоловіка із тутешніх людей, має він ті всі доходи віддавати по правді його царській величності.

Цій статті государ указав і бояри приговорили: бути за тим, як вище написано: збирати війтам, і бурмистрам, і райцям, і лавникам та й віддавати в государську казну тим людям, кого государ пришле, а тим людям над збирачами наглядати, щоб чинили правду.

16

А тут про те мають посланники наші домовлятися, що коли б воєвода, наїхавши, почав ламати права і якісь чинив установи, то те мало б бути з великою доукою, оскільки вони до іншого права не можуть швидко звикнути і тягот таких не можуть зносити. А коли будуть старші із тутешніх людей, то справлятимуться відповідно тутешніх прав та уставів.

Бути урядникам із того війська; права та вольності доглядати їм.

17

Передоцім од польських королів ніякого гоніння на віру та вольності наші не було; завжди ми, [люди] всілякого чину, свої вольності мали, через що ми й вірно служили. А тепер, за наступом на вольності наші, примушені були піддатися його царській величності, під кріпку та високу руку. Старанно просити мають послы наші, щоб привілеї його царської величності нам на хартіях дав писані, щоб на вічний час непорушні були. А коли те дістанемо, ми самі поміж себе роздивимось: хто козак, той вольність козацьку матиме, а хто орний селянин, той буде повинність звичайну віддавати його царській величності, як було й перед тим. Також і на людей усяких, які є піддані його царської величності, [подати], на яких правах та вольностях мають бути.

Государ указав, і бояри приговорили: бути за їхнім чолобиттям.

18

Мають згадати про митрополита, як будуть розмовляти, і щодо того послам нашим дали ми усного наказу.

Государ указав, і бояри приговорили: митрополиту й усім людям духовного чину на їхні маєтності, якими нині володіють, дати жалувану грамоту.

19

Також просити старанно мають наші послы його царську величність, щоб його царська величність рать свою швидко прямо до Смоленська послав, нітрохи не відстрочуючи, аби ворог не зміг оправитися і з іншими з'єднатися, тому що тепер війська у нужді і щоб ніяким їхнім [противенця] звабам не вірили, коли б те у чомусь почали чинити.

Указав государ, і бояри приговорили: про похід оголосити посланникам, що царська величність зволить на ворога свого, на польського короля, іти сам, і бояр та воєвод послати з численними ряттями, як просохне, коли будуть уже кінські корми.

20

І те надібне діло пригадати, щоб найманого люду тут, на рубежі від ляхів, для всілякої небезпеки було 3 000, чи як воля царської величності буде, навіть і більше.

Оголосити: люди ратні царської величності завжди на рубежі для України для безпеки є і далі стояти будуть.

21

Був той звичай, що завжди війську Запорозькому платили; просити й тепер його царську величність, щоб на полковника по 100 єфимків, а осавулам полковим по 200 злотих, на осавулів військових по 400 злотих, на сотників по 100 злотих, на козаків по 30 злотих.

Відговорювати: великий государ, його царська величність, бажаючи задля християнської віри оборонити їх од гонителів і тих, котрі хочуть викоренити християнську віру Божої церкви, від латин, зібрав численні раті, і йде на ворогів, і свою государську казну для їхньої оборони роздав ратним людям численну. А коли був у гетьмана, у Богдана Хмельницького, государевий ближній боярин і тверський намісник Василь Васильович Бутурлін із товаришами, то говорив із гетьманом про число Запорозького війська. І гетьман казав: хоча число Запорозького війська й велике буде, а государ у тому збитків не матиме, тому що вони плати у государя просити не почнуть; і говорив гетьман при них, при судді та полковнику, тож їм про те казати не випадає.

22

Коли б мала вторгнутися орда, тоді від Астрахані та Казані треба на них наступити, також і донським козакам готовими бути, а тепер іще в братстві дати строку і їх не задрати.

Мовити: на Дон до козаків государеве повеління буде послано; а як тільки кримські люди задору якогось не учинять, то й на них не ходити, а коли задор учинять, то в той час государ укаже чинити над ними промисел.

23

Кодак-городок, котрий поставлений на рубежі від Криму, в якому пан гетьман там по 100 чоловік тримає і корми всілякі їм дає, то щоб і тепер його царська величність як кормами, так і порохом за нарядом зволив їх забезпечити; також і щодо тих, котрі за порогами коша бережуть, щоб його царська величність зволив виказати свою милість, оскільки не можна його, [Кодака], самого без людей залишати.

Про ту статтю царської величності милостивий указ буде потім, як про те відомо стане, скільки яких запасів у ті місця посилялося і скільки буде доходів у зборі на царську величність.

Понад те бояри говорили: коли які государські люди всяких чинів почнуть утікати у государеві черкаські городи та міста, то тих-бо розшукувати, щоб віддавати.

Джерело: Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. 3. Кн. 1. – Третя чверть XVII ст. / Упор., передмова В.Шевчука.- С. 262-267.

ГАДЯЦЬКИЙ ТРАКТАТ

В ім'я Боже амінь.

**До вічної пам'яті тепер і тих, що будуть потім
завжди.**

Комісія поміж станами Корони Польської та Великого князівства Литовського з одного і вельможним гетьманом та військом Запорозьким з другого боку через вельможних Станіслава Казимира Беневського, волинського, Казимира Людвіка Євлашевського, смоленського каштелянів з сейму від найяснішого Яна Казимира, з божої ласки короля польського і шведського, великого князя литовського, руського, пруського, мазовецького, жмудського, інфлянського, смоленського, чернігівського, готського, вандалського дідичного короля та всіх станів коронних і Великого князівства Литовського призначених комісарів з вельможним Іваном Виговським, гетьманом та всім військом Запорозьким в обозі під Гадячим, дня 6 (16) вересня, року Божого 1658, Бог дав, щасливо і вічноотривало закінчена.

На тому місці вельможний гетьман запорозький зі своїм військом, прийнявши, як належить, пристойно і подячно, нас, комісарів, і зваживши на повну комісарську силу, дану нам від його королівської милості милостивого пана та станів коронних і Великого князівства Литовського сеймовою повагою, декларував з усім військом, що не з доброї волі, а з примусу Запорозьке військо притиснуто було так всілякими утрудненнями і приступило до своєї оборони. Отож його королівська милість, наш милостивий пан, згадуючи батьківським серцем все, що сталося через колотнечу, взиває до єдності - не погорджуючи прихвальністю його королівської милості добротливого пана, ласку покійно приймаючи, приступають до тієї комісії, потім до спільної домови, постанови, згоди, щирості і із суспільної любові, беручи за свідків старших заступників Божих, що постановлене має бути щиро, правдиво і вічно дотримано. У той спосіб постановили ми вічний, який ніколи не можна розірвати, мир.

1. Релігія грецька старожитна, та і така, з якою стародавня Русь приєдналася до Корони Польської, аби залишалася при своїх прерогативах і при вільнім відправленні набоженства, аж куди мова руського народу сягає, в усіх містах, містечках, селах, як у Короні Польській, так і у Великому князівстві Литовському, також на сеймах, у військах, трибуналах, не лише в церквах, але в публічних процесах, візитиванні хворих, на священних зібраннях, при похованні вмерлих і в усьому взагалі і то так, як набоженства свого вільно та публічно заживає римська віра.

Також релігії грецькій дається сила вільно засновувати церкви, чернецтва, нові монастирі, так само поновлювати та відбудовувати старі.

Що ж стосується церков і добр, фундованих здавна на старожитну церкву грецької релігії, при них залишатись мають греки старожитні, православні, а церкви ті після надання публічних прав вірним через полковників та іншу старшину Запорозького війська протягом половини року віддано буде через зобабіч призначених комісарів. А ту віру, що є супротивна вірі грецькій православній і яка множить незгоду між римським і старогрецьким народами, жоден із духовного та світського, сенатського та шляхетського станів церков, монастирів, фундушів засновувати й помножувати не може як у духовних добрах, так і в його королівській величності і у власних дідичних у будь-який спосіб, і силу цієї комісії не порушуватиме на вічні часи. А римську віру у воєводствах Київським, Брацлавським, Чернігівським вільно сповідувати, але пани світські, так і дідичні, так само й урядники його королівської милості релігії римської жодної юрисдикції не матимуть над духовними, світськими і ченцями релігії грецької, окрім їм належного пастора.

А що в спільній витчизні спільні прерогативи взаємно належно мають обидві віри, то отець київський митрополит, що є зараз і буде згодом, з чотирма владиками: луцьким, львівським, перемишлянським, холмським і п'ятим з Великого князівства Литовського мстиславським, згідно їхнього власного порядку, мають засідати в сенаті з такою прерогативою і вільно голосувати, як у сенаті засідають ясновелебні їхні милості римського сповідання. Місце однак призначається його милості отцю митрополитові після його милості ксьондза архієпискупа львівського, а владикам після біскупів їхніх повітів. У Київському Воєводстві сенаторські достоїнності не мають даватися тільки шляхті грецької віри в правочинності тих урядів. А у воєводствах Брацлавському, Чернігівському переваги сенаторські мають подаватися альтернативно, так що після відставки сенатора грецької віри має заступати сенатор римської віри. В усіх однак трьох тих воєводствах в осади й добру посесію уряди мають віддаватися, подавши клятву теперішніх посесорів.

Для того, щоб розросталася зупільна любов у містах коронних Великого князівства Литовського, скрізь, куди поширилися церкви грецької віри, мають заживати вольностей, свобод і ніякою перешкодою до магістрату грецька релігія не може бути.

Академію Київську дозволяє його королівська милість і стани коронні установити, вона такими прерогативами та вольностями має задовольнятися, як і академія Краківська, з тією однак кондицією, аби в тій академії не було жодних сект аріанських, кальвіністських, лютерських професорів, учителів та студентів. Отож аби

між студентами та учнями не було жодної оказії до звади, всі інші школи, які були перед тим у Києві, його королівська милість накаже перенести в інше місце.

Його королівська милість, пан наш милостивий, і стани коронні та Великого князівства Литовського дозволяють також другу академію там, де побачать її принагідне місце, яка буде заживати таких прав і вольностей, як і академія Київська, але така має бути установлена кондиція, щоб у ній сект аріанських, кальвіністських та лютерських професорів, учителів, студентів не було. А де та академія буде, вже там інших шкіл не можна буде відкривати на вічні часи.

Гімназії, колегії, школи і друкарні, скільки їх буде потрібно, буде вільно відкривати без утруднень і вільні науки відправляти, і книги друкувати усякі із релігійною конверсійністю, без ущербку, однак, королівського маєстату і без насмішок на короля, його милість.

А оскільки вельможний гетьман із Запорозьким військом, од Річі Посполитої одірваним, з любові до його королівської милості, пана свого милостивого і власної вітчизни, відступаючи від усяких сторонніх протекцій, повертається, тож його королівська милість пан наш милостивий і всі стани коронні та Великого князівства Литовського, оскільки пан Бог допустив на два боки, офірувати за спільні гріхи його святому маєстату, покрити вічною амністією; тобто вічним забуттям, подаючи різної кондиції людям від найменшого до найбільшого, ніколи не виключаючи як з-посеред Запорозького війська, так і урядників шляхетного стану, так само і приватних людей, тих загалом усіх, які будь-де і будь-коли залишилися й залишаються при вельможних гетьманах як померлому, так і теперішньому, ніякої помсти ані королівський маєстат, ані сенат, ані вся Річ Посполита, ані ніхто з приватних супроти них і кожному зосібна, від найбільших до найменших, не буде чинити і взагалі всі несмаки і все те, що тільки під час війни діялося, цілим християнським серцем під свідомством страшного Бога зупільно добре, по-дружньому собі подарувавши, жодної один до одного ані явної, ані потаємної не повинні чинити помсти і практики, не даючись зводитись без жодного звільнення, коли б хотіли чинити скритні задуми, звільняючись від присяги.

... (Конфіскації), як під тими, які є належні до Запорозького війська, так і під шляхтою, яка при вельможному гетьмані у Запорозькому війську і при шведах в'язалася, від будь-кого запрошена, і надані від початку війни без усяких вимовлень, загалом усі і кожен зосібна касуються і законом публічним зносяться, і щоб вони нічиєму не шкодили гонорові, ані власності добр, які будь-де були за касацією і з книг оголошеними вважати і тих добр власним посесорам вільно віддавати володіти, і не мають боронити того кадуками під цілковитим знеславленням.

А оскільки сама річ, так і ім'я самої амністії повинні бути святі і оскільки в давнім стані речі й особи всілякої кондиції людям відновлено, то до тієї ж єдності, згоди, милості, права, пана повертаються, як було перед війною. Також застерігається, коли хтось би важився рвати те святоблिवе з'єднання публічно чи приватно, смів би комусь за посідання ворожі дії пострікати, такий, як осквернитель згоди, карі має підлягати. В чому, коли б трапилася оказія для збереження лихослів'я, пильно має бути чинена інквізиція, з обох боків, Вся Річ Посполита народів польського, і Великого князівства Литовського, і Руського та провінцій, що до них належать, відновлюється в повноті так, як було перед війною, тобто аби ті народи залишалися в своїх межах і свободах непорушно, як були перед війною, згідно прав, описаних у радах, судах і вільної елекції панів своїх, королів польських, і Великого князівства Литовського, і руських.

А коли буде необхідність війни зі сторонніми панами на зміну кордонів, або щось би сталося вольності тих народів - проти озлоби й пустоти має бути, а при свободах своїх вище названі народи мають ставати добре, по-дружньому як одне ціле, однієї і нероздільної Річі Посполитої, не чинячи поміж себе різниці щодо віри, але хто заявить і зголосить себе до релігії християнської, римської і грецької, усіх при мирі й вольності залишати. Також на права чи декрети, що (постали) з очевидної контрверсії, так і в супротиві, правні приводи були встановлені перед війною і в час війни.

Війська Запорозького має бути число шістдесят тисяч, або як вельможний гетьман подасть на реєстрі. Затяжного війська - десять тисяч, яке також, як і

Запорозьке, має залишатися під владою того-таки гетьмана, і з податків, ухвалених на сеймі, у воєводствах Київському, Брацлавському та Чернігівському та інших має йти кошт від Річі Посполитої на те військо.

Стан Запорозького війська у тих воєводствах і добрах призначається, в яких лишалися перед війною, і тому війську стверджуються всілякі вольності привілеями найясніших королів польських надані, утримуючи їх при стародавніх вольностях та інших звичаях, і їх не тільки ні в чому не ображатимуть, але всілякі загалом підтверджують повагу. Надто жоден державець добр його королівської милості і староста, ні дідичний пан і пожиттєвий, ані їхні підстарости, урядники та інші всілякі службові особи жодних податків з козацьких хуторів, сіл, містечок і домів не братимуть жодним претекстом, але, як люди рицарські, мають бути вони вільні від усіляких найбільших і найменших утяжень, також від цел і мит по цілій Короні і Великому князівству Литовському Також і від сусідів усіляких старост, державців, панів і їхніх намісників мають залишатися вільні, перебуваючи тільки під юрисдикцією самого гетьмана руських військ. При тому всілякі напої, лови, польові та річкові, та інші козацькі пожитки вільно мають лишатися при козаках, згідно старих звичаїв.

Зосібна також для подальшого прихилення до послуг його коро лівської милості, кого гетьман руських військ презентуватиме за гідних шляхетського клейноду, тих усіх без утруднень буде нобілітовано з наданням усіляких шляхетних вольностей так, однак, визначаючи, щоб з кожного полку могло бути сто нобілітованих. Жодних військ польських та литовських або чужоземних ніхто не буде впроваджувати у воєводства Київське, Брацлавське, Чернігівське. Війська однак платні, які будуть під владою гетьмана військ руських, будуть вибирати хліб з добр королівських та духовних у згаданих воєводствах за ординансом того-таки руського гетьмана. А коли б мала бути якась війна від границь руських і була б потреба у посиленні коронних військ, то ті мають бути під регіментом гетьмана руських військ.

Для ліпшого підтвердження цих пактів і певності, гетьман руських військ до кінця свого життя гетьманом руських і першим сенатором у воєводствах Київському, Брацлавському та Чернігівському залишатиметься, а після його смерті має відбутися вільне вибрання гетьмана, тобто оберуть чотирьох електів статусом воєводств Київського, Брацлавського та Чернігівського, його милість вибере.

Монетний двір для карбування всіляких грошей у Києві, або будь-де, як належить і буде зручно, має бути засновано, згідно однієї ліги і з королівською особою. Податки, котрі Річ Посполита ухвалюватиме на сеймі, у воєводствах Київським, Брацлавським та Чернігівським мають йти на платного жовніра, який залишається під владою гетьмана руських військ.

Спільна рада і спільні сили тих народів мають бути супроти будь-якого ворога. Дбатимуть ті три народи спільно, всілякими способами, аби вільна була навігація Річі Посполитій на Чорне море.

Однак коли його милість цар не захоче повернути провінцій Річі Посполитої і наступатиме на Річ Посполиту, тоді всі сили, як коронні і Великого князівства Литовського, так і війська руські Запорозькі під регіментом свого гетьмана будуть з'єднуватися і воювати.

Добра рухомі й нерухомі, королівщини, також і суми грошей обивателів Руської землі, котрі в'язалися чи при шведському війську, чи Запорозькому, і зараз до вітчизни повертаються, конфісковані, мають бути повернені і заслуги їхні у війську коронним та Великого князівства Литовського мають бути компенсовані й оплачені рівно із заслугами військ коронних та Великого князівства Литовського.

А що від цього часу гетьман із Запорозьким військом теперішнім і що буде потім, відступившись від усіляких сторонніх протекцій, не повинен буде більше до них в'язатися і взагалі у вірності, підданстві, послушенстві найяснішого маєстату польського королівства і наступників його, також усієї Річі Посполитої має і мають, буде і будуть на вічні часи, не порушуючи однак постановленого братерства з його милістю кримським ханом.

Ніяких послів від сторонніх держав не приймати, а коли такі трапляться, їх до його королівської милості мають відсилати. Також ані військ чужих не впроваджувати і

не мати жодного із сторонніми порозуміння на шкоду Річі Посполитої, хіба доповівши його королівський милості.

Приватом усім зобабіч, так і духовним римської віри у воєводствах Київським, Брацлавським, Чернігівським, Подільським, також у Великому князівстві Литовському і на Білій Русі, і в Сіверщині до біскупств, пробовств, каноній, плебаній і добр, що до них належить, також ченцям усім до костьолів, кляшторів, дібр, фундацій, також світським зобабіч до добр дідичних, староств, держав і власностей своїх дожиттєвих, заставних і за іншими контрактами належних у тих-таки воєводствах і у Великому князівству Литовському, на Білій Русі і на Сівері, які там залишаються, відкривається безпечне повернення і віддача майна. Час однак повернення і віддачі майна його королівська милість, знісшись із гетьманом запорозьким, має призначити. Також спосіб того повернення майна має бути дотриманий, щоб жоден до своєї власності не повертався, а тільки за універсалом його королівської милості та вельможного гетьмана Запорозьких військ. З чого має бути взаємна зобабіч конференція.

А для розгляду різних справ, як кримінальних, так і поточних повинні мати в тих воєводствах свій особливий трибунал із таким укладом, які самі собі визначать. Окрім того, мають бути осібні судові староства овруцьке та житомирське.

А для ліпшої певності, оскільки гетьман із Запорозьким військом і відірвані воєводства відкидають усі інші протекції сторонніх народів, а добровільно, як вільні до вільних, рівні до рівних і шляхетні до шляхетних повертаються, для певнішого дотримання цього теперішнього постановлення дозволяє тому народові руському його королівська милість та Річ Посполита мати осібних печаткарів, маршалків, підскарбіїв разом із сенаторською достойністю та інші уряди руського народу, які згідно роти коронних урядників мають виконати клятву, додавши той пункт, що нічого супротивного теперішньому постановленню печаткувати не будуть і взагалі остерігатимуть, щоб тому постановленню через конституцію або сеймові декрети і задвірні рескрипти, універсали, привілеї, не діялося нічого супротивного. До тих печаткарів, уряду і канцелярій належатимуть всі тільки духовні милості митрополій, єпископій, ігуменій та бенефіцій, надання деяких дає його королівська милість, пан наш милостивий у воєводствах Руським, Київським, Волинським, Подільським, Брацлавським, Чернігівським, також і суди з королівських міст і згаданих тільки трьох воєводств, і всілякі декрети як задвірні, так і сеймові.

А що тільки б супротивне вийшло тому постановленню з коронної канцелярії або великого князівства Литовського, те недійсне має бути і голова такого привілею не тільки тратить привілея, але і карі має підлягати на десять тисяч литовських кіп, і це ставитиметься на суд перед королем, його королівською милістю спеціальним списком.

Щоб випадки суперечок щодо підданих, звинувачених у сваволі, не приводили до нових заворушень, усі процеси про належність підданих до наїздів, забоїв, шкод, починених під час внутрішніх колотнеч, земські, городські, трибунальські, також декрети трибунальські персонально щоб розглядалися, особливо у воєводствах Київським, Волинським, Брацлавським, Чернігівським, і касувалися.

З царем, його милістю московським, коли б дійшло до постановлення пактів його королівською милістю і станами коронними та Великого королівства Литовського, має бути забезпечено репутацію й теперішнього постановлення вельможному гетьманові і Запорозькому війську і застережено.

Оцю комісію як їхні милості комісари, так і вельможний гетьман князівства Руського фактично підтвердили присягою і запис присяги виразно підписано рукою їхніх милостей. Більше того, та комісія постановлена буде особливою присягою з сенату через ясно превелебного його милість ксьондза біскупа віленського, також їхніх милостей панів гетьманів чотирьох коронних і Великого князівства Литовського, і печаткарів обох народів, так само і через маршалка посольського, боку рицарського на сеймі, який повинен бути якнайшвидше скликаний у присутності послів, відправлених від вельможного гетьмана Запорозьких військ.

А що стосується присяги його королівської милості, пана нашого милостивого, те з ласки своєї панської на покірливе прохання Запорозького війська зволяє його королівська милість і за неї панове комісари, їхня милість, асекурують.

Присяги ж полковників, сотників та усіх старшин Запорозького війська після сейму, на якому буде затверджено теперішнє постановлення, буде виконано перед комісарами, на те депутованими.

Щоб та комісія мала вічну вагу та повагу так як звучить з початку до кінця, буде вона вписана в право посполите, тобто в конституцію, сеймом, апробована, знана і утримана як вічне і невідкличне право.

До великої руської булави має належати Чигиринське староство, так як постановлено в певний час у привілеї уродженого Богдана Хмельницького, наданому від його королівської милості. А гетьман військ руських вільний мати резиденцію при його королівській милості.

Конвокація воеводств Київського, Брацлавського, Чернігівського після майбутнього сейму, дасть Бог, буде складена найшвидше від його королівської милості, пана нашого милостивого, універсалом.

Діялося, як вище подано, в таборі під Гадячим,
дня і року вище
названих.

Іван Виговський,
гетьман військ руських
рукою власною.

Джерело: Грабовський С., Ставроян С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. – К.: Генеза, С.497-508.

**СТАТТІ, АБО ПЕРЕЯСЛАВЛЬСЬКІ КОНСТИТУЦІЇ, ДАНІ ПРИ
ОБРАННІ НА ГЕТЬМАНСТВО ЮРІЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ВСЬОМУ
ЗАПОРОЗЬКОМУ ВІЙСЬКУ ВІД ВЕЛИКОГО ГОСУДАРЯ, ЦАРЯ
ВСЕРОСІЙСЬКОГО,
в літо 7167-го, січня 13-го,
а від Різдва Христового — 1659-го**

(Витяг)

СТАТТЯ ПЕРША

Про готовність усього війська до війни

За указом і повелінням великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича, самодержця всієї Великої, Малої та Білої Росії, його царської величності, завжди бути готовими до государської служби гетьманові з усім військом, куди лишень буде його царське зволення.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і чернь, вислухавши цю статтю, постановили бути цій статті так, як написано.

ДРУГА

Про полки, як багато їх має йти на війну

Також, де укаже великий государ, послати на його, государеву, службу кілька полків, і йому, гетьманові, посилати ті полки без жодної відволоки. [...]

ТРЕТЯ

Про гетьманську вірність щодо його царської величності

Гетьманові бути вірним і навіки невідступним і не зваблюватися ніякими людськими оманками. Також не вірити ніяким вимовам про Московську державу, а хто почне заводити посвари, то таких людей карати смертю, а про всілякі посварні справи писати до великого государя, його царської величності. Також коли ті посварні справи йтимуть від людей Московської держави, то воеводи государевих порубіжних міст донесуть тим людям государевий указ після розгляду з певним присудом. [...]

ЧЕТВЕРТА

Про государевий указ щодо війни

Без указу й повеління великого государя, його царської величності, самому гетьманові з усім Запорозьким військом нікуди не ходити на війну й нікому з навколишніх держав не допомагати, і не посилати на допомогу великими й малими полками людей Запорозького війська, щоб через ті запомоги Запорозьке військо не змалюлося, а коли хто піде на ту війну самоправно, без гетьманського відома, то тих карати смертю. [...]

П'ЯТА

Про воевод по містах з військами задля оборони

Великий государ, його царська пресвітла величність, звелів бути у своїх, царської величності, черкаських містах, у Переяславлі, в Ніжині, в Чернігові, в Браสลавлі, в Умані, своїм, його царської величності, воеводам з ратними людьми для оборони від ворога. Тим воеводам не втручатися у військові права й вольності, а які воеводи будуть у Переяславлі й Ніжині, то тим бути на своїх припасах. У Києві, в Чернігові і в Браславлі воеводам володіти тими маєтностями, які належали до воеводств раніше. А в полковничі побори воеводам не втручатися. Хто ж учинить якесь насильство, то тих карати; які ратні люди великого государя будуть у тих государських черкаських містах, то тим государевим ратним людям не ставати на дворах реєстрових козаків, а ставати тим государевим ратним людям у всяких жителів, опріч реєстрових козаків. Також не брати у реєстрових козаків і підвод під посланців чи гінців, а брати те у міських та сільських жителів. Реєстровим козакам тримати вино, пиво, мед, а продавати вино можна бочками на оренду і куди хто захоче, а пиво й мед продавати вільно гарцем. А хто продаватиме вино в кварти, то тих карати. [...]

ШОСТА

Щоб черкасьям не бути в залогах у Білій Росії

У городах, містах і містечках у Білій Росії нині й надалі не бути черкаським залогам, щоб не чинилося тим самим сварок поміж великоруських та білоруських ратних людей.

Гетьман, і все Запорозьке військо, і чернь постановили віднині не бути черкаським залогам у Білій Росії. Полковникам, сотникам і козакам у Білій Росії не називатися запорозькими козаками, а поки що належати до Ніжинського, Чернігівського і Київського полків. А хто називатиметься Запорозьким військом Білоруським, Старобихівським та Чаусовським, то тих висилати з їхніми пожитками в государеві черкаські міста. А хто не захоче йти в черкаські городи, то жити тим у тих місцях, але запорозькими козаками не називатися. А коли б хто почав називатися запорозькими козаками і піде до польського короля, то тих ловити й карати на горло.

СЬОМА

Про вибрання гетьмана й полковників

Коли гетьман буде встановлений на гетьманування за указом його царської величності і за вибранням усього війська, а тоді вчинить якийсь переступ, то війську без указу його царської величності самим гетьмана не змінювати. Захоче новопостановлений гетьман учинити якийсь переступ, опріч зради, то великий государ, його царська величність, звелить дійти права в тому всім військом, а після того звелить учинити указ, як здавна повелося у війську. А самим самовільно, без указу його царської величності, гетьмана не міняти, також і гетьман не може без ради й поради усієї черні вибирати когось у полковники й інші керівні люди, і щоб вибирали у військо полковників на раді, кого вподобують поміж себе зі своїх полків, а з інших полків у полковники не вибирати. Так само гетьман не повинен відставляти тих полковників без ради.

ВОСЬМА

Про чужовірців, щоб не було у військовому начальстві неправославних

У Запорозькому війську надалі не можна бути в начальниках людям деяких інших вір, крім православних християн, аби не було від того ніяких сварок і оман. Не можуть бути в керівних людях і новохрещені іноземці, тому що від новохрещених іноземців починається у війську великий розрух та чвари і їм, козакам Запорозького війська, чиняться налоги й ущемлення. А кого оберуть з нових полковників, то тих

новопостановлених полковників привести до присяги на вірне підданство і на вічну службу. [...]

ДЕВ'ЯТА

Про зрадників Виговських

Щоб жінку й дітей зрадника Івашка Виговського гетьман та військо віддали за його зраду царській величності; також і брата його Данила, й інших Виговських, які є лише в Запорозькому війську. А надалі не бути Виговським не лише при гетьмані і в урядниках, але й у Запорозькому війську.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, й чернь, вислухавши на раді цю статтю, постановили віддати невзабарі його царській величності жінку й дітей Івашкових [Виговського - прим.], а також його брата Данила.

ДЕСЯТА

Про інших зрадників його царської величності

Тих, що були у змові зі зрадником Івашком Виговським [...], то тим навіки, на все життя не бути у військовій і таємній раді і ні в якому уряді. А коли хто вчинить супротивне до цієї статті: прикличе їх у раду і покладе на них якийсь уряд, то ті каратимуться смертю. [...]

ОДИНАДЦЯТА

Про те, хто з керівних має бути при гетьмані

При гетьмані має бути зобіруч Дніпра по судді, по осавулу і по писарю. [...]

ТРИНАДЦЯТА

Про невільників

Щоб полонені обох боків були вільні. Хто де захоче бути, то тих не неволити на обидва боки. [...]

ЧОТИРНАДЦЯТА

Про забрані прапори й гармати

Щоб без найменшої затримки були віддані в Київ узяті під Конотопом прапори, гармати й велика верхова гармата. [...]

П'ЯТНАДЦЯТА

Про Старий Бихів

Гетьманові звеліти очистити для великого государя місто Старий Бихів і звеліти вивести з того міста черкас та служивих людей інших чинів, тому що місто віддаден належало польському королеві, а не черкасам. Бо в нинішні проминулі часи чинилися від зрадників, від Самошки Виговського та від Івашки Нечая, і від їхніх радників всілякі злі розрухи, й бунти, і велике кровопролиття ратним людям великого государя. Багатьох вони, взявши під присягою чи таємно, били до смерті, отож надалі тим зрадникам годі бути в Бихові керівними людьми і годі від них бути такому злу. А в Бихові, окрім государевих людей московського народу, нікому більше бути не можна через те, що будуть усілякі сварки, адже ляхи живуть близько — вони безперервно колотили та й надалі почнуть колотити. А можна тим людям бути в Ніжинському чи Чернігівському полку чи де хто захотів би. [...]

ШІСТНАДЦЯТА

Про збіглих людей із міст як з боярських, так і християнських у черкаські міста

У минулі [...] роки і після них численні люди й селяни дворян та боярських дітей розбіглися з Брянського, Карачевського, Рильського та Путивльського уїздів у черкаські міста: в Новгородок-Сіверський, в Почеп і Стародуб. Вони, приходячи з тих міст до своїх поміщиків та вотчинників, чинять нестерпні всілякі злості й розори. То щоб гетьман і Запорозьке військо звеліли, розшукавши їх, віддати тих злодіїв та втікачів їхнім поміщикам та вотчинникам і надалі учинити міцний наказ, щоб у черкаських містах нікого не приймали з тих боярських людей та селян, які й надалі втікатимуть у черкаські міста, щоб не було ніяких розрухів у тих порубіжних містах, а служивим людям щоб не було ніякого розору. А про кого із тих збіглих, про чийх людей чи селян почнуть писати воєводи з міст, то тих віддавати назад. А коли хто прийматиме тих збіглих людей і селян, то тих карати на смерть. Також буде: хто з Запорозького

війська учинив над ким смертне вбивство, чи якийсь розрух у людях, чи якась інше зло та втече в государеві околичні міста, а гетьман і полковники почнуть про них писати до воєвод околичних міст великого государя, то тих утікачі розшукувати після того і віддавати в Запорозьке військо. [...]

СІМНАДЦЯТА

Про підводи й харч посланцям

Щоб в усіх містах брати з в'їтів, бурмистрів та міщан харч і підводи для тих людей, які будуть послані від великого государя до гетьмана Запорозького війська і його, царської величності, бояр, воєвод та наказних людей, чи послів і посланців в інші держави, чи в які городи й міста Малої Росії для якихось государських справ з грамотами. Також стосується це й тих, які послані будуть з гетьманськими листами до великого государя, а також з відповідями від його, царської величності, бояр, воєвод і наказних людей, чи послів й посланців з грамотами від навколишніх государів, чи хто з грецьких властей піде до великого государя для милостини чи якихось інших государських справ, і коли ті люди підуть від нього, великого государя, назад, віддавати кожному з них за достойністю. І силою у них не брати харчу й підвід іншим людям, які підуть до його царської величності московських і Малої Росії міст, окрім вищеописаних справ. А всілякі угіддя, якими вони володіли за королівськими правами досі, хай належать їм по-колишньому.

І великий государ ударував, указав бути так за їхнім чолобиттям.

ВІСІМНАДЦЯТА

Про тих, які не вчинять присяги його царській величності

А коли хто із старших, чи будь-якого іншого чину, чи з козаків і міщан у Запорозькому війську не вчинить присяги по святій непорочній євангельській заповіді його царській величності і буде розкрито це достеменно, то таких людей за військовим правом карати смертю.

ДЕВ'ЯТНАДЦЯТА

Про тих, хто захоче порушувати ці статті

А коли хто ці статті, постановлені військом, порушить і не виконуватиме, то керівна людина, чи козак, чи міщанин, усі вони будуть карані на горло. [...]

Джерело: Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. 3. Кн. 1. – Третя чверть XVII ст. / Упор., передмова В.Шевчука.- С.349-368.

БАТУРИНСЬКІ СТАТТІ ГЕТЬМАНА ІВАНА БРЮХОВЕЦЬКОГО 1663 року

1

Щоб у малоросійських містах государевим ратним людям через тодішню від ворожого знаходу бідність мати на прохарчування:

Воєводам по млину з двома колесами.

Головам та полковникам по п'ятдесят осьмачок.

Підполковникам і майорам по двадцять п'ять осьмачок.

Ротмістрам і капітанам по двадцять осьмачок.

Поручникам, і прапорщикам, і сотникам по десять осьмачок.

Рейтарам і драгунам, солдатам, стрільцям по чотири осьмака кожному чоловіку на рік житнього борошна.

2

Щоб у всі малоросійські міста послати універсали під жорстоким військовим каранням і веліти перебіжчиків, усяких чинів людей Московського государства в містах, і повітах, і на будах, і на винокурнях розшукати й переписати, хто де раніше жив, а переписавши, відіслати їх усіх за розписом у ті міста та повіти, хто звідкіля утік, а надалі вчинити наказ під смертною карою про неприйняття.

3

Щоб козаків, і міщан, і їхні землі, і млини, і всілякі угіддя, і оренди, і комори переписати і в суму покласти число козакам, а з міщан і з поселян та з їхніх угідь побори брати, щоб звільнених нікого не було.

4

Щоб за Дніпро змінникам і татарам хліба на продаж не возити.

5

Учинити міцний наказ під жорстоким каранням, щоб жителі малоросійських міст, усяких чинів люди, вина й тютюну до Москви й у околичні міста та в повіти цілковито не возили, і не продавали, і тим би великого государя казні збитків не чинили, також щоб від того між людьми ніякого зла не було. А хто із малоросійських жителів із вином та тютюном піймані будуть у великоросійських містах, то в тих вино й тютюн відбирати на великого государя безоплатно.

Джерело: Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. 3. Кн. 1. – Третя чверть XVII ст. / Упор., передмова В.Шевчука.- С.407-408.

МОСКОВСЬКІ СТАТТИ ГЕТЬМАНА ІВАНА БРЮХОВЕЦЬКОГО 1665 року

1

Оскільки належне і від Бога доручене діло містами та землями володіти монархам, а не гетьманам, те щоб Богу і всьому світу було явно, що він, гетьман, із Запорозьким військом і з усіма малоросійськими містами і з селами вічно пробувати хоче в цілковитому та істинному государському підданстві і що бажає самою істиною монарха свого знати, через це гетьман із військом бажає і чолом б'є, щоб всілякі малоросійські та негроїдові побори від міщан та поселян, котрі живуть у всякому малоросійському місті й селі, за милостивим государським розглядом щорічно вибирати у государеву казну, а при цих грошових поборах гетьман-таки із військом чолом б'є, щоб, за прикладом інших чільніших міст, і по менших усіх містах малоросійських кабаки були тільки на одну горілку, з яких кабацькі винні приходи мають обертатись у государеву казну, також і всі хлібні розмірки з усіх млинів малоросійських міст прихідні, разом із медовою даниною, вибирати в малоросійських містах як звичайно і з доходами, які приходять від чужоземних купців, вони нікуди інде мають іти в усіх малоросійських містах, тільки в государеву казну.

На перше. Великий государ гетьмана, і старшину, і все військо ударовує, за те милостиво похваляє і почне тримати в своєму государському ударуванні та догляді більше, як раніше, і за їхнім чолобиттям укаже послати в малоросійські міста своїх государських воєвод.

Тоді ж за те від великого государя ударований він, гетьман, у бояри, а ті, що були із ним у Москві, обозний, суддя, полковники й осавули,— в дворяни.

2

Про їхні вольності відповідно попередніх статей із деяким додатковим виясненням, а саме:

Щоб козаків старшина їхня, гетьман, судді, полковники, сотники й отамани у війську по містах і по селах, відповідно прав і звичаїв військових стародавніх, судили й карали, а в ті козацькі суди і в права військові щоб ані боярин, ані воєвода, ані інший начальний чоловік не вступалися.

Щоб дома й хутори козацькі по всіх містах та селах од усіляких становищ вільні були, а ратним людям, котрі через місто проходять чи в місті стоять, мати становища по міщанських і по сільських домах.

Щоб і інші всілякі козацькі місця, тобто гаї, сади, займища, сіножаті, поля, городи були без усілякої шкоди від бояр, і воєвод, і ратних людей, котрі будуть по містах і йтимуть через місто.

Щоб полишені вдови після козаків, в бою побитих і вдома померлих, у домах і в усіх своїх маєтках із дітьми своїми при тих-таки вольностях були збережені.

Щоб млини козацькі, які гачено не мирськими грішми, були цілком вільні при козаку й при козацькій удові.

А з млинів козацьких, тих, що зроблені на заплатах миром і від миру починаються, доходу половина — в государеву казну, а друга половина — на козака та вдову козацьку мають іти також.

Млини міщанські та мужичі, опріч їм третьої млинової мірички, мають підлягати государевій казні.

Щоб вотчини і пасіки козацькі від медової данини вільні були, а коли б який козак слухняний не був і у військо ходити огинався, то той від згаданих статей відпадає і має бути причислений у міський посад; оскільки є щодо того государський милосердний указ, щоб ті особи мали задоволення від того, що їм грамотами надано, і щоб села та млини, надані в грамотах заслуженим особам, не підлягали казенним стаціям, поборам та орендам, а ті вотчини і пасіки в малоросійських городах у трьох місцях: у козаків — вітцівські, а в інших — куплені.

Щоб на військового писаря, як давніше, городище йшло із млинами й належностями, на двох судей військових по млину, на полковників на всіх — по млину із двома борошняними колесами і третє — ступне, щоб у собі мали.

На друге. Бути за їхнім чолобиттям, на остереження козацьких маєтків пошлються до боярина та воєвод у Київ та інші малоросійські міста укази, і бути їхнім вотчинам та пасікам за ними по-старому і за купчими.

3

Щоб на гетьмана поміж козацького Запорозького війська, а не з іншого народу та війська, істинного козака вільно було війську Запорозькому правом обирати на гетьманство за указом великого государя при особі, присланій від його государевого престолу. А вибраному гетьману їздити в Москву і бачити очі великого государя.

А після смерті гетьманської булави і прапора великого, і булаву та прапора меншого, і бунчук, і гармати до Гетьманського обрання, через непевність малоросійських жителів, має взяти військовий обозний і відвезти до боярина та воєвод, що будуть у Києві чи в іншому якому малоросійському місті.

На третє. Цій статті бути, як написано, і гетьманам при обранні давати меншу булаву, і прапор, і бунчук, і гармати, а булаву та прапор великі із Києва прислати в Москву, якими нововибраного гетьмана ударує великий государ і зболить дати йому в Москві на потвердження свою государеву жалувану грамоту.

4

Щоб уся волость Гадяцька була при булаві, як за гетьмана Богдана Хмельницького, а у Гадяцькій волості пробувають міста: Котельна, Опішна, Куземин, Грунь, Черкаська, Зіньків, Лютинка, Веприк, Рашівка, Комишна, Ковалівка, Бурок — і щоб вони всі із млинами, із селами, з полями та з іншими угіддями, що до них належать, ішли на гетьманську булаву. У тих містах млини дані будуть військовим осавулам, двом чоловікам.

На четвєрте. Великий государ ударував гетьмана, велів дати йому на булаву Гадяч із тими містами.

5

Щоб у Київ на митрополію, за указом государським, прислано було з Москви російського святителя для того, щоб духовний чин, озираючись на митрополитів, що перебувають під королівською рукою, не був шкідливий війську у хитаннях, оскільки в Переяславських статтях і в Батуринських¹ постановлено київському митрополиту бути під послушанням патріарха московського.

На п'яте. Великий государ зводить щодо того списатися з царгородським патріархом, і коли царгородський патріарх подасть благословення щодо митрополита в Києві, то про те буде в той час і указ.

6

Щоб у малоросійських містах при воєводах було ратних людей: у Києві — 5000, у Переяславлі — 2000, а з тої двотисячки до Канева — 500 з переміною ходити, в

Чернігові — 1200, в Ніжині — 1200, в Новгородку — 300, в Полтаві — 1500, а з них на Запорозжя 1000 піде, в Кременчук — 300, на Кодак — 300, в Острі — 300; з Києва також до Мотовилівки [піде] —300; із Києва також мають ходити при гетьмані 100 чоловік. І щоб воєводи у воєнну дорогу гетьману та полковникам половину ратних людей із міст давали безвідмовно.

На шосте. Бути за їхнім чолобиттям, а боярину та воєводам у малоросійських військах давати гетьману на війну і полковникам для посилок людей за своїм розглядом.

7

Про дачу на військову армату до Лохвиці ще й другого міста Ромен з належностями.

На сьоме. Великий государ ударував гетьмана: на армату місто Ромен велів дати.

8

Також щоб государевим ратним людям насильно не давати малоросіянам фальшивої монети.

9

Щоб козаків змінниками не називати.

На восьме і дев'яте. Повелено щодо того до боярина та воєвод у Київ та в інші малоросійські міста послати укази.

10

На підтвердження попереднього, щоб гетьману без волі государевої із чужими землями не зсилатися. *На десяте.* За те гетьман похвалений.

11

Щоб за указом великого государя королівські привілеї міщанам, дані на магдебурзьке право, гетьман, відібравши у міщан, подав у приказ Малої Росії.

На одинадцятье. Великий государ указав їм на магдебурзьке право дати свої жалувані грамоти відповідно їхніх привілеїв.

Джерело: Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. 3. Кн. 1. – Третя чверть XVII ст. / Упор., передмова В.Шевчука.- С.408-411.

**ГЛУХІВСЬКІ СТАТТІ,
дані від великого государя,
всеросійського царя, Запорозькому війську
і всьому народові малоросійському при постановленні
Дем'яна Ігнатовича Многогрішного, гетьмана
Літа 7177, лютого 12 дня від Різдва Христового 1669 року**

(Витяг)

Били чолом великому государю, царській пресвітлій величності, гетьман і все військо цього боку Дніпра, щоб великий государ ударував, звелів віддати їм їхні вини, і надалі щоб не було згадувано про ті вини та щоб зволив великий государ тримати їх у своєму государському милостивому ударуванні й нагляді. І великий государ, його царська пресвітла величність, государ християнський, милостиво ударує гетьмана, вини їхні милосердно прощає і відпускає, і надалі їм ті їхні вини не згадуватимуться, а їм під ним за своєю обіцянкою служити вірно його царській пресвітлій величності і його государським наслідникам, та залишити всілякі хитання, й надалі не схилитися ні до яких заман, а бути під його, великого государя, самодержавною високою рукою у вічному підданстві невідступно без будь-якої зради.

2

Про права та вольності

Милості у великого государя просять, щоб бути їм при колишніх своїх правах та вольностях, чим ударований був давніший гетьман Богдан Хмельницький, і щоб їм усе було потверджено.

Великий государ, його царська пресвітла величність, ударував гетьмана і все військо цього боку Дніпра правами й вольностями за колишнім їхнім правом, і їхні права та вольності ні в чому не порушуватимуться.

3

Про українські прибутки і про воевод, що мають бути в Україні для оборони

Гетьман Богдан Хмельницький постановив у колишніх статтях, щоб воеводам царської величності бути з ратними людьми в Переяславлі, Ніжині, Чернігові, і хай би нині його царська величність не вказував бути воеводам і ратним людям у малоросійських містах, оскільки від них були численні сварки й докуки, від того й війна почалася. А які прибутки довелось б узяти на нього, великого государя, в казну, то збирання того покласти на гетьмана, а гетьман приставить на те вірних людей, а вчинить ті збори, коли Україна прийде в першопочаткове становище.

Великий государ, його царська пресвітла величність, указав бути в малоросійських містах воеводам і ратним людям для оборони від ворогів і щоб надалі не було ні від кого в малоросійських містах ніякого хитання та зради. І вказав бути воеводам та ратним людям в містах по колишніх статтях, а нині знову потвердити в статтях, а воеводам бути в Києві, в Переяславлі, в Ніжині, в Чернігові та в Острі, а їхні права та вольності, та суди, та всілякі справи знати не вказав [...] мати начальство над ратними людьми, яких прислано на оборону в усякому уладженні. А коли б хто з жителів усіякого чину городів і міст чи сіл та деревень був ображений від ратних людей, хай б'ють чолом великому государю і приносять чолобитні воеводам, і воеводи, за указом великого государя, його царської пресвітлої величності, судитимуть тих ратних людей. І при тих-то судах указав бути у кожному місті, де будуть воеводи, для повної правди і швидкої розправи значним, добрим і розумним людям із малоросійських жителів, щоб були при тих судах разом з воеводами і судили, а за судом і за позовом чинили указ, як визначає те указ великого государя, його царської пресвітлої величності. А про побори вказав, щоб були в малоросійських містах як звичайно, так, як написано в статтях гетьмана Богдана Хмельницького.

І гетьман, і вся старшина, і козаки, й міщани постановили бути так цій статті.

4

Про казну; що має бути плата реєстровому війську

Щоб за колишніми постановленими статтями Богдана Хмельницького реєстровому війську, що буде на службі царської величності, було милостиве ударування й заплата з казни його царської пресвітлої величності.

Великий государ, його царська пресвітла величність, указав говорити на раді про реєстрове військо, скільки їх, військових козаків, тисяч є на цьому боці Дніпра. А що в тій їхній статті написано: військова заплата з його, царської пресвітлої величності, казни, то того немає в статтях Богдана Хмельницького, а є, щоб бути поборам, де треба, збирати у скарб царської пресвітлої величності, а з того скарбу давати на військо за реєстром, кому що постановлено в тих статтях. [...]

11

Про вибрання гетьмана після гетьманової смерті

Били чолом великому государю, його царській пресвітлій величності, що коли за Божим зволенням трапиться гетьманові смерть чи що інше, то щоб великий государ ударував, велів їм обирати гетьмана за їхнім правом і щоб зі свого государського милосердя вдарував, велів дати гетьманові у військо військові клейноди: прапор, булаву, печатку, литаври.

Великий государ, його царська пресвітла величність, ударував, велів бути за їхнім чолобиттям, а прислані клейноди: прапор, булаву, печатку, литаври — тримати у збереженні, а коли що загубиться, то замість того буде прислано від царської величності.

Про присланим, коли трапиться бути, листів від сторонніх держав на Москву

Щоб звелено було їм приймати від навколишніх государів всілякі присильні листи і читати, а прочитавши, відсилати до великого государя, а від себе їм до них писати.

Великий государ, його царська пресвітла величність, указав відмовити в тій статті гетьману і всьому війську, тому що давнішому гетьману Богданові Хмельницькому та іншим гетьманам, хоч вони були гетьманами обох боків, не велено було ні з якими государями чинити спілкування, бо від того в малоросійських містах чиниться великий розлад.

Про гетьманські посварні зачини в Україні

А коли надалі якийсь гетьман, забувши страх Божий і превелику та невимовну до себе милість великого государя, почне чинити в малоросійських містах якісь посвари, так як учинив це їм Івашко Брюховецький, того поміж себе остерігатися і вивідувати та писати про те до великого государя, а тим гетьманським посварам не вірити.

Гетьман, і старшина, і козаки постановили бути так цій статті.

Про зміну гетьмана за його нереступ

А як учинить гетьман якийсь переступ, окрім зради, то його без указу великого государя, його царської пресвітлої величності, не змінювати, а вкаже великий государ провести слідство, і після слідства чинити указ за їхнім правом.

І гетьман, і старшина, і козаки постановили бути так цій статті.

Раніше гетьмани спілкувалися з польським королем, з кримським ханом та з іншими державами, то щоб і нині мати змогу спілкуватися про всілякі справи, що належать до малоросійських міст

Великий государ, його царська пресвітла величність, не указав тримати спілкування ні з яким государем, а коли трапляться якісь справи, про що треба писати, то щоб писали до великого государя, його царської пресвітлої величності, а царська величність збереже гетьмана й все військо в усякому своєму государському милосерді і звелить писати про їхні справи до государів, а щодо справ, про які буде писано, за указом царської величності буде надіслано до них же листи.

Про воевод і ратних московських людей, побраних в Україні через зраду Брюховецького і відданих у Чигрин до гетьмана Дорошенка, щоб були розшукані, оскільки малоросійські полонені відпущені з Москви на Україну

Великий государ, його царська пресвітла величність, звелів сказати: воеводи й ратні люди, які за указом його царської величності були в малоросійських містах і через зраду Івашка Брюховецького відведені в Чигрин (а учинилося це через їхню, всіх старшин, необережність, що поступилися йому вчинити ту зраду), так про тих воевод і ратних людей вказав їм великий государ одписати від себе Дорошенку, щоб ті воеводи й ратні люди були звільнені й відпущені до великого государя, бо за указом великого государя звільнено й відпущено було більше п'ятсот чоловік, яких було взято в малоросійських містах.

І гетьман, і старшина, й козаки били чолом на милість великого государя і постановили — писатиме до Дорошенка архієпископ чернігівський та новгородський Лазар Баранович, і гетьман, і старшина, й козаки.

Про козацькі ґрунти, що лишилися після смерті, і про козацьких жінок, як їм бути після смерті своїх чоловіків, козаків

А щодо маєтків козаків, які мають свої власні ґрунти, вічні батьківські, дідичні, куповані, тобто поля, ліси й сінокоси, стави й млини та інші всілякі пожитки, то про те

смиренно просимо його царську пресвітлу величність, щоб військово товариство було цілком збережене при належних йому ґрунтах і пожитках. А коли трапиться, що на государевій службі смерть застане козака від ворога чи помре він своєю смертю, то щоб володіли тими ґрунтами дружина і його спадкоємці, що лишилися після свого батька, прямого власника тих добр. А коли б козак мав заслуги, то щоб дружина вільна була після його смерті від усіляких образ, тобто щоб не обтяжувалася всілякою старшиною військовою постоями, поборами та підводами, і це доти, доки не піде заміж: коли за козака, то й вольність матиме, а коли за мужика, то належатиме до посади міської.

Великий государ, його царська пресвітла величність, ударував на їхню статтю, указав дати на їхні права й вольності свої, царської пресвітлої величності, жалувані грамоти, так як і досі дано їм відповідно до королівського привілею на віддане їм, і куплене, і заслужене.

27

Про малоросійські гармати, позабирані з замків та міст воєводами

Щоб віддали нам гармати, які позабирали тоді воєводи в замки з наших малоросійських городів та міст. Про це ми били чолом його царській пресвітлій величності раніше і зараз смиренно просимо й молимо, щоб їх нам було віддано.

Великий государ, його царська пресвітла величність, указав на це чолобиття мідні гармати, які взято в них, віддати, а які взято в поляків, тих віддавати не указав.

28

Про гетьманську резиденцію в Батурині і про військові гармати

Щоб царська величність ударував, звелів бути гетьманові й гарматам у Батурині.

Великий государ, його царська пресвітла величність, ударував бути за їхнім чолобиттям.

Джерело: Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. 3. Кн. 2. – Остання чверть XVII – початок XVIII ст. / Упор., передмова В.Шевчука.- С.21-52.

**СТАТТІ КОНОТОПСЬКІ,
або, точніше, біля Козацької Дуброви
між Конотопом і Путивлем, дані від великого государя,
його царської пресвітлої величності,
всеросійського самодержця, при постановленні гетьмана
Івана Самойловича всьому Запорозькому війську
і малоросійському народові,
від 1672 року**

(Витяг)

1

Про підданство Запорозького війська

Бути в підданстві у великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержця, і в його, царської величності, благородних дітей, добровірного царевича і великого князя Феодора Олексійовича, всієї Великої, Малої і Білої Росії, добровірного государя царевича і великого князя Іоанна Олексійовича, всієї Великої, Малої і Білої Росії, добровірного царевича і великого князя Петра Олексійовича, всієї Великої, Малої і Білої Росії, та їхніх государських наслідників новообраному гетьману Івану Самойловичу, обозному, судцям, писарю, полковникам, сотникам, усій старшині і всьому Запорозькому війську, людям усякого чину й віку і черні за попередніми статтями, які постановлено при колишніх гетьманах, і за Глухівськими статтями, постановленими й ствердженими, і за обіцянкою гетьманською, всієї старшини та всього Запорозького війська, закріпленою

перед святим Євангелієм і підписаною руками на тому, що ті статті самі в собі тримають.

Обозний Петр Забіла, і вся старшина, і козаки, вислухавши цю статтю, обіцяли великому государеві і його, царської величності, благородним дітям та їхнім наслідникам служити неодмінно до смерті життя свого.

4

Щоб гетьман без відома царської величності і всього Запорозького війська ні про що не листувався з жодним стороннім монархом і з гетьманом Дорошенком та не чинив усних змовлянь

Вони ж, генеральна старшина, обозний, судді, писар і все Запорозьке військо, били чолом великому государю, його царській величності, щоб той-таки новообраний гетьман без указу великого государя, його царської величності, і без поради їхньої, старшини, ні про що не писав до сторонніх монархів та до інших государів, а найбільше до Дорошенка, також не смів входити і в усні змовляння.

Великий государ, його царська величність, і тій статті вказав бути за їхнім чолобиттям.

5

Щоб гетьман без відома всього війська нікого не судив і не карав

Били чолом великому государю, його царській величності, генеральні — обозний Петр Забіла, судді Іван Самойлов та Іван Домон-тов, писар Карп Мокрієв, — полковники, сотники, вся старшина і все Запорозьке військо, щоб вони не терпіли ніякої неволі й жорстокості від нашого новообраного гетьмана, як то було від зрадника Демка, і щоб він над ними не чинив ніякого суду без поради всієї старшини і безневинно. А за переступ, коли хто в тому об'явиться, судом і доказом військовим [карав і відставляв від чину, коли хто того чину буде недостойний, також і з іншим військовим товариством] і посполитим народом чинив не за волею, а за судом і правом.

Великий государ, його царська величність, ударував генеральних — обозного Петра Забілу, суддів Івана Самойлова та Івана Домонтова, писаря Карпа Мокрієва, — всю старшину і хто буде після них, також все Запорозьке військо, велів бути цій статті за їхнім чолобиттям.

6

Про Дорошенкову зраду польському королю і щоб йому не допомагали

Відомо великому государю, його царській величності, що Дорошенко, зрадивши свого государя, його королівську величність, піддався з усією купою турському султанові і починає з королівською величністю війну. І коли, від чого Боже борони, той султан зі своєю силою і Дорошенко наступлять на держави королівської величності і військам королівської величності буде допомога, то новообраному гетьманові, всій старшині і всьому Запорозькому війську в той час аж ніяк не допомагати Дорошенкові начальними людьми чи чимось іншим і на те привести до віри начальних людей і військових, що вони самі ніякими справами не допомагатимуть Дорошенку і стримуватимуть та заборонятимуть від того і підлеглих людей своїх полків, щоб у великого государя, його царської величності, не було через те розбрату з королівською величністю.

Обозний, і вся старшина, і козаки постановили бути так тій статті.

7

Про служивих і всіляких людей, що втікають з Великої Росії в Малу Росію, щоб їх не приймати, а прийнятих раніше щоб висилати назад

У Глухівських статтях було постановлено: малоросійським жителям не приймати і не тримати в себе служивих людей, солдат, драгун і всілякого чину людей, що не захотіли служити великому государю, його царській величності, також боярських людей і селян, які, вчинивши вбивство, чи розбій, чи що інше вкравши, прибіжать у малоросійські міста. За тою статтею зрадник Демко ніякого не вчинив наказу малоросійським жителям і через таємну свою зраду допускав приймати тих утікачів. І нині безперервно б'ють чолом великому нашому государю, його царській величності, стольники, стряпчі, дворяни, всякого чину служилі й посілі люди, що в малоросійських містах жителі приймають їхніх людей, селян, які вчинили їм усіякий

розор і смертне вбивство, грабіж і підпали, і від чого їм чиниться велике розорення. Тож новообраному гетьманові, генеральній старшині і всьому Запорозькому війську надалі не приймати ніяких утікачів та селян, а яких прийнято досі, то тих відпускати відразу після нинішнього договору.

Обозний, вся старшина й козаки постановили бути так цієї статті і розіслати про те в усі полки свої універсали.

9

Про нову розкату в Чернігові і про нову греблю на річці Стрижі, щоб обидві були знесені

Відомо стало нашому государеві, його царській пресвітлій величності, що бувший чернігівський полковник Васька Ігнатов почав робити біля Чернігова вивід і додаткові розкати, щоб відняти у ратних людей царської величності воду і учиняти всіляке ущемлення. А сотник Чернігівського полку Левко Полуботченко зайняв на річці Стрижі водяний проїзд, засипав греблею і поставив млин, а в тому місці і на тій річці млинів до цього не було.

І великий наш государ, його царська величність, звелів вам, гетьману, всій старшині і війську сказати свій, царської величності, указ, щоб той млин знести, а греблю розкопати і відновити проїзд на тій річці, як колись. А вивід і розкати біля Чернігова з тієї ж причини відломати і надалі на річках, де є до міста водяний шлях, гребель не робити, щоб через те не було ущемлення в малоросійських містах людям царської величності і водяний шлях був чистий для перевозу хлібних запасів, а про те заказати суворо.

Обозний, вся старшина й козаки постановили бути так цієї статті.

Джерело: Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. 3. Кн. 2. – Остання чверть XVII – початок XVIII ст. / Упор., передмова В.Шевчука.- С.94-112.

КОЛОМАЦЬКІ СТАТТІ, дані при обранні на гетьманство Мазепи Запорозькому війську і всьому малоросійському народу від великих государів та всеросійських самодержців, року від створення світу 7195, а від Різдва Христового 1687, 25 липня

(Витяг)

1

Про затвердження Запорозькому війську і всьому малоросійському народові давніх прав та вольностей Хмельницького

Гетьман, Запорозьке військо і малоросійський народ просять у великих государів і у великої государині, в їхньої царської пресвітлої величності, милості, щоб їм бути при колишніх своїх правах та вольностях, і чим ударований був попередній гетьман Богдан Хмельницький, то щоб усе те було потверджено їхніми государськими милостивими грамотами і їм.

І великі государі та велика государиня, їхня царська пресвітла величність, ударували гетьмана обох боків Дніпра, старшину і полковників, усе Запорозьке військо і малоросійський народ їхніми колишніми правами та вольностями і звеліли дати на те йому, гетьманові, свою государську жалувану грамоту.

2

Про воевод і залоги в Києві, Переяславі, Чернігові, Ніжині, Острі, щоб воеводи не втручались у військові права та справи, а коли трапляться образи малоросіянам од служивих, щоб воеводи судили в присутності малоросійських начальників і розумних людей тут-таки; і про малоросійські побори

Гетьман Богдан Хмельницький просив милості у батька, їхньої царської величності, блаженної і вічно достойної пам'яті великого государя, царя і великого князя Олексія Михайловича, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержця, щоб він, великий государ, указав бути своїм, царської величності, воєводам із ратними людьми в Переяславлі, в Ніжині і в Чернігові, писано також про це його государський указ і в пунктах бувшим після нього гетьманам.

І батько їхніх государських величностей, блаженної і вічнодостойної пам'яті великий государ, його царська пресвітла величність, указав бути в малоросійських містах своїм, царської величності, воєводам і ратним людям для оборони від ворогів і щоб надалі не було ні від кого в малоросійських містах замішанини і зради, а саме: указав він, великий государ, його царська пресвітла величність, бути воєводам у прародительній своїй государській вотчині, в богоспасенному граді Києві, також у Чернігові, в Переяславлі, в Ніжині, в Острі, а в права та вольності козацькі і в суди і в будь-які справи вказав воєводам не втручатися, як київському воєводі, так і в інших містах, а вказав їм мати начальство над ратними людьми, котрих буде прислано в ті міста в різному обладунку на оборону. А коли б хто з жителів тих городів і міст, сіл чи деревень усякого чину почне бити чолом великим государям на образи від ратних людей і приносить чолобиття воєводам, то за указом великого государя, його царської пресвітлої величності, воєводи повинні судити тих ратних людей. А при тих-таки судах указано бути в усякому місті, де живуть воєводи, для великої правди і швидкої розправи значним добрим і розумним людям з малоросійських жителів, щоб бути при тих судах разом з воєводою і правдиво судити та чинити за судом та дізнанням указ, як належить за указом великого государя, його царської пресвітлої величності. А щодо поборів указав великий государ, щоб було в малоросійських містах, як це в них заведено і як написано в статтях гетьмана Богдана Хмельницького. А тепер великі государі і велика государиня, щасливо правлячи, їхня царська пресвітла величність, указали потвердити цей государський указ свого батька, блаженної і вічної достойної пам'яті великого государя, і бути йому незмінним.

І гетьман, вся старшина, і Запорозьке військо, і малоросійський народ били чолом на їхню государську милість і прийняли те з радістю.

6

Про вибрання нового гетьмана після гетьманової смерті чи в якомусь іншому випадку, також про військові клейноди, тобто прапор, булаву, печатку і литаври

Били чолом великим государям, їхній царській пресвітлій величності, старшина і Запорозьке військо, щоб коли за Божим зволенням трапиться гетьманові смерть чи щось інше, то хай великі государі ударюють їх, звелять вибрати гетьмана за їхніми правами, і щоб з їхнього государського милосердя дано було у військо гетьманові військові клейноди: прапор, булава, печатка і литаври.

І великі государі, і велика государиня, їхня царська пресвітла величність, ударували, звеліли обирати гетьмана за давніми їхніми правами та вольностями, з відома великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, а без чолобиття і без указу великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, старшині і всьому Запорозькому війську гетьмана не обирати, так само і не відставляти від гетьманства. А клейноди: прапор, булаву, печатку й литаври — тримати бережливо. Коли ж щось загубиться, то натомість буде прислано військові клейноди від їхньої царської пресвітлої величності.

І гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо били чолом на милість їхньої царської пресвітлої величності і прийняли те з радістю.

9

Про малоросійських людей, забраних у військовий час і завезених у Велику Росію

Щодо жителів усіляких чинів малоросійських міст, котрих було забрано у військові часи в полон у великоросійські міста, то жити їм у тих містах, куди їх завезено. А коли хто з них відійде сам у малоросійські міста до своїх родичів чи в ті місця, де жили раніше, і коли не вчинять ніякого злочинства, то таким жити на своїх

старих місцях, як і колись, де хто жив; а втече, вчинивши злочинство, то таких, відшукавши, віддавати.

І великі государі, їхня царська пресвітла величність, ударували, звеліли бути за цим чолобиттям.

10

Про гетьманські заколоти в Україні і про нахил до зради, щоб, провідавши про це, доносили про таке царській величності

Коли трапиться надалі такий гетьман, який, забувши страх Божий і превелику та невимовну милість до себе великих государів, почне чинити в містах Малої Росії якісь заколоти, так як чинили те Івашко Брюховецький та інші, то їм того поміж себе остерігати, і вивідувати, і писати про те до великих государів, до їхньої царської пресвітлої величності, і ніяким гетьманським заколотам не вірити.

І гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо той їхній государський указ прийняли і обіцялися дотримуватися його твердо.

11

Гетьмана за його переступи (окрім зради) не змінювати без відомо царської величності, так само і гетьман не вільний змінювати без відомо царської величності генеральної старшини, а старшина повинна віддавати гетьманові всіляку честь та послух

Коли ж гетьман учинить якийсь переступ, окрім зради, то його без указу великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, не змінювати, а вкажуть великі государі зробити про те дізнання і за дізнанням учинити указ за їхніми правами. Так само не змінювати з уряду гетьманові нікого з генеральної старшини без волі й указу їхньої царської пресвітлої величності, не списавшись про те з ними, великими государями. А коли хто зі старшини буде винуватий перед великими государями, їхньою царською пресвітлою величністю, чи виявить до нього, гетьмана, якийсь непослух, то про те писати йому, гетьману, до великих государів і великої государині, їхньої царської пресвітлої величності, а на те буде прислано до нього указ їхньої царської величності. А генеральній старшині, і полковникам, і всяким урядникам мати щодо нього, гетьмана, всілякий послух, тримати до нього честь і шану так, як це було при давніших гетьманах. І гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо прийняли їхній государський указ і обіцялися дотримуватися його твердо.

12

Про смертну кару тим людям у Малій Росії, від яких поміж народом мали б виникати якісь пересвари й заколоти

А коли в малоросійських містах почнуть чинитись від жителів, від будь-кого, якісь пересвари, то гетьману й старшині наглядати за тим, і стерегти міцно, і писати про те до великих государів, до їхньої царської пресвітлої величності, а тих людей, від яких учиняться в малоросійських містах якісь заколоти, гамувати, карати і страчувати на смерть за їхніми правами, як про те постановлено на попередніх радах.

І гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо той їхній государський указ прийняли.

17

Про гетьманську резиденцію в Батурині, і щоб бути при ньому військовій арматі; також лишатися при ньому одному стрілецькому полку на його, гетьманському, провіанті

Гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо били чолом на їхню государську милість, щоб великі государі, їхня царська пресвітла величність, ударували старшину і Запорозьке військо, веліли бути в Батурині гетьману та арматі.

І великі государі та велика государиня, їхня царська пресвітла величність, ударували їх, звеліли бути йому, гетьманові, та військовій арматі в Батурині, і ще ударували великі государі та велика государиня, їхня царська пресвітла величність, за колишньою милістю до них батька свого государя, блаженної і вічно достойної пам'яті великого государя, царя і великого князя Олексія Михайловича, самодержця всієї Великої, Малої та Білої Росії, і брата свого государського, блаженної і вічно достойної пам'яті великого государя, царя і великого князя Федора Олексійовича, самодержця

всієї Великої, Малої та Білої Росії, вказали бути при гетьмані в Батурині для охорони й цілості його московському стрілецькому полкові, а хлібні запаси на той цілий полк давати йому, гетьману, як раніше.

І гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо били чолом на їхню госуларську милість.

Джерело: Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. 3. Кн. 2. – Остання чверть XVII – початок XVIII ст. / Упор., передмова В.Шевчука.- С.297-316.

ІВАН БРЮХОВЕЦЬКИЙ
ЛИСТ ДО ЄПІСКОПА МЕТОДІЯ
від квітня 1662 року*

Явна є пагуба, як бачу, нашій більній, оплаканій, що її трохи залишилося, Вітчизні, і має прийти до останнього розору із таким справленням, бо не хочемо її оборонити від неприятелів, тільки за гетьманством утаняємося, бо панове городові прагнуть дістати ще нового наслідника Виговського та Хмельницького [тобто Юрія Хмельницького; йдеться про П.Тетерю – авт.], а хто сподівався такої зміни від Хмельницького, яка є явна всьому світу? А ваша святиня змінника Сомка замовляєш, який більше цигана всіх людей морочив, а він є ліпший зрадник, на викриття якого й листа посилаю до вашої святині. Тож нам не про гетьманство треба дбати, тільки про князя малоросійського від царської величності, а на це князівство бажаю мати Федора Михайловича [на думку В.Шевчука, - ймовірно, хтось з царської родини – авт.], щоб предок ліпший був і всяке обереження [мали], щоб люд служивий був готовий зустріти неприятеля. А щоб маєтків та млинів, які є під панами полковниками, то нехай би доходи ті йшли до військового скарбу, а нам усіма силами треба буде міцно триматися його царської величності — це буде нам славно і здорово. А я сам, як Бог подасть, після тієї непотрібної ради бачитиму з усім військом той порядок, що там діється, коли самі для себе не захочуть чогось доброго учинити, а для чого потім [...] а якогось городка не поставити, як чернь з милою охотою дозволяє. Нехай же, собаки, на одне оглядаються: якби його милість, князь Ромодановський із царською раттю неприятеля вигнав, то до того часу сиділи б за Дніпром [на думку В.Шевчука, Брюховецький тут висловлює бажання російської окупації – авт.]. Про те, що ваша милість зволяє писати, хоча й не дуже, але сподіваюся на милість Божу — обернути лицем до його царської величності. А Кодак, хвалю Бога мого, осадив своїми людьми, які [нападу] не витримають, що й сам ваша святительська милість знаєш.

Писано з коша із Киславки, квітня, 6 дня, 1662 [року].

Іван Брюховецький, гетьман

* Перекладено В.Шевчуком з російської мови за виданням: *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.*— Т. V.— СПб., 1867.— С. 100—101.

Джерело: Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. 3. Кн. 1. – Третя чверть XVII ст. / Упор., передмова В.Шевчука.- С.383-384.

НАКАЗ*
ГЕТЬМАНА ПЕТРА ДОРОШЕНКА
ПОСЛАМ У ОСТРОГ...
від 10 травня 1670 року

(Витяз)

Віра грецька руська давня та і така, з якою стародавня Русь приступила до Корони Польської, щоб при своїх свободах та вільному вживанні співом доти була,

доки мова народу руського поширюється у всіляких містах, містечках та селах, як у Короні Польській, так і у Великому князівстві Литовському. Також на сеймах, у військах, на трибуналах, не тільки в церквах, але явно в процесіях, у відвіданні хворих і в усьому цілковито так, як свого співу вільно і явно заживають чини віри римської — [щодо цього] твердішої потрібно постанови.

Тій-таки вірі грецькій має бути дана сила вільної будови й уладнання церков та монастирів, нових і старих, полагодження і маєтностей. А що древні церкви й монастирі здавна будувались на церкву віри грецької руської стародавньої, то в них мають перебувати не уніати, але віри православної грецької русь, і всі оті церкви, монастирі, єпископії, архімандрії, ігуменства та інші влади з усіма до них належними маєтками мають бути взяті від уніатів та віддані у володіння православним. Також унія, яка супротивна є вірі грецькій православної руській і яка незгоду множить між польським та руським православним народом, аж ніяк щоб не могла обновлюватися і всяких церков, монастирів будівників ніде не буде допущено, щоб будувати на унію, як у маєтностях його королівської величності, так і в дідичних, духовних та мирських сенаторських і всілякої шляхти чинів. Також панам, дідичним державцям та їхнім урядам, римської віри не мають підлягати наші духовні, мирські та іноки віри православної руської, окрім належного їм віри руської православного пастиря.

А що у спільній Вітчизні спільні права, вольності і прикраси мають належати навзаєм обом народам, то отець митрополит київський тепер, і надалі які будуть, неуніатські, із чотирма владиками: луцьким, львівським, перемиським, холмським і п'ятим Великому князівства Литовського мстиславським, за їхнім суцим чином мають засідати в сенаті із такою засторогою та вільним голосом, як засідають у сенаті їхні милості ксьондзи-біскупи віри римської, відповідно до постанови Гадяцької комісії, про що наші комісари міцно будуть домовлятися. Місця ж його милості митрополиту після його милості ксьондза арцибіскупа львівського, а владики після біскупів мають призначатися.

У воеводстві Київському сенаторські чини, двірські та земські, не мають бути давані сповідникам віри римської, тільки шляхті віри руської православної, достойним тих чинів. У воеводствах же Чернігівському та Брацлавському ті ж достоїнності сенаторські на перемену підтвержені, щоб були так, аби після відходу сенатора віри руської мав би бути наслідником сенатор віри римської — треба [щодо того] постанови. Так само щоб примножувалася спільна любов у коронних містах і у Великому князівстві Литовському, де є віра греко-руської церкви, купно як міщани віри руської неуніати, так і римські то щоб заживали спільних вольностей та свобод, і кожному уряду руська віра хай не буде перепонуою.

Академію в Києві щоб будувати вільно було, в якій грецькою, латинською і руською мовою мали навчати, і щоб правами та вольностями так були укріплені, як Краківська академія. Також аби між студентами та учнями приключки для посвару не було, всім училищам єзуїтським, які раніше були в Києві іншої віри, не греко-руським, звелів указати королівська величність деінде із Києва [вийти] — про це домовлятися потрібно.

Також іншу академію в Могилеві білоруському чи тут, в Україні, де для будівництва віднайдеться місце, щоб вільно будувати і щоб та академія, як і київська, однаково правами та вольностями обережена була.

Також школи і друкарні, скільки їх буде потрібно, без утруднень щоб вільно було будувати, а вчення справляти і всілякі книги друкувати.

Скільки не є шкод та переступів од Запорозького війська, говдар король і Річ Посполита покладають, аби те, заради Вічного миру, віддано й покладено у вічну непам'ять і щоб того ніколи не оголошувано і не згадувано. І аби нам, війську Запорозькому, пообіцяли, щоб усякого чину люди, від найвищого і великого, не виключаючи з війська Запорозького хто не є, щоб ніхто не важився проти них, до кожного зосібна, від найбільших до найменших, на жодну помсту — ні державний маєстат, ані сенат, ані вся Річ Посполита, а наостаток ніхто з приватних осіб, і взагалі всі несмаки, що тільки діялося у війну, все прийняти зобопіль християнським серцем

собі в забуття; ніхто не має замислювати один до одного ні явної, ні потаємної ворожнечі, помсти і практики.

До того ж усякі *кадуки* [спадок без дідичний і без заповіту; право на такий спадок – авт.], як під тими, хто від зглонків Запорозького війська, так само і під шляхтою, яка зв'язана із Запорозьким військом, і під духовним станом нашої грецької віри, від будь-кого випрошені як від початку війни, так і в ці літа, і в теперішні часи, всі огулом і кожен зосібна щоб були скасовані і обернені внівець, так щоб вони не шкодили нічиєму гонорові чи власності добр. А коли які ще будуть після скасування, то щоб їх було викинено з книг і щоб були скасовані вони публічним правом; так само, як усілякі листи та сеймові конституції, що суперечать вольностям нашим, Запорозького війська, і цілого народу нашого греко-руського, щоб були знесені й анульовані,— наші комісари повинні будуть про те уїюминатися.

Запорозьке військо в Київському, Чернігівському й Браславському воєводствах по той кордон, який буде встановлений і схвалений комісією, щоб лишалося без жодної одміни, як є тепер у королівських, княжих та всіляких дідичних, шляхетських, також у духовних землях, містах і селах. І щоб кожен козак жив спокійно та вільно в своїх власних домових хуторах, фільварках, млинах, ставах, полях, займищах, сіножатах і всіляких ґрунтах, також з варіння пива, куріння горілок, сичення медів і тримання корчем як у королівських, так і в шляхетських дідичних добрах в усіх трьох згаданих воєводствах без жодної від панів і їхніх старост перешкоди — про те належить нашим комісарам учинити постанови, і то для того, щоб не було завади козацьким вольностям і тим більше щоб міг ґрунтовно тривати між обома боками на вікопомні часи без порушення пожаданий мир.

Запорозьке військо потребує обмеження України в Київському, Чернігівському й Браславському воєводствах, виділення від Корони, яке замикається в тих воєводствах. А в тому обмеженні щоб могли безпечно заживати вольностей і спокійно поширюватися в своїх добрах без перешкоди, в чому б то не було, всі полки Запорозького війська: Київський, Паволоцький, Браславський, Уманський, Кальницький, Подільський і Торговицький, які були відпасовані так само, як стародавні полки Чигринський, Черкаський, Канівський, Корсунський і Білоцерківський. В Україні ніколи не повинні бувати війська коронні та литовські, не мати собі жодних зимових, і не належатиме їм доправлятися хлібів у повітах, що до України належать. Також і сенатори вищеназваних українських воєводств, як і панове дідичі, не мають наїжджати на міста, містечка і села, що будуть у тому обмеженні України, і не насилатимуть своїх слуг, але рік у рік кожен має дошукувати способу, щоб збирати через своїх висланих належний, згідно до зопільної ухвали й постанови, собі чинш зі своїх добр від посполитих людей. А коли б ті панове дідичі наїздили сюди, в Україну, то захотіли б через постійну свою нетерплячість виганяти козаків зі своїх добр або утискувати їх та примушувати до свого підданства й послушенства, а відтак мир не може бути тривалий.

Доми, хутори, фільварки і всілякі козацькі ґрунти від усіх загалом чиншів та податків, які потім мали бути ухвалені (щоб брати їх із посполитих), цілком мають бути вільні як у королівських, так і в дідичних добрах. Самому ж числу козаків, що будуть усюди на Україні, либонь, має бути обмеження, однак це треба постановляти особливим додатком до конституції; щоб їх жодним звичаєм не тягали навіть до найменших панських послуг ні сам пан у своїх добрах, ні старости, ані жодні насланники; щоб, заживаючи всіляких вольностей, вони належали тільки до влади запорозького гетьмана і віддавали своє послушенство у воєнних послугах гетьманові Запорозького війська. А коли козакові випадє їхати до Корони і до Великого князівства Литовського у будь-яких справах, то щоб з нього не витягали жодних цел і мит по шляхах, перевозах, переправах і жодним способом його не обтяжувано і не затруднювано.

Либонь, жодні коронні й Великого князівства Литовського війська ніколи не мають уступати за кордон в Україну, однак коли б у межах України мала бути якась війна від якихось ворогів, а гетьман іменем Запорозького війська потребував би допомоги, тоді коронні війська за першою відозвою гетьмана Запорозького війська до коронних гетьманів одразу повинні будуть йти на поміч гетьману і Запорозькому

військові в такому числі, як це потрібно. І всі ті коронні помічні війська мають бути під рейментом гетьмана Запорозького війська, а після упокоєння ворога зараз-таки мають з відома гетьмана Запорозького війська повертати з України на мешкання до Корони.

Також охотні, комонні й піхотні запорозькі війська, що перебувають під рейментом запорозького гетьмана, як завше, стають на оборону пограниччя від ворога; і щоб мали за розпорядженням того-таки гетьмана Запорозького війська своє задоволення без будь-якої перешкоди в харчах і в одежі з королівських і духовних добр, що знаходяться в Київському, Чернігівському й Браславському воєводствах; належить умовлятися, щоб одержувати заплату з податку від людей тих-таки воєводств, згідно сеймової ухвали.

На булаву гетьмана Запорозького війська щоб було конферовано привілеєм Чигринське староство, також індукта зі всієї України без жодної ні від кого перепони як у добрах діничних, так і королівських, і щоб це належало, з огляду на військові витрати як тепер, так і наступцям, гетьманові Запорозького війська.

А на військові гармати мають іти разом староства Лисянське, Корсунське, Богуславське.

Обозному, також військовим генеральним суддям, осаулам, писареві, полковникам, полковим осаулам, сотникам та іншій старшині Запорозького війська щоб, згідно Галицької комісії, було призначено відсоткове і надано на вічні часи річний королівський прибуток з інших староств українських, а не тих, що визначені на булаву й на гармати.

Коли потрібно буде панові королю й Річі Посполитій явної послуги Запорозького війська в польський край, то не гетьмани коронні, великий і польний, але сам його милість король має прислати указ до гетьмана Запорозького війська. А тоді, коли треба буде йти на ту послугу далеко від українських кордонів, сам гетьман із Запорозьким військом за указом його милості короля не має бути витягнений з України, але поспішити повинна буде частина війська з наказним гетьманом. І в польських краях на тих послугах або в будь-яких місцях, куди буде повернено, повинна доходити тому військові з ласки пана короля особлива плата за ті послуги, а коли ту послугу відправлять, вільно буде їм знову бути відпущеними до своїх домів, на Україну, без найменшого присилування.

Так само, як просимо про зведення залоги Білоцерківського замка, коли буде повернено з московської влади на бік пана короля Київ, щоб не було там впроваджено жодного коронного й чужоземного війська; про те наші комісари повинні будуть пильно домовлятися іменем Запорозького війська.

Терехтемирів і тамтешній монастир з усіма, що до нього належать, селами та ґрунтами має бути захований при гетьмані й Запорозькому війську на вічні часи.

Коли всі духовні та світські руського православного українського народу стани з гетьманом та Запорозьким військом оберуть пастором вільною елекцією київського митрополита, щоб було те потверджено. Іншого ж такого, якого не хочуть Запорозьке військо і всі стани православно-руські українські, жодним звичаєм щоб не ставлено на катедру Київської митрополії і щоб поза українськими межами нікому не допускано зватися київським митрополитом,— про те нашим комісарам належить пильно умовлятися.

Щоб свята Софія, катедральна церква, як й інші всі церкви й монастирі, що будуть у Києві та в інших місцях, згідно старожитніх прав, лишалися в усіх своїх, кожній церкві й монастирю належних, добрах і ґрунтах без жодного порушення і ніхто щоб їх не забирав,— це стосується всіх монастирів і Божих церков; комісарам належить про те пильно умовлятися.

Доглянуто [...] минулої конфедерації [...] з жодної такої ради, два супротивні і шкідливі для віри нашої православної, греко-руської, не уніатської, пункти, що дозволяють уніатам чинити все зле, і порушувати народний мир, і віднімати гвалтовно церкви, монастирі і бенефіції церковні. Адже в першому пункті, що постановив оборону римського костела, є той придатак про обряд грецької й уніатської церкви, а на другому місці він є під титулом про релігію грецьку (другий доказ); ми не можемо аж ніяк сподіватися такого миру, не судячи про права владництва Перемиського і

архімандрії Лещинської, найшовши, перш за все, в повіті Пінському й будь-де віддані уніатам церкви. Бо ми найменше хочемо через тих уніатських і уб'єктів, що встановились, порушувати тепер (через таке написане завдяки їхній сваволі право) права їхньої милості короля, дані православної Русі і апробовані повагою цілого з'їзду Річі Посполитої, а хочемо дати спокій святым монастирям, церквам і нашим духовним. Для того, оскільки ми до всієї Річі Посполитої били чолом на сеймі коронації [йдеться про сейм у березні 1670 р., де козацькі послі виголосили свої вимоги – перекладач-упоряд.] його королівської величності і Річі Посполитій, відповідно до минулої Гадяцької комісії, щодо того уніатського збурення, від якого всіляке зло походить, нашу інструкцію-наказа посилаючи, як домагалися, так і тепер [хочемо, щоб] вищезгадані обидві статті про них із минулої конфедерації аби допряма вичорнені і викинуті були чи на майбутньому, дасть Бог, сеймі знесені конституцією і надалі в правах судейських постанов ніякого нагаду про руську унію щоб не посміли писати, але щоб єдиної русі неуніатської давні права і теперішні підтвердження обережено, домовитися про те, і обіцянку оберегальну від їхніх милостей панів комісарів його королівської величності та Річі Посполитої на знесення тих уніатів, у конфедерацію прилучену за ділом прав, мають одержати наші комісари, а без того оберегання не мають приступити до завершення комісії.

* Примітки та переклад з російської мови В.Шевчука за виданням: «Летописи событий в Юго-Западной России в XVII в.».— Т. II.— К., 1851.— С. 227—232.

Джерело: Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. 3. Кн. 2. – Остання чверть XVII – початок XVIII ст. / Упор., передмова В.Шевчука.- С.62-68.

СТАТТІ-ПРОХАННЯ ДО ТУРЕЦЬКОГО СУЛТАНА від 1668 року, 10 серпня*

Переклад з латинського письма, а це перекладено із грецького письма, на чому піддався Дорошенко під владу турського султана.

ПРОХАННЯ І МОЛІННЯ КОЗАЦЬКІ, УЧИНЕНІ ДО ТУРСЬКОГО СУЛТАНА ВІД ГЕТЬМАНА ДОРОШЕНКА

1

Ми готові воювати з усяким неприятелем твого повелительства, а на затвердження цих договорів послано було посла, чауша, в літо від Різдва Христового 1668, в 10 день серпня.

2

За договором і установленням, які були в час Богдана Хмельницького, гетьмана, те ж хоче й Петро Дорошенко, гетьман, разом із послами, посланими до султанської величності, тобто: хай утвердить такі примирення і установлення, раніше мовлені, бо й він сам завжди готовий стати супроти всякого неприятеля султанської величності, коли буде нужда й потреба.

3

Того просимо, щоб раті, які повинуються султановому повелительству, тобто кримські, черкаські, ногайські, також і буджацькі й інші такі ж, котрі мають приходити в нашу поміч і в посіб'я, хай будуть під владою й керівництвом нашого гетьмана, а потім його наступників через те, щоб ті раті слухали гетьмана і купно із козацьким військом, коли буде потреба, змогли находити й нападати на неприятельські міста чи обороняти нас.

4

На утвердження цього прийму я, гетьман, і все козацьке військо знамено, також булаву і знамено, що його турки звать туї.

5

Коли ж зволить такими знаменами нас пошанувати й ударувати, султан оттоманський не захоче через те гадати, що ми є піддані й вельми уярмлені, чи данники, чи будь-яким податям повинні, але від усіх податей вільні і від усіх тяжких уярмлень жорстокості бажаємо бути відчужені. До того жадаємо, щоб гетьмана не перемінати, його ж Запорозьке військо собі вибере, і замість нього іншого не ставити, але тільки нехай оті знамена воїнські будуть для ознаменування і свідчення правдивого приятельства та згоди козацьких військ із оттоманською міццю й татарами — хай будуть готові перед нашим гетьманом у будь-якій війні, що буде супроти козацьких недругів, чи султанських, чи супроти татарських.

6

Коли султанові раті чи татарське військо прийдуть на поміч козакам і виходитимуть для посіб'я їм у вітчизну та країни їхні і до міст на відвернення неприязельської сили, не хочемо, щоб вони будували свої молитовні храми, що звуться мечеті, ані будь-які будови, котрі шкодять християнській вірі, також, де є руські церкви, щоб не могли їх розоряти і грабити, аби потім побудувати свої. До того, коли будуть козаки пошановані султанськими знаменами, ті ж таки знамена нехай шанують і турки, а в честь і любов тих знамен не зможуть грабити чужих маєтків і міст палити і нікого чоловічої та жіночої статі із козацького роду полонити і в царське місто Константинопольське відводити, а хто дерзне те вчинити, то покарати смертю, знищивши той рід, котрий буде супротивний роду козацького війська.

7

Війська, що приходитимуть із Волох та Мултян пособити нам, хай не зможуть марноти творити всім тим містам, монастирям, церквам, які є під гетьманською владою; священники, які живуть у нашій землі, нехай будуть у мирі, і без жодного страху, і без боязні та жаху, щоб пробували подібно всі, котрі хиротонію приймають од патріарха царгородського, а живуть у Києві та Галичі [*митрополит мав титул: кийвський та галицький, за назвами двох князівських столиць – авт.*], щоб ними свій митрополит правив і рядив.

8

Щоб наш гетьман завжди був утверджений у своїй достоїнстві аж до останнього дня життя свого так, щоб його ніхто не міг із султанової влади перемінити і з престолу його не скидати. Знову-таки, коли козаки, які з нами не годяться, почнуть творити зібрання і стануть супроти нас творити підступи та сітки зваб, хай не зможуть собі поставити іншого гетьмана через те, що ми вельми задоволені є і щирість маємо до панування цього гетьмана і згодні однодушно йти на супротивників наших аж до останньої відомсти.

9

А оскільки руський народ тепер розвівся [*тобто потрапив у залежність до різних володарів – авт.*], коли б поляки взяли думку, щоб не віддати їм Києва, а казали те все турку і до нас мали своє незакрите серце — та світла справа нехай іде в різні країни людей [*йдеться про те, щоб православні українці, перебуваючи під різними володарями, заживали вольностей і корилися одному митрополитові. Далі подається етнічне обмеження українського народу, незалежно від державних кордонів – авт.*], а тримати ту ж таки віру з греками не тільки в тих країнах, але і в інших межах і границях, тобто з однієї сторони — Перемишля, Самбора, і від міста Києва, і далі на двісті миль; з другого боку від ріки Вісли, а інші — з третього боку, тобто від гетьмана; і з четвертої сторони — від Севська та Путивля — всі тут є козаки. Сподіваємося, що й усі в малому часі це установлення приймуть і будуть із нами згодні — це подбає з великим старанням, з Божою поміччю, учинити гетьман наш, щоб інші звільнилися від уярмлень, які їх тримають і під ігом найбіднішим; коли ж вони привернуться до нашої влади, величезне створимо старання — нехай і ті не творять ніякого підступу й пагуби супроти султана й татарського хана. Одначе, оскільки нам такі численні не повинуються, але чи полякам, чи москві підданствують, чи від своїх царів переконані, а більше грошима схилені, коли чинитимуть марноту людям турського повелительства чи супротивлятимуться ордам кримського хана, обіцяємо з ними нічого не діяти, а від співдружності із ними ухилятися і від дружби з ними

хоронитися, а як на супротивника оттоманського султана поставати однодушно разом із гетьманом, щоб заради султана оттоманського помститися — як супротивників їх поб'ємо, сильно на них наступаючи.

10

Бажаємо до того, щоб не було находу і грабунку від тих, що довкола нас, підданих міст та меж турського султана, за велінням підданих, як у місцях, що є біля ріки, названої Деркус, так і тих, що поблизу Буга, на тих місцях, що поблизу Сочави, де нам фортеці ніяк не творити, ані сторожі не тримати.

11

А оскільки руський народ не знає жодної мови, окрім природної, старанно молить наш начальник і пан, щоб після повернення послів од султанської величності грамоти писалися до гетьмана і до всього козацького війська чи по-польському, чи по-грецькому; знову-таки, посли, що приходитимуть у наші краї, хай цілком говорять руським діалектом.

12

Просимо царської величності, щоб після смерті теперішнього царгородського патріарха, що зветься Методій, аби ніхто не став наступником, хіба той, що його архієрейський собор разом із кліриками виберуть, і такому в жодному разі не бути зміненому, а сидіти на престолі аж до останнього в своєму житті дихання. Це учинення хай цілим залишиться і для майбутніх патріархів. Коли ж хтось із архієреїв чи з кліриків дерзне заколочувати й скидати правдивого патріарха і посміє зійти на престола патріаршого чи через золото, чи дари,— такі люди, які знайдуть і триматимуть чужу річ, кріпко й сильно нехай будуть скарані.

13

Коли прийде час воювати із яким-небудь неприятелем і прийдуть звідусюди на поміч турські війська до нас, у нашу країну, не мають жити по селах та містах за своїм бажанням і вподобанням і щось насиллям брати, але хай живуть у місцях, їм призначених, і хай пробувають у них задоволені харчем та оброком, від нас дозволеним. Це саме зберігатимуть і наші козаки, коли підуть, покликані бувши на поміч султану, як є,— нехай задоволені будуть тим, що вільно зволяється.

14

Коли котрий козак судитиметься із турком, як винний буде турченин чи козак, усяк має судитися перед своїм старшиною і від нього караний бути у міру свого переступу. Коли ж хтось невинним виявиться, то щоб був вільно відпущений.

15

Нехай не учинить султан турський миру, ані хан татарський, із порубіжними і близькими володарями, а передусім із королем польським і з царем московським, союзу дружества нехай не творить без відома та згоди нашого гетьмана і всього козацького війська; нехай не будуть такі договори, як на війну, так і на мир схильні, без відома обох країн та дозволу. Коли ж турський султан чи татарський хан постановить мир і довершить договір чи вдома, чи в полі із козацькими неприятелями чи на марноту Запорозького війська, то явно зголошуємо, що наш гетьман такий мир матиме у ніщо, як нам шкідливий і пагубний. Так само відтак, щоб був мир твердий і постійний, є потреба, щоб той був із явною відомістю гетьманською і Запорозького війська, бо коли козацькі раті приймуть якусь марноту і сліпо постраждають од своїх супостатів, випаде потреба вдіяти відомству Запорозькому війську, так само й турському на скоєну образу без будь-якого розору нашого прийнятого миру, оскільки воістину обидва боки з'єднані навзаєм і єдиним тілом учинені супроти своїх недругів.

16

Завершення насамкінець хай буде таке: коли турський султан і татарський хан цієї постанови нашої прийняти не захочуть, але всеконечно замислять вчинити нас підданими й данниками цілковитими і все захочуть валити, гетьмана проганяти за своїм зволенням та іншого на його місце наставляти, монастирі й церкви наші розоряти і нові мечеті зводити, і наших митрополитів перемінати, і данини від них вибирати, і з їхніх престолів скидати, податі від нас, русі, вишукувати та інші всілякі наклади, уярмлення, забираючи коні, воли та інші речі їстівні, ячмінь, овес та дрова чи

будь-яку іншу річ і найменшу коли насиллям візьмуть, то тим приязнь нашу відкинуть і спротивляться нашим оцим статтям. Тоді ж бо гетьман і Запорозьке військо подбають, щоб іншим якимсь способом помислити про себе, міста свої зберігаючи і тримаючи під владою й пануванням своїм вільними, вільними і від усіляких уярмлень у всьому, а ніяк не змінно, однак ніколи супроти султанової величності не воюючи, ані рук наших не підносячи за неприязельським звичаєм, хіба раніше будемо переконані і примушені від турського і татарського війська.

17

Коли військо Запорозьке захопить якийсь певний град чи місто із поміччю турського війська, те взяте місто нехай буде під областю гетьмана і Запорозького війська; ніякої там не залишати сторожі і не творити турської фортеці.

* Перекладено *В.Шевчуком* з російської мови за виданням: *Источники малороссийкой истории, собранные Д. Н. Бантъши-Каменским.*— М., 1858.— Ч. I.— С. 208-212.

Джерело: Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. 3. Кн. 1. – Третя чверть XVII ст. / Упор., передмова *В.Шевчука.*- С.464-468.

Додаток 3

УГОДА ТА КОНСТИТУЦІЯ ПИЛИПА ОРЛИКА

**В ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, Бога,
славленого в Тройці.**

**Нехай станеться на вікопомну пам'ять та славу
Запорозького війська і всього народу
малоросійського.**

Дивний і невідомий у долях своїх Бог, милосердний і довготерпеливий, праведний у покарах як завжди від початку видимого всього світу, вивищує на праведнім мірилі свого правосуддя одні держави, а інші за гріхи та беззаконня смиряє; одні уярмлює, інші звільняє; одні підносить, інші скидає долі. Так і народ бойовий стародавній козацький, який раніше називався козарський, спершу був піднесений безсмертною славою, просторим володінням та рицарськими відвагами, якими не тільки довколишнім народам, а й самій Східній державі був страшний на морі й на землі, і то так далеко, що цісар східний, бажаючи його собі довічно примирити, з'єднавав подружнім союзом синові своєму каганову дочку, тобто, князя козарського. Потім, славлений у вишніх, той таки праведний суддя Бог через примножені неправди й беззаконня, покаравши численними карами той козацький народ, знизив, змирив і ледве не вічною руїною скинув долі, нарешті військовою зброєю Польській державі піддав через Болеслава Хороброго та Стефана Баторія, королів польських. І хоч невідомий і постійний у правосудді своїм Бог, караючи, покарав рідних наших предків незчисленними тягарями, однак, не до кінця прогнівляючись і довіку не ворогуючи, а бажаючи винести згаданий козацький народ до першо-початкової волі із підтяжного на той час польського панування, висунув ревного оборонця святого православ'я, стародавніх прав та вольностей військових Вітчизни, подвижного гетьмана, славної пам'яті Богдана Хмельницького, котрий при всесильній Божій допомозі, при незламному сприянні найяснішого короля його милості, шведського, безсмертної та вічно достойної пам'яті Карла Десятого і при повній підтримці зброї Кримської держави та Запорозького війська, а при своєму добrorозумному промислі, визволивши працями та відвагами з польського підданства Запорозьке військо та уярмлений та утиснений малоросійський народ, піддався з ним добровільно під самодержавну руку великих государів, царів та великих князів, повелителів російських, сподіваючись, що Московська держава, яка з нами єдиновірна, дотримає обов'язків своїх у договорах та

статтях, відбитих та присягою стверджених і вічно збереже Запорозьке військо та вільний народ малоросійський непорушно при правах та вольностях під своєю обороною. Але після смерті того, славної пам'яті, гетьмана Богдана Хмельницького, коли та Московська держава численними винайденими способами намагалася надвередити і до решти зруйнувати військові права та вольності, які сама ж потвердила, і на народ вільний козацький, якого вона ніколи не завойовувала, накласти невільниче ярмо, тоді, скільки Запорозьке військо в тому терпіло, стільки вимушене було кров'ю та відвагою боронити цілість своїх прав та вольностей, і до такої оборони сам Бог помстител ь нахилив. Напослідок, коли вже оце тепер, за гетьмана, славної пам'яті небіжчика, ясновельможного Іоанна Мазепи, згадана Московська держава, бажаючи довести свій лихий намір до завершення і віддаючи злом на добро, замість удячності й уваги за такі численні вірні служби і за гоніння на них до останнього знищення, кошти і утрати, за незчисленні відваги та воєнну криваву працю хотіло неодмінно перетворити козаків у регулярне військо, міста забрати в свою область, права і вольності поламати, Запорозьке низове військо викоренити і ймення його навіки згладити, чого явні були і під сей час знаки, докази й початки. Тоді вище згаданий, славної пам'яті ясновельможний гетьман Іоанн Мазепа, поставивши правдою та ревністю цілість Вітчизни, прав та вольностей військових, а бажаючи щирим жаданням бачити у дні свого гетьманського володіння і залишити квітучою і наповненою ту ж таки Вітчизну, милу матір нашу, та військо Запорозьке городове й низове, після смерті своєї для вікопомної пам'яті імені свого не лише в непорушних, але і в розширених і помножених вольностях, віддався у незламну оборону найяснішого короля, його милості, шведського Карла Дванадцятого, який за особливим промислом усемогутнього Бога вступив на Україну зі своїми військами, тим послідуєчи й наслідуючи попередника свого, славної пам'яті звияжнього гетьмана Богдана Хмельницького, який із найяснішим шведським королем, його королівської величності однойменним дідом Королем Десятим, погоджуючись одностайністю та промислами військовими на звільнення Вітчизни своєї від польського тодішнього підданства, не меншу мав поміч у своїх замислах, прагнучи розірвати польські сили. І хоч невідомі долі Божі такі ревні наміри небіжчикові, за приводом звісної відміни воєнної фортуни, не лише не здійснили, але й самого тут, у Бендері, прикрили смертельним декретом, однак осиротіле після смерті свого найпершого рейментаря Запорозьке військо, не покидаючи прагнути бажаної собі свободи і покладаючи надію на Божу поміч у протекції найяснішого короля, його милості, шведського, і в праведній нашій справі, яка мала звичай тріумфувати, постановило на підпертя її і для ліпших військових порядків та проведу, на спільну раду генеральної старшини, наслідуючи й погоджуючись у тому з волею найяснішого протектора нашого, королівської величності шведської, вибрати собі нового гетьмана, на обрання якого призначити термін, як належне тому елекційному актові місце під Бендером, з'єдналося на загальну Раду з керівником своїм паном Костянтином Гордієнком, кошовим отаманом. Тоді всі загалом із генеральною старшиною та послами від війська запорозького та низового, що лишається біля Дніпра, знісшись, за давніми звичаями та за військовими правами, вибрали собі вільними голосами одноголосно гетьманом його милість пана Пилипа Орлика, достойного тієї гетьманської честі, під сей важкий час спроможного той гетьманський уряд двигати, управляти і при Божій допомозі і при протекції найяснішої королівської величності шведської дбати і радити в інтересах Вітчизни малоросійської. А оскільки колишні гетьмани Запорозького війська, лишаючись під московськими самодержцями, осмілювалися присвоювати собі над слушність і право самодержавну владу, якою були значно надвередили давні порядки, права та вольності військові не без всенародного утяження, отож ми, генеральна старшина тут присутня, і ми, отаман кошовий із Запорозьким військом, запобігаючи надалі такому безправству найбільше під протекцію найяснішої королівської величності шведської і тепер її кріпко й непорушно тримається не для чого іншого, тільки для поправи й підняття впалих своїх прав та вольностей військових, домовилися і постановили з ясновельможною милістю паном Пилипом Орликом, нововибраним гетьманом, аби не тільки його вельможність при щасливому своєму гетьманському володінні, непорушно

дотримував усіх тих, що тут ідуть написані, пунктів, договорів та постанов, собою поприсяжних, а також, щоб вони були дотримані і збережені неодмінно і за інших, що будуть потім, гетьманів. Вони мають у собі таке.

I

Оскільки між трьома богословськими добродійностями перша є віра, тож у першому сьому пункті належить почати діло про святу православну віру східного сповідання, якою раз звитяжний козацький народ був просвічений у столиці апостольській константинопольській ще за володіння козарських каганів, так і тепер, триваючи в ній непорушно, не хитався ніколи жодним іновір'ям. І не таємнича се, що славної пам'яті гетьман Богдан Хмельницький із Запорозьким військом ні на що інше, а тільки за військові права й вольності піднявся і почав праведну війну супроти Річі Посполитої польської, а в першу чергу за святу православну віру, яка всілякими утяженнями була присилувана від польської влади до унії з римським костелом, і ні для чого іншого добровільно піддався із тим Запорозьким військом та народом малоросійським у протекцію Московської держави, а тільки задля православної одновірності. Через се теперішній нововибраний гетьман, коли Господь Бог, кріпкий та сильний у бранях, пособить щасливою зброєю найяснішому королеві, його милості, шведському звільнити Вітчизну нашу Малу Росію від невільничого московського ярма, має й повинен буде у першу чергу дбати та міцно поставати, аби жодне іновір'я до Малої Росії, Вітчизни нашої, не було запроваджено, а коли десь, чи таємно, а чи явно могло виявитися, тоді владою своєю має його викорінювати, не допускати проповідуватися і розширюватися йому, іновірцям співжиття на Україні, а найбільше лиховірності жидівській, не давати дозволу і на те масти все дбання, щоб була утверджена вічно єдина віра православна східного сповідання під послушенством святійшого апостольського трону константинопольського з примноженням хвали Божої, святих церков, а із навчанням у вільних науках малоросійських синів розширялася і, наче крин у терні, процвітала поміж навколишніх іновірних держав. А для більшої поваги першоначального в Малій Росії митрополичого престолу київського і для кращого управління духовних справ, має той таки ясновельможний гетьман після звільнення ним Вітчизни від московського іґа справити в апостольській константинопольській столиці первісну екзаршу владу, щоб через те поновилися подання і синівське послушенство згаданому апостольському константинопольському трону, від якого євангельською проповіддю має бути просвічена і зміцнена у святій католицькій вірі.

II

Як кожна держава складається і стверджується непорушною цілістю кордонів, так і Мала Росія, Вітчизна наша, щоб у своїх кордонах, стверджених пактами від Річі Посполитої польської і від Московської держави передусім у тому: які відійшли по ріку Случ за гетьманства, славної пам'яті, Богдана Хмельницького були відступлені, вічно віддані й пактами укріплені від Річі Посполитої польської в гетьманську область, не були насильно змінені й порушені - має про те ясновельможний гетьман старатися при трактатах найяснішого короля, його милості, шведського і кріпко, скільки Бог сили пошле, поставати, де належатиме, а передусім писати про се до найяснішого маєстату його королівської величності, шведської, як оборонця і протектора нашого, щоб його величність не допускав нікому не тільки прав та вольностей, але й військових кордонів пошкоджувати й собі привласнювати. Над те має той таки ясновельможний гетьман після закінчення, дай Боже, щасливої війни впросити в королівської величності шведської такого трактату, щоб його величність та його спадкоємці, найясніші королі шведські титулувалися постійними протекторами України і залишалися такими на ділі для більшої кріпості Вітчизни нашої і для збереження її цілості в наданих правах та кордонах. Також і про те має писати ясновельможний гетьман до найяснішого королівського маєстату, щоб у трактатах його величності з Московською державою було й таке викладене, щоб як невільників наших, які зараз у Московській державі перебувають, було нам вільно повернено після закінчення війни, так і винагороджено і слушно поповнено всі починені від Московської держави у теперішню війну на Україні шкоди. А особливо про те просити і дбати має в найяснішій королівській величності,

щоб було всіх звільнено і до нас повернено наших невільників, які залишаються в державі його ж величності.

III

Оскільки нам завжди потрібна сусідська приязнь Кримської держави, від якої не раз засягало допомоги Запорозьке військо для своєї оборони, тож, скільки під сей час буде можливо, має ясновельможний гетьман із найяснішим ханом, його милістю, кримським дбати через послів про відновлення давнього з Кримською державою братерства, військової колегації та підтвердження постійної приязні, на яку оглядаючись, довколишні держави не наважувалися б бажати уярмлення собі України і її будь у чому насильству вати. А після закінчення війни, коли Господь Бог посприє, при бажаному і задовільному для нас мирі, новообраному гетьманові осісти у своїй резиденції, а по тому кріпко і невсипуще стерегти того. Має він бути зобов'язаний посадою свого уряду, аби ні в чому приязні і побратимства з Кримською державою не порушували свавільні легковажні люди з нашого боку, які звикли розривати й руйнувати не тільки сусідську згоду та приязнь, але й мирні союзи.

IV

Запорозьке низове військо, як заслужило собі безсмертну славу численними рицарськими відвагами на морі і на землі, так не меншими було збагачено для спільного свого пожитку та промислів наданнями, але коли Московська держава, винаходячи всілякі способи для утиснення та знищення його, побудувала на їхніх власних військових ґрунтах та угіддях чи городи Самарські, чи фортеці на Дніпрі тим бажуючи тому Запорозькому війську низовому учинити перешкоду в рибних та звіриних промислах, створило праволомство і пригнічення. Нарешті військове гніздо Запорозьку Січ розорило військовим наступом. Отож, після щасливого, дай Боже, закінчення війни (коли тепер Запорозьке військо не очистить ґрунтів своїх і Дніпра од московського насильства і себе не задовольнить) має ясновельможний гетьман при трактуванні найяснішого короля, його милості, шведського з Московською державою про мир дбати про те, щоб Дніпро від городків та фортець московських, так і ґрунти військові було очищено від московської посесії і до первісної області Запорозького війська повернено, де надалі не тільки не має ясновельможний гетьман ані фортець будувати, ані городів фундувати, ані слобід осаджувати і в будь який спосіб та військові угіддя пустошити, але й буде зобов'язаний до їхньої оборони чинити всіляку поміч Запорозькому низовому війську.

V

Город Терехтемирів, оскільки здавна до Запорозького низового війська належав і називався його шпиталем, хай і тепер отож після звільнення, дай Боже, Вітчизни від московського підданства, має ясновельможний гетьман те місто повернути Запорозькому низовому війську з усіма угіддями й перевозами на Дніпрі, що там є, побудувати в ньому шпиталь для старих зубожілих і ранами покалічених козаків військовим коштом і з нього має бути їм харч та одежа, промисел. Також Дніпро увесь згори від Перевалочної вниз, перевіз Переволочанський і саме місто Переволочну з містом Керебердою, і ріка Ворскло із млинами, які є в Полтавському полку, і козацьку фортецю із належним од неї, має ясновельможними гетьман, а по ньому наступні наслідники того гетьманського уряду зберегти при Запорозькому війську, згідно давніх прав та привілеїв, нікому з духовної і світської влади не допускаючи і не дозволяючи забивати й будувати там, на Дніпрі, від Переволочної єзів, заводити ставів та ловитов рибних, особливо в полі мають належати на вічні часи ріки, річки та всілякі прикмети аж по самий Очаків не до кого іншого, тільки до низового Запорозького війська.

VI

Коли в самодержавних державах заховується хвалебний і корисний суспільному станові порядок, той порядок завше, як у війні, так і у мирі звичайно відправляють приватні й публічні Ради для спільного добра Вітчизні, в яких самі самодержці ведуть перед своєю присутністю, кладучи без заборони своє зізвольнення на спільні міністрів своїх та радників рішення та ухвалу, а чому б у вільнім народі не мав би бути збережений такий добрий порядок, який був либонь у Запорозькому війську при гетьманах перед сим неодмінно, згідно давніх прав та вольностей? Однак, коли деякі

Запорозького війська гетьмани, привласнивши собі неслухно й безправно самодержавну владу, узаконили самовладно таке право: «Як хочу, так повелюю!» - то через те самодержавство, невластиве гетьманському урядуванню, вирости численні у Запорозькому війську незгоди, розорення прав та вольностей, посполите утяження, насильне й купне легке розкладення урядів військових: генеральної старшини, полковників та значного товариства. Отож ми, генеральна старшина, кошовий отаман і все Запорозьке військо домовилися і постановили з ясновельможним гетьманом при елекції його вельможності таке право, яке має бути збережено постійно у Запорозькому війську: щоб у Вітчизні нашій першими радниками була генеральна старшина, як за преспектом їхніх первісних урядів, так і в установленій при гетьманах резиденції. За ними за звичайним порядком слідує городові полковники, нехай вони будуть пошановані подібним чином публічних радників. Над те з кожного полку мають бути до загальної ради генеральні совітники з кожного полку по одній значній, старовинній, добrorозумній та заслуженій особі, вибрані за гетьманською згодою, і з тими всіма генеральними особами, полковниками й генеральними має радитися ясновельможний гетьман та його наступники про цілість Вітчизни, про її загальне добро і про всілякі публічні діла, нічого без їхнього дозволу й поради не зачинаючи приватною своєю владою, не встановлювати і до завершення не приводити. Тому тепер, при гетьманській елекції, за одноголосною всіх радою й ухвалою призначається три генеральні в кожному році Ради, які мають відправлятися в гетьманській резиденції: перша на Різдво Христове, друга на Воскресіння Христове, третя на Покрову Пресвятої Богородиці, на які мають і повинні бути не тільки пани полковники зі своєю старшиною та сотниками, не тільки з усіх полків генеральні радники, а й послі Запорозького низового війська для прослуховування і рішень прибувати після прислання до себе від гетьмана розпорядження, не порушуючи аж ніяк призначеного терміну. А де що тільки буде від найвельможнішого гетьмана запропоновано до загальної ради, про те всім добropорядно, без жодного приватного свого й чужого порядку, респектів, без душепогибної заздрості та ворожнечі, зобов'язані будуть радити і так прозріливо, щоб не було нічого в тих радах до применшення гетьманської честі, до публічного утяження та розору і, не дай Боже, пагуби Вітчизні. А коли б на ті вищоголошені терміни для генеральної старшини трапилися б якісь публічні справи, які потребували б швидкого управління, справлення та відправлення, то ясновельможний гетьман матиме силу та волю, за порадою генеральної старшини, такі діла управляти й відправляти своєю гетьманською повагою. Також, коли якісь листи трапляються із закордонних сторонніх держав, ординовані до ясновельможного гетьмана, то про них має оголосити його вельможність генеральній старшині і відповіді, які відписуватимуться, освідомлювати, не утаюючи ніяких листовних кореспонденцій, особливо закордонних і тих, які можуть пошкодити вітчизняній цілості й загальному добру. А щоб була конечна надія в секретних та публічних радих між ясновельможним гетьманом та генеральною старшиною, з полковниками та генеральними радниками, має кожен із них при посіданні свого уряду виконати на вірність і у Вітчизні на зичливість до рейментаря свого, на збереження повинностей своїх, які тільки до уряду якогось належатимуть, формальну присягу, згідно клятви, публічно ухваленої. А коли б щось було помічено в ясновельможного гетьмана супротивного, негаційного, шкідливого правам та вольностям військовим, тоді та ж таки генеральна старшина, полковники й генеральні радники матимуть силу вільними голосами чи то приватно, чи коли вкаже на те належна і невідправна потреба, на Раді того вельможності виказати і з'явити про порушення прав та вольностей вітчизняних без применшення і найменшого ушкодження високого рейментарського гонору. На такі викази не має ясновельможний гетьман вражатися й чинити помсти, а дбатиме такі неладності справити. Особливо генеральні радники, кожен із них у своєму полку, з якого на дорадництво вибрані, сильні будуть разом із паном полковником городовим доглядати порядків і ними спільною радою управляти, постаючи за кривди й утяження людські. І як генеральна старшина, полковники й генеральні радники мають належно шанувати ясновельможного гетьмана, належить їм виявляти честь і віддавати вірне послушення, так і ясновельможному гетьманові взаємно шанувати їх

і утримувати за товариство, а не за слуг та робітних підлеглих, не примушуючи їх навмисне для приниження осіб до публічного негречного упослідження перед собою стоянням, окрім тих випадків, коли потреба викаже.

VII

Коли б хто з генеральних осіб, полковників, генеральних радників, значного товариства та інших військових урядників над тією ж черню чи б то гонор гетьманський зважився б образити, чи якомусь іншому ділі провинитися, то таких переступників сам ясновельможний гетьман не має карати своєю приватною помстою та владою, а повинен таку справу (чи кримінальну, чи некримінальну) здати на військовий генеральний суд, і який на нього випадє нелицемірний та нелицеглядний декрет, такий кожен переступиш має й понести.

VIII

Тії ж генеральні особи, які належно резидують при гетьманському боці, мають донести ясновельможному гетьману всілякі військові справи, які до чийогось чину й повинності належатимуть, і відбирати декларації, а не приватні домові слуги, яких до жодних справ, доповідей та діл військових не використовувати.

IX

Оскільки перед цим у Запорозькому війську завжди бували генеральні підскарбії, які завідували військовим скарбом, млинами і всілякими до скарбу військового приходами та повинностями і ними з гетьманського відома керували, то й тепер такий порядок установлюється загальним договором і неодмінно узаконюється, аби після звільнення, дасть Бог, Вітчизни нашої з московського ярма був обраний увагою гетьманською і зі загального зволення генеральний підскарбій, людина значна і заслужена, маєтна і добросовісна, який мав би в своєму догляді військовий скарб, завідував млинами і всілякими військовими приходами й повертав їх на публічну військову потребу з відомом гетьманським, а не на свою приватну. А сам ясновельможний гетьман до військового скарбу й приходів, які до нього належать, не має належати і на свій персональний пожиток уживати, а задовольнятися своїми оброками та приходами, які кладуться на булаву та його гетьманську особу, а саме: індуктою, Гадяцьким полком, сотнею Шептаківською, добрами Почепівськими й Оболвнськими та іншими витратами, які здавна ухвалено й постановлено на уряд гетьманський. А більш ясновельможний гетьман маєтностей, добр військових не має самовладно собі привласнювати та іншим, менш у війську заслуженим, а найбільше ченцям, попам, бездітним удовам, урядникам посполитим і військовим дрібним слугам своїм гетьманським та особам приватним з уваги до них не роздавати. І не тільки до боку гетьманського має вибиратися поприсяжений генеральний підскарбій для догляду військового скарбу і, де гетьманська резиденція утвердиться, там і залишатися, але мають бути два підскарбії в кожному полку, так само поприсяжені, люди значні й маєтні за загальною ухвалою полковника, військової та посполитої старшини, які знали про полкові та городові приходи й посполиті побори - вони мали б щороку звітувати щодо свого завідування та управління. Ці полкові підскарбії повинні будуть, маючи реляцію до генерального підскарбія, знати про належні до військового скарбу приходи у своїх полках, їх відбирати й віддавати до рук генерального підскарбія. А пани полковники так само не повинні мати інтересу до скарбів полкових, задовольняючись своїми приходами й добрами, які належать до полкового уряду.

X

Як за всякими у Вітчизні й Запорозькому військові порядками, за посадою уряду свого, має ясновельможний гетьман стежити, так найбільше має тримати й на те пильне й невсипуще око, щоб людям військовим та посполитим зайві не чинилися утяження, накладі, пригнічення та здиства, через які вони, покинувши житла свої, звикли пріч їти і в закордонних державах шукати спокійнішого, легшого й кориснішого собі мешкання. Через те, щоб пани полковники, сотники і всілякі військові й посполиті урядники не важилися панщини та роботизн своїх приватних господарських козаками і посполитими людьми тими, які до їхнього уряду не належать і не є під їхньою персональною державою, брати до кошення сіна, збирання з піль жнива, гачення гребель примусом, чинити насилля, віднімаючи й гвалтовно купуючи

грунти, за будь-яку вину з усього майна лежачого й рухомого оголяти, приневолювати до діл своїх домових безплатно ремісників та козаків - має те ясновельможний гетьман своєю владою заборонити, чого й сам для доброго прикладу іншим, підручним собі, має вистерігатися і так не чинити. А оскільки всілякі утяження та здирства вірним людям походять найшвидше від владолюбних накупнів, які не покладаються на свої заслуги, прагнучи неситою пожадливістю для свого приватного пожитку військових та посполитих урядів, зваблюють гетьманське серце корупціями і завдяки цьому втискуються без вільного обрання понад слухність та право чи на полковничі уряди, чи на інші посади - щодо цього конечно постановляється, щоб ясновельможний гетьман не заводився жодними, хоч і найбільшими датками та респектами, нікому за корупції полковничих урядів та інших військових та посполитих начальств не давав і насильно на них нікого не встановлював, але завжди, як військові, так і посполиті урядники мають бути вибрані вільними голосами, особливо ж полковники, а після вибрання потверджені гетьманською владою, однак елекції таких урядників мають відправлятися не без гетьманської волі. Те ж таки право мають і полковники зберігати й не постановляти без вільного вибору цілої сотні сотників та інших урядників через корупції та будь-які інші респекти, не повинні також через своє приватне урядження їх від урядів відставляти.

XI

Козачі вдови й осиротілі козацькі діти, козацькі вдови і жінки без присутності самих козаків, коли в походах, або на будь-яких перебуватимуть службах, щоб не притягалися до всіляких посполитих повинностей і не утяжувалися вимаганням датків - домовлено і постановлено.

XII

Не менше городам українським і від того чиниться утяження, що багато хто із жителів, які мають відбувати всілякі посполиті повинності для різних державців, духовних та світських, повідходили в посесію, а їхні посполиті, які залишилися малолюдно, мусять без жодної полегли ти ж таки двигати тяжарі, які носили на собі з допомогою відторгнених і тих, що відійшли, сіл. Через це після заспокоєння після воєнної колотнечі, Вітчизни і після звільнення, дай Боже, її від московського підданства, має бути встановлена через вибраних на те комісарів генеральна ревізія всіх маєтностей, і які залишилися під державцями й подана до уваги генеральної Ради при гетьмані, за якою розсудиться і постановиться, кому гідно належить, а кому не належить тримати військові добра і маєтності, і які повинності та послушенства підданські має поспільство державцям віддавати. Також і від того убогим людям посполитим примножується утяження, що численні козаки інших людей посполитих, приймаючи собі в під сусідки, охороняють та від належних їм повинностей, які кладуться на загальну тяглість городову та сільську, а маєтні купці, захищаючи гетьманськими універсалами, чи полковничою та сотницькою протекцією, ухиляються від несення спільних посполитих тяжарів і не хочуть допомагати відбувати її людям убогим. Хай через те ясновельможний гетьман не забуде своїми універсалами повернути як підсусідків козацьких, так і купців до посполитих повинностей і заборонити їм протекції.

XIII

Столичне місто Київ та інші українські городи з маїстратами своїми в усіх правах та привілеях наданих, щоб були заховані непорушною повагою сього акту елекційного постановляється і доручається підтвердження їх свого часу гетьманській владі.

XIV

А що найбільше приносили утяження посполитим людям на Україні передусім наїзди і підводи, а козакам провідництво, через які люди приходили до крайнього в майні своєму знищення, то тепер аби ті підводи й провідництва зовсім були знищення, то тепер аби ті підводи й провідництва зовсім були залишені і щоб ніхто з переїжджих аж ніяк не важився ніде жодної підводи брати, напоїв, кормів і датків найменших вимагати, хіба хто в публічних справах і то за подорожньою ясновельможного гетьмана їхатиме, але й тому без жодних поклонних датків, а дати лише підвід, скільки в подорожній буде написано. Особливо, щоб жодні особи військові та їхні,

ясновельможного гетьмана, переїжджі слуги не вимагали за приватними ділами, а не військовими, підвід, кормів, напоїв, поклонів та провідників, бо через те городовим розорення, а бідним людям наноситься знищення. Однак, усяка особа, великий, дрібний і найменший, за приватним своїм ділом, а не військовим, коли переїжджає без рейментарської подорожньої, має своїм коштом усюди по городах та селах послугуватися, а не вимагати і силою ніколи не брати підвід та провідників.

XV

А що оренди, установлені для річної плати компаній та сердюкам і для наших військових витрат вважаються за тяготу посполиту від усіх малоросійських обивателів, військових та посполитих, так само за прикрість і утяження у поспільства є компанійська та сердюцька стація. Тому як оренди, так і згадана станція мають бути залишені й цілком знесені. Відтак хай військовий занедбалий скарб реставрується та постановиться на відбування і задоволення всіляких публічних військових таки витрат. А як багато після закінчення війни ясновельможний гетьман має тримати платних компаній та піхотинців при своєму боці на послугах військових, про те на генеральній Раді буде увага й постанова.

XVI

Стократ убогі люди кричать і скаржаться, що як індукторі та їхні фактори, так і виїзді ярмаркові чинять численні понад звичай і незчисленні їм здиства, через які неможливо взагалі убогій людині вільно з'явитися на ярмарок продати якусь малу річ для покриття убожества свого або на домову потребу купити без ярмаркового платежу, а, не дай Боже, у провину якусь, хоч малу, втрапити, то випаде бути обідраному з ніг до голови від виїзних ярмаркових. Через що хай індукторі та їхні фактори від них стільки відбирають до військового скарбу, скільки товарів, і такі ексакції, евекти та індукти, які буде вичислено в інтерцигах, нічого зайвого від купців не вимагаючи і людям вірним убогим не чинячи найменшого здиства. Так само й виїзні ярмаркові аби вибирали повинність із кого належить, а не в убогих людей, прибулих на ярмарок з малою домовою продажею або для купівлі чогось на домову потребу, жодних справ, не тільки кримінальних, але й поточних, не судили і здиства понад звичай не чинили людям та городовим - сприятиме тому ясновельможний гетьман своїм добродумним дбанням та владою; йому доручаються і всі у Вітчизні нелади для премудрого справлення, права та вольності військові для непорушного збереження та оборони, договори сі та постанови для конкретного виконання, які його вельможність зболить потвердити не тільки підписом своєї руки, але і формально присягою і тисненням військової печатки.

Джерело: Грабовський С., Ставроянн С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. – К.: Генеза, С. 509-527.

Маніфест Пилипа Орлика 1712 р.

Во ім'я Отця і Сина і Святого Духа. Володарі, що дорожать своїм добрим ім'ям та славою, більше, ніж інші люди виставлені на суд загалу, саме тому вони дивляться один на одного, немов відповідальні перед ним загалом за спонуки власних чинів та за свої ухвали, хоча насправді вони звітують перед єдиним Богом за свої діяння. З огляду на це ми маємо за необхідне дати знати Королям, Князям, Республікам та іншим Християнським державам про причини, які схилили мене прийти в Оттоманську імперію і підняти сьогодні зброю проти царя Московського, тепер уже переконані, що ця ухвала не буде кимось невірною тлумачена, а надто ж тими, які не відають про справедливість нашої справи або ж застережені підступством недругів наших. Найперше годилося б сказати, що ми не могли помилитися, ідучи услід і за прикладом нашого попередника, славної пам'яті гетьмана козацького Івана Мазепи, чий видатні заслуги й християнське благочестя досить знані були у світі. А втім, ми знаємо, що природним правом є визволятися від гноблення і трудитись, аби повернути те, що несправедливістю та переважною силою було у нас забрано: всім відомо, як трактовано нас у Московській імперії.

Всім відомо, що безсмертної пам'яті найясніший гетьман Богдан Хмельницький власною волею, не будши ніким до того примушений, прихилив руський народ і козацьку націю Московській імперії. І, укладаючи урочисту угоду, московський цар Олексій Михайлович клятвою присягнув вічно охороняти під своєю протекцією козацьку націю і руський народ. Всім відомо, що по смерті блаженної пам'яті найславнішого гетьмана Богдана Хмельницького Московська імперія, вдавшись до найрозмаїтіших способів, порушила закони та вольності козацької нації, підтвержені самим Московським царем: він хотів обернути у рабство вільний народ руський.

Всім відомо, що Петро, цар Московський, прагнув перетворити вільних козаків на регулярну армію, і порушити наші закони та вольності, і навіть вигубити назавжди Військо Запорозьке. Тоді блаженної пам'яті найясніший гетьман Іван Мазепа, з наміром оборонити права своєї Вітчизни та зберегти Військо Запорозьке, увійшов під протекцію найяснішого короля Шведського. Він у цьому наслідував приклад свого попередника, блаженної пам'яті гетьмана Богдана Хмельницького, який уклав із найяснішим королем Шведським Карлом угоду та військовий союз заради визволення Вітчизни від польського ярма, що від нього терпів тоді народ руський.

Козацька нація від фатальної Полтавської битви стогне під тиранічним ярмом Москви і жадає одного — повернути собі волю.

Після смерті в Бендерах блаженної пам'яті гетьмана Івана Мазепи козацьке військо милістю Божою та під опікою найяснішого короля Шведського стародавнім звичаєм обрало мене новим гетьманом. У цю загрозливу мить, попри найтяжчі обставини, я дав згоду взяти на себе цю величезну справу — з поміччю Божою володарити задля громадських інтересів нашої коханої Вітчизни, Війська Запорозького та всієї України. Разом з тим я прийняв це звання лише за тієї умови, що найясніший король Шведський дає запевнення козацькій нації обстоювати її права перед московитами; і заради цієї мети найясніший король Шведський підтвердив урочистим дипломом, що він не складе зброю і не почне жодних переговорів із Московією, не включивши до них інтересів козацької нації.

Проте ані прагнення наші, ані ревність до нашої коханої Вітчизни не змусили нас удатися до дій, супротивних нашому обов'язку, і, яко християнську націю, великий Володар зміцнив нас урочистою угодою, уклавши з нами союз; ця угода така почесна і вигідна для християнської нації, що міністри Порти, за їхнім твердженням, не знаходять подібного прикладу в своїх історичних анналах.

Його високість запевнив нас, що не планує ні завоювати, ані включити Україну до своєї імперії, а прагне відновити цю державу згідно з її колишнім устроєм, з тим, щоб відгородити Оттоманську імперію від держави царя Московського, позаяк їхнє близьке сусідство стає причиною великих і кривавих війн: таким чином, якщо на перший погляд ми виглядаємо прибічниками оттоманських сил, із цього не мусить випливати, ніби ми з'єдналися з турками задля звоювання християн; їдеться лише про очікування часу, коли ми зможемо очолити всю козацьку армію, аби з поміччю Божою трудитися заради визволення нашої Вітчизни від ярма, під яким вона стогне вже стільки років.

Ми не можемо незворушно дивитись на страждання нашої коханої Вітчизни, бачити порушення її прав за стількома пунктами. Ми не будемо діяти, керуючись почуттям помсти, а навпаки, згідно із справедливістю та правом, що дозволяє кожному боронити свою власну справу та свою власну мету. Цим самим ознаймуємо, що на нас не лежить вина за людську кров, яка може пролитися. При цьому, аби дати знати, що ми не зрікаємось добрих обов'язків християнських володарів, обумовлено у статті нашої угоди з королем Шведським, що, коли з поміччю Божою козацька нація буде відновлена у своїх правах, не буде нашої відмови щодо посередництва безсторонніх держав у справі усталення кордонів та справедливого розв'язання інших проблем, якщо такі виникнуть.

Нарешті, яким би не був успіх нашої справи, і якою б не була доля зброї, що її, гадаю, ми по справедливості мусимо підняти, розрадою нам буде те, що ми трудилися, важачи самим життям нашим, заради слави та користі нашої коханої Вітчизни, а також

звітували всім безстороннім особам правоту наших намірів та справедливість мотивів, які спонукали нас до дії.

У Демотиці, 4 квітня 1712 р. Гетьман Запорозьких козаків Пилип Орлик

Джерело: Кресін О.В. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття: Монографія. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2001. – С.379-382.

«Вивід прав України» (1712 р.)

По довгій й кривавій війні вічної пам'яті найхоробріший гетьман Хмельницький визволив з під польської кормиги вельми пригнічену козацьку націю. Він то утворив з України незалежне князівство і вдоволився титулом гетьмана Війська Запорозького і син його переняв це по нім у спадку й Стани названого князівства по смерті його обирали далі своїх князів і ніяка держава не присвоювала собі права противитися цьому. Україна залежала тільки під деяким оглядом від царів московських.

Не розводитимуся далі про історію України; моя ціль лише показати, що вона є вільним князівством і що Стани її вільно обирали гетьманів по своїй уподобі. Цей факт установлений і правда загально відома, що козацька нація і Україна були вільними. Яко така Україна увійшла з своїм гетьманом у договір вічного миру, заключеного коло Пруту в Молдавії, де вона називається союзницею султана; яко така увійшла вона в договір з ханом татарським і в договір, який заключив гетьман Хмельницький зі шведським королем Карлом X і який можна бачити в архівах Корони Шведської.

Але найсильнішим і найнепереможнішим аргументом і доказом суверенности України є урочистий союзний договір, заключений між царем Олексієм Михайловичем з одного боку та гетьманом Хмельницьким і Станами України з другого. Трактат цей уложений в 1654 р. і підписаний уповноваженими представниками, призначеними для цього обома сторонами. Цей, такий урочистий і докладний трактат, названий вічним, повинен був, здавалося, назавжди установити спокій, вольности й лад на Україні. Це дійсно так і було б, якби цар так само сумлінно виконав би його, як у це вірили козаки. Вони передали московському війську свої твердині і злучили свої війська з царськими за для успіху загальної справи, але царські Генерали, скориставши з довірря названої нації, хитрощами захопили велику кількість інших укріплень і потім почали командувати, мов би господарі, в цілій країні.

Одначе козакам залишили тинь суверенности і навіть по смерті гетьмана Хмельницького цар дав в 1658 р. грамоту Станам України.

Гетьман Брюховецький, удавшись в подорож до Москви під покривкою добра для України, вчинив так, що признано царя за протектора козаків. Це була основа всіх нещастя України. Україну примушено зректися прав козацького суверенітету. Громадянство досі не знає, чи Брюховецького примушено до цього негідного кроку погрозами чи чемнішими способами. Але річ відома, що це зречення не касує ні в чому прав України, бо гетьман не міг дарувати того, що належало Станам. Дарма скаржилися козаки; на Україну вислано війська, які збройною силою тримали козаків у неволі і давали їм відчувати увесь тягар деспотичного панування.

Те, що я оце щойно сказав, показує кожній неупередженій людині безперечне право Станів України й вопіючу несправедливість, учинену їй, поневолюючи козаків, позбавляючи їх власних прав та вольностей під покривкою свято:» союзу і урочистого договору, котрий забезпечив їм уживання цих прав і вольностей. Але які б великі не були московські насильства, вони не дають ніякого законного права Москалям що до України. Навпаки, козаки мають за собою право людське й природне, один із головних принципів котрого є: Народ завжди має право протестувати проти такого гніту і привернути уживання своїх стародавніх прав, коли він матиме на це слушний час.

Такий слушний час настав для України, бо шведський король прийшов на поміч пригніченій Україні; козаки набрали відваги й думали тільки про те, якби використати цю нагоду, щоби визволитися з неволі. Князь Мазепа і Стани України ужили своєї

влади в 1708 р., щоби знову заволодіти тим, що їм належало. Аби краще забезпечити собі свої вольности, вони злучилися з королем шведським і умовилися з ним не трактувати ні з ким окремо.

Ось деякі точки договору, що відносяться до мого предмету:

Й. К. В. зобов'язується обороняти Україну і прилучені до країни козаків землі й негайно вислати туди задля цього помічні війська, коли вимагатиме того потреба і коли помочі цієї проситимуть князь і Стани. Війська ці, вступаючи в країну, будуть під командою шведських Генералів, але підчас операцій на Україні Й. В. довірить керування ними князеві та його наступникам і це триватиме доти, доки Україна потребуватиме того війська, котрому Й. К. В. видаватиме платню, а козаки постачатимуть хліб і харчі.

Все, що завоюється з бувшої території Московщини, належатиме на підставі воєнного права тому, хто цим заволодіє, але все те, що — як виявиться, належало колись народові українському, передасться й задержиться при українським князівстві.

Князь і Стани України, згідно з правом, яким досі користувалися, будуть заховані і вдержані на всім просторі князівства і частин прилучених до нього.

Іван Мазепа, законний князь України, жадним способом не може бути нарушений у володінні цим князівством; по його смерті, яка — треба сподіватися — не наступить ще довго, Стани України заховують всі вольности згідно з своїми правами та стародавніми законами.

Нічого не зміниться в тому, що досі зазначено що до герба й титулу князя України. Й. К. В. не могтиме ніколи присвоїти цей титул і герб.

6. Для більшого забезпечення як цього договору, так і самої України, князь і Стани передадуть Й. К. В. на весь час, поки тягтиметься ця війна, а з нею й небезпека, деякі з своїх городів, а саме Стародуб, Мглин, Батурин, Полтаву, Гадяч.

Уповноважені Його Величества Царя зазначають:

Що Україна ніколи не була незалежною, що з під ярма невірних визволила її побідна зброя Його Царського Величества.

Що колиб змінити щось, то цим би порушилося умови Карловицького договору.

Що до першого пункту, то що з того, що Україна була колись польською провінцією, коли зважимо, що від 1649 р. до наших днів її визнала як князівство ціла Європа і навіть сам Цісар. В ім'я якого принципу релігії і побожності Московський Двір, визволивши козаків з під так мовити польської опіки, накинув їм — як показав це досвід — ярмо безконечно жорстокіше ніж те, яке невірні накидають завойованим народам?

Вкінці, коли, як то дехто твердить — хоч таке твердження зовсім фальшиве, — що Його Царське Величество придбав від Поляків якесь право на Україну, то це право не може бути нічим іншим, як правом опіки, бо Поляки ніколи не мали іншого, тож і не могли передати більших прав, ніж самі мали, і — більше навіть, — на які ніколи не претендували. Ось чому Й. Ц. В. не має жадної підстави відбирати Україні її вольности та привілеї.

Отже з цього зовсім законно й природно виходить, що Карловицького трактату ні в чому не порушиться, коли оголоситься Україну вільною, якою вона була колись, з тими границями й межами, які мала вона перед тим, як була підступом поневолена. Я питаю, на що цар включив Україну в інструкції що до миру, котрий мається заключити за посередництва Англії та Генеральних Штатів (Голяндії), коли він не хотів, щоб Україна брала участь у переговорах?

Отже з повною рацією можна вивести з усього цього, що Московський Двір належить уважати за узурпатора. України і що є причина покладатися на зрозуміння права природного й людського тими, що читатимуть це писання, що вони переконуються в безперечнім праві Станів України обрати п. Пилипа Орлика за свого гетьмана і що цей гетьман може допоминатися посідання неї країни і сподіватися привернення цього посідання від справедливости європейських держав, які є в силі наказати, щоб її йому звернено назад.

Це ж бо інтерес усіх європейських держав так зробити, щоб Україну звернено гетьманові Орликові, котрого вільно обрали й проголосили Стани України. їх бо

власний інтерес — кажу я — обов'язує їх не санкціонувати і не: давати спричиняти небезпечних для себеж самих наслідків від узурпації, що її якась сильніша держава могла, би вчинити над слабшою під єдиною прикривкою вигоди.

Міжнародне право вимагає допомагати в крайніх випадках пригніченим громадянам; тим слухніше, справедливіше і в більшій згоді з обов'язком християнства й навіть гуманности причинитися до відбудування держав, пригнічених тому лише, що повірили в союз.

Стародавня історія завела б мене занадто далеко, якби я хотів наводити з неї приклади на доказ, що держави в тих часах завжди брали сторону пригнічених князів чи республік. Не брак нам і новітніх прикладів і за останнє століття можна було бачити, як у цілім Цісарстві, Італії, Лютарингії, Померанії, Швеції і в багатьох інших місцях визнали мирові трактати повну суверенність князівств, на які держави виставляли свої права з ріжних титулів, а часом просто по причині завоювання. Україна знаходиться майже в такому самому становищі. Вона має ті самі права; невжеж не зробиться на її користь того, що було в звичаю робити для інших протягом стількох століть?

А що Цісар запропонував гетьманові Хмельницькому свою Гарантію й король шведський теж яко союзник, то гетьман і Стани України мають причини бути переконаними, що гарантії трактатів в Оліві (козаки включені в Олівський мировий договір як союзники шведського короля) спричиняться до того, що не можна буде зрабувати Україні її вольности. А тому, що всі європейські держави мають намір утримати цей трактат, що є основою європейського миру, то їм не тяжко буде знайти в ньому мотиви й способи поставити знову гетьмана Орлика на Україні і включити його в цей новий трактат.

Кажу бо, що цей загальний мир не буде тривалим доти, поки не задоволиться справедливих жадань гетьмана Орлика що до України, поки Московський Двір не задоволить справедливі скарги конфедерації, на чолі якої стоїть гетьман.

Не треба лякатися, що в разі відновлення цього князівства (України) через ослаблення Московщини порушиться європейська рівновага. Навпаки, — як свідчить про це приклад Генеральних Штатів, котрі ніколи стільки не прислужилися спільній справі, як саме від часу, коли утворили могутню республіку.

Та, що можна думати, що цей останній доказ не досить переконуючий і що цар після цього миру зможе вжити всіх сил, щоб остаточно підбити й поневолити Україну, я не клопотатимуся виказувати труднощі, невігоди і крайности, до яких такий намір (царя) зможе довести цей народ (український), а саме кинутися стрімголов під турецьке панування. А тим більше не покликуватимуся на мотиви справедливости і слави, котрими повинні керуватися європейські держави, щоби звернути Україну її гетьманові. Все це було виказано й доведено. Скажу тільки, що коли всіх наведених мотивів не досить, то інтереси, котрих я де в чому вже торкався, зобов'язують європейські держави веліти звернути Україну і тим самим обмежити державу (московську), яка незабаром може змагати до повалення європейської свободи.

Ті, що дбають про інтерес цілої Європи і кожної її держави з окрема, легко зрозуміють небезпеку для свободи Європи від такої агресивної держави. Вони можуть судити про це краще за мене не тільки з прикладів історії, але також завдяки глибокому досвідові й досконалій мудрости, котру мають про все, що відноситься до добра їх держав та інтересів Європи.

Треба сподіватися, що вони переконаються, що все сказане тут, основане на доказах і досвіді минулого і що забезпечення та тривалість миру залежить у деякій мірі від реституції України.

Джерело: Кресін О.В. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття: Монографія. — К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2001. — С.382-387.

Список використаних джерел та літератури

Джерела

1. **Борецький Йов** Протестація // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. II. Книга друга (перша половина XVII ст.) / Упор., передмова *В.Шевчука*.- С.286 – 300.
2. **Величко С.В.** Літопис. Т.1. / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, коментарі *В.О.Шевчука*. К.: Дніпро, 1991. – 371 с. (Давньоруські та давні українські літописи).
3. **Величко С.В.** Літопис. Т.2. / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, коментарі *В.О.Шевчука*. К.: Дніпро, 1991. – 642 с. (Давньоруські та давні українські літописи).
4. Воссоединение Украины с Россией: У 3-х т.— М., 1953.
5. **Дівович Семен**. Розмова Великої Росії з Малоросією 1762 року // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. 4. Кн. 2. – Середина XVIII ст. / Упор. *В.Литвинова, В.Шевчука*, примітки *В.Литвинова*.- С.115-145.
6. Документи Богдана Хмельницького / Упоряд. *І.Крип'якевич* та *І.Бутич*. – К., 1961. – 740 с.
7. Документи об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. – К., 1965.
8. Історія Русів / Пер. *І.Драча*; вступна стаття *В.Шевчука*. – К.: Рад. письменник, 1991. – 318 с.
9. [Історична звістка] про те, на яких умовах Мала Росія була під державою Польською...// Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. 4. Кн. 2. – Середина XVIII ст. / Упор. *В.Литвинова, В.Шевчука*, примітки *В.Литвинова*.- С.276-283.
10. Літопис Самовидця / Вид. підгот. *Я.І.Дзира*. – К.: Наук. думка, 1971. – 208с.
11. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. – К.: Т-во «Знання» України, 1992. – 192 с.
12. Межигірський літопис. // Сборник летописей.— К., 1888. - С. 93-100.
13. **Могила Петро**. Великий требник // Пам'ятки братських шкіл на Україні. (Кінець XVI – початок XVII ст.): Тексти і дослідження.- Київ, 1988. – С. 29-42.
14. **Могила Петро**. Служебник // Пам'ятки братських шкіл на Україні. (Кінець XVI – початок XVII ст.): Тексти і дослідження. - Київ, 1988. – С.98-119.
15. **Могила Петро**. Тридіон // Пам'ятки братських шкіл на Україні (Кінець XVI – початок XVII ст.): Тексти і дослідження. - Київ, 1988. – С.54-65.
16. **Могила Петро**. Учителське євангеліє // Пам'ятки братських шкіл на Україні. (Кінець XVI – початок XVII ст.): Тексти і дослідження.- Київ, 1988. – С.303-333.
17. **Пашковський Мартин**. Розмова козака запорозького з перським гінцем...// Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. II. Книга друга (перша половина XVII ст.) / Упор., передмова *В.Шевчука*.- С.190-195.
18. **Пашковський Мартин**. Україна, татарами терзана... // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. II. Книга друга (перша половина XVII ст.). – С. 118-124.

19. Прохання малоросійської шляхти і старшини..., подане Катерині II у 1764 р. // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. 4. Кн. 2. – Середина XVIII ст. / Упор. В.Литвинова, В.Шевчука, примітки В.Литвинова.- С.147-167.
20. **Сакович Касіян.** Вірші на жалісний погріб шляхетського рицаря Петра-Конашевича Сагайдачного // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. II. Книга друга (перша половина XVII ст.) / Упор., передмова В.Шевчука.- С. 300 – 314.
21. **Сафонович Ф.** Хроніка з літописців стародавніх / АН України, Археог. Комісія, Ін-т археографії, Ін-т історії України. Підготовка тексту до друку, перед., коментарі. Ю.А.Мицка, В.М.Кравченка. – К.: Наук. думка, 1992.– 336с.

Література

22. **Антонович В.** Про козацькі часи на Україні. – К.: Дніпро, 1991. – 238 с.
23. **Бойко І.Й.** Цивільне право Гетьманщини за Кодексом 1743 року. Автореф... канд. юрид. наук. - Львів, 1999.
24. **Бойко О.Д.** Історія України. – К.: Видавничий центр “Академія”, 1999.
25. **Борщак І.** Мазепа. Орлик. Войнаровський Історичні есе. – Львів: Червона калина, 1991. – 215 с.
26. **Брехуненко В.** Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. – Київ, 2005. – 367 с.
27. **Василенко Н.** Конституція Филиппа Орлика // Академічна юридична думка/ Укл., І.Усенко, Т.Бондарук; заг. ред. Ю.Шемшученка. – К., 1998. – 135-153.
28. **Винар Л.** Северин Наливайко і революційний рух брацлавського міщанства (1594-1596) // Винар Л. Козацька Україна. Вибрані праці. – К.; Львів; Нью-Йорк; Париж, 2003.
29. **Голобуцький В.** Запорізьке козацтво. – К.: Вища школа, 1994.– 437с.
30. **Горобець В.М.** Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII—першої чверті XVIII ст.—К.. 1995.
31. **Горобець В.** «Волимо царя східного...». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К.: Критика, 2007. – 463 с.
32. **Горобець В.** Козацький гетьманат у соціополітичній структурі Речі Посполитої : проект устроєвої моделі гетьмана Павла Тетері з року 1664 // Молода нація.- №1.- К.: Смолоскип.- 2000.-С.40-61.
33. **Горобець В., Чухліб Т.** Незнайома клію. Таємниці, казуси і курйози української історії. Козацька доба. – К.: Наук. думка, 2004. – 312 с.
34. **Горобець В.** Політичний устрій українських земель другої половини XVII – XVIII століть.- К.: Інститут історії України НАН України, 2000.-96 с.
35. **Гудзик К.** «На розраду світа християнського». Київський єпископ Йосип Верещинський — людина епохи Відродження // День. - №217, 27 лист. 2004.
36. **Грозовський І.М.** Козацьке право // Право України.- 1997.- № 6.

37. **Грушевський М.** Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. — Т.VIII. — Кн. III, Т.Х. - Київ: Наукова думка, 1995.
38. **Грушевський М.С.** Очерк истории украинского народа. — К.: Наук. думка, 1990.
39. **Гуржій О.** Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII ст.: кордони, населення, право. - К.: Основи, 1996.
40. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Зб. документів / Відп. ред. *Л.А.Дубровіна*. — К.: Наук. думка, 1993.
41. **Дністрянський М.С.** Кордони України. Територіально-адміністративний устрій. — Львів: Світ, 1992. — 144 с.
42. **Дорошенко Д.І.** Нарис історії України. — Львів: Світ, 1991. - 574 с.
43. **Забужко О.** Філософія української ідеї та європейський контекст. — К.: Основи, 1993. — 126 с.
44. **Зілинський О.** Духовна генеза першого українського відродження //Європейське Відродження та українська література XIV-XVIII ст. — К.: Наук. думка, 1993. — 374 с.
45. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. У 10 т. Перевидання в Україні. — Львів, 1993 — 2003.
46. **Єрмолаєв В.** До питання про створення незалежної Української держави // Вісник АПНУ.-2000.-№2.-с.62-69.
47. **Єфремов С.** Історія українського письменства. — Нью-Йорк, 1991.
48. *История государства и права Украинской ССР.*-К.:Наук. думка, 1987.-Т.1.
49. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: *В.А.Смолій* (відп. ред.) та ін. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. — Т.1. — 800 с.
50. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: *В.А.Смолій* (відп. ред.) та ін. — К.: Вид.дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — Т.2. — 724 с.
51. Історія української культури. — К., 2003.
52. **Каппелер Андреас.** Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії // Київська старовина. — 2001 - № 5.
53. **Качмарчик Я.** Гетьман Богдан Хмельницький. — Львів, 1996. — 328 с.
54. **Каюк С. М.** Запорозька Січ за Дунаєм // Історія України.—1999.— №37.
55. **Козут З.** Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. — К.: Критика, 2004. — 352 с.
56. **Козут З.** Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760-1830.- К.: Основи, 1996.
57. **Козаченко А.** Про державну владу Б.Хмельницького: окремі питання // Право України.-1998.-№2.- С.89-92.
58. **Корпанюк М.** Слово. Хрест. Шабля (українське монастирсько-церковне, світське крайове літописання XVI - XVIII ст., компіляції козацького літописання XVIII ст. як історико-літературне явище).—К.: Смолоскип, 2005.—904 с.
59. **Костомаров Н.И.** Мазепа. — М., 1992.
60. **Кресін О.В.** Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття: Монографія. — К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2001. — 468 с.
61. **Кримський А.** Історія Туреччини. — Київ-Львів: Олір, 1996. — 288 с.

62. **Крип'якевич І.П.** Богдан Хмельницький / (Видання друге, виправлене і доповнене).—Львів, 1990. — 408 с.
63. **Крип'якевич І.** Історія України. — Львів: Світ, 1992.
64. **Крисаченко В.С.** Українознавство: Хрестоматія-посібник: У 2-х кн. — Кн.2. — К.: Либідь, 1997.
65. **Куліш П.** Чорна рада. — К, 2005.
66. **Кухта Б.** З історії української політичної думки: Текст лекцій: Навчальний посібник. — К.: Генеза, 1994. — 368 с.
67. **Лавріненко Ю.** Василь Каразин — архітект відродження.- Мюнхен: Сучасність, 1975.
68. **Литвинов В.** Ренесансний гуманізм в Україні. — К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2000. — 472 с.
69. **Лепісевич П.М., Терлюк І.Я.** Козацька держава і право. Навчальний посібник з історії держави і права України. — Львів: Край, 2005. — 136 с.
70. **Литинський В.** Україна на переломі. 1657 — 1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім ст. Перевидання в Україні.— К., 1997. — 145 с.
71. **Леп'явко С.** Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. - Чернігів: Сіверська земля, 1996.
72. **Леп'явко С.** Козацтво й Україна наприкінці XVI ст.: чи була можливість порозуміння? // Польсько-українські студії. Україна і Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Зб. наук. праць. — К.: Либідь, 1993. - С.48-55.
73. **Леп'явко С.** Проекти оборони українських земель Йосифа Верещинського наприкінці XVI ст. // Історія України.- 2002.- № 39 (295).
74. **Леп'явко С.** Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). — Чернігів, 1999.
75. **Леп'явко С.** Формування світоглядних засад українського козацтва (поняття «козацького хліба» в останній третині XVI ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI - XVIII століть. — К., 2000.
76. **Лоський І.** Юрій Немирич — канцлер Великого князівства Руського. — Львів, 1928.
77. **Лукашевич О., Манжул К.** «Конституція» Пилипа Орлика — історико-правова пам'ятка XVIII ст. — Х., 1996. — 35 с.
78. **Макарчук С.** Державотворчі, національні і соціальні спектри політики Б.Хмельницького // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. — Львів-Люблін, 1996.- С. 9-20.
79. **Макарчук С.** Писемні джерела з історії України: Курс лекцій. — Львів: Світ, 1999. — 352 с.
80. **Маковський В.І.** Становлення основ української державності у середині XVII ст. — К., 1995.
81. **Максимович М.** Исторические письма о козаках приднепровских // Собр. соч.: В 3 т. — Т. 1. - К., 1876.
82. **Мала енциклопедія етнодержавознавства.** - К.: Довіра: Генеза, 1996.
83. **Мальчевський О.** Витоки української національної ідеї (XVI — перша половина XVII ст.) // Вісник Львівського університету. Серія: філософські науки. - 2002. - Вип. 4.

84. Марсове поле (Книжка перша. Героїчна поезія на Україні X – першої половини XVII ст.) (Антологія). – К., 1989.
85. **Махун С.** Український Дон Кіхот XVII століття // Дзеркало тижня. – 2004. – 21-27 серпня.
86. **Мицик Ю.А., Плохій С.М., Стороженко Г.С.** Як козаки воювали. – Дніпропетровськ: Січ, 1991.
87. **Мыцык Ю.** Украинские летописи XVII века. – Днепропетровск, 1978.
88. **Мезько-Оглоблин О.** Люди старої України та інші праці.- Острог-Нью-Йорк, 2000.
89. **Мельник Л.** Ідея державності у суспільній думці Гетьманщини (XVIII сторіччя) // Розбудова держави.- 1999.- №1-6. - С.167-171.
90. **Мельник Л.** Нариси козацької держави в українській суспільній думці у переддень Хмельниччини // Розбудова держави. - 1998.- №9/10.- С.107-112.
91. **Музиченко П.** Формування правової доктрини на українських землях у XVI ст. // Молода Українська держава на межі тисячоліть: погляд в історичне минуле і майбутнє демократичної, правової держави Україна. Зб. наук. праць.- Львів: Львів. ін-т. внутр. справ, 2001.- С.158-162.
92. **Наливайко Д.С.** Козацька християнська республіка. Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках. – К.: Дніпро, 1992. – 495 с.
93. **Нічик В.М.** Петро Могила в духовній історії України. – К., 1997.
94. **Огієнко І.** Українська культура. – К., 1991.
95. **Огородник І.В., Огородник В.В.** Історія філософської думки в Україні. Курс лекцій: Навч. посібник. – К. : Вища школа, 1999. – 543 с.
96. **Окіпнюк В.** Деякі особливості державного устрою Гетьманщини в другій половині XVII – початку XVIII століття// Незалежність України: історичні витоки і перспективи. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 5-ій річниці незалежності України. – К.: Інститут історії України НАН України, 1997.- С.46-48.
97. **Падох Я.** Суди і судовий процес старої України.- Нью-Йорк-Львів.-1990.
98. Пам'ятки братських шкіл на Україні. (Кінець XVI – початок XVII ст.): Тексти і дослідження.- Київ,1988.
99. **Панашенко В.** Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII - XVIII ст.).- К.,1995.
100. **Пасічник М.** Гетьман України Іван Виговський. – Львів, 2006. – 340 с.
101. **Пауук А.Й.** Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (1648–1782). –Львів: Вид-во ЛДУ, 1967.
102. **Петровський В.В., Радченко Л.О., Семененко В.І.** Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі. – Х.: «ШКОЛА», 2007. – 592 с.
103. **Плохій С.** Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // *Mediacvalia Ucrainica*: ментальність та історія ідей.—Т.3.—К., 1994.
104. **Плохій С.** Крила протекції: до визначення правового змісту Переяславської угоди 1654 року // *Mediacvalia Ucrainica*: ментальність та історія ідей.—Т.5. – К., 1996.

105. **Плохій С.** Наливайкові віра: козаки та релігія в ранньомодерній Україні: Пер. з англ. – К.Критика, 2005. – 496 с.
106. **Полонська-Василенко Н.** Історія України-Руси. У 2-х т.- Т.1.-К., 1992.
107. **Помпео Лоренцо.** Гуманістична етнографія в посланні щодо релігії і жертвопринесень, давніх прусів Чна Сандекія Малекія (Мелетіуса) // Етнічна історія народів Європи. – Вип. 4. – К.: УНІСЕРВ, 2000. – С.97-123.
108. **Попович М.В.** Нарис історії культури України.- К.: Либідь, 1999.
109. **Пугачева Н.Т.** Идеино-политический смысл реставрационной деятельности Петра Могилы // Человек и история в средневековой философии. Мысли русского, украинского и белорусского народов. – Киев, 1987. – С. 122-139.
110. **Путро А.И.** Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. - К., 1988.
111. **Розумний М.** Українська ідея на тлі цивілізації.- К.: Либідь, 2001.
112. **Сас П.** Політична культура українського суспільства (кінець XVI - перша половина XVII ст.). – К., 1998. – 287 с.
113. **Сас П.** «Своя земля» у сприйнятті запорозьких козаків (початок XVII ст.) // П'ятий Конгрес Міжнародної Асоціації Україністів. Історія. – Чернівці, 2003. – Ч.1.- С.191-194.
114. **Сергійчук В.І.** Іменем війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття. – К.: Вид-во «Україна», 1991. – 253 с.
115. **Сиволоб Ю.В., Солдатенко В.Ф.** Передумови і зародження української національної ідеї // Український історичний журнал. – 1994. - №2-3. – С.14-28.
116. **Сисин Ф.** Хмельниччина та її роля в утворенні модерної української нації // Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України (Львів-Брюховичі, 27 серпня 1993). – Львів, 1995. – С.23-42.
117. **Скакун О.Ф.** Питання держави і права у філософії Григорія Сковороди // Право України. – 1995. - №2.
118. **Скальковський А.О.** Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / Передмова та коментарі Г.К.Швидько. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с.
119. **Сковорода Г.** Повне зібрання творів: У 2-х т. – Т.1. - К.: Наукова думка, 1973. – 532 с.
120. **Сліпушко О.** Українська суспільно-політична думка XIX ст. // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. 5. Кн. 1. – XIX ст. –С.7-132.
121. **Сміт Е.Д.** Національна ідентичність /Перекл. з англ. Тарашука П. – К.: Основи, 1994. – 224 с.
122. **Смолій В.А., Ричка В.М.** Угоди гетьманського уряду України з Московською державою (1654-1764 рр.) очима правознавця // Укр. істор. журнал. - 1993. - №4-6.
123. **Смолій В.А., Степанков В.С.** Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К., 1993. – 624 с.
124. **Смолій В.А., Степанков В.С.** Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації.- К.: Альтернативи, 1997. – 368 с.

125. **Скакун О.Ф.** Питання держави і права в філософії Г.С.Сковороди // Право України.- 1995.- № 2.- С.49-51.
126. **Салтовський О.** Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки. – К., 2002.
127. **Стороженко Г.С.** Основи побудови збройних сил Запорозької Січі // Історія України. – 1998. – № 47.
128. **Терлюк І.Я.** Історія держави і права України. (Доновітній час). Навчальний посібник.- К.: Атіка, 2006. - 400 с.
129. **Терлюк І.Я.** Історія держави і права України. Навчальний посібник-практикум. – К.: Атіка, 1999. – 190 с.
130. **Терлюк І.Я.** Історія українського права від найдавніших часів до XVIII століття. Навчальний посібник з історії держави і права України. – Львів, 2003. – 156 с.
131. **Терлюк І.Я.** Ліквідація козацько-гетьманської державності України // Вісн. Львів. інст. внутр. справ.-1996.-Вип.3. – С. 100-108.
132. **Терлюк І.Я.** Розвиток права в Україні доби козацько-гетьманської держави // Актуальні питання реформування правової системи України. Збірн. наук. статей. Волинський державний університет ім. Лесі Українки. – Луцьк.-2004.
133. **Терлюк І.Я.** Особливості функціонування державного механізму та застосування права в Гетьманській Україні // Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи. Збірн. наук. праць Тернопільського юридичного інституту ТАНГ. – 2003.- № 5.
134. **Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. II. Книга перша (XVI ст.) / Упор., передмова В.Шевчука.-560с.**
135. **Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. II. Книга друга (перша половина XVII ст.) / Упор., передмова В.Шевчука.- 536 с.**
136. **Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. III. Кн. 1. – Третя чверть XVII ст. / Упор., передмова В.Шевчука.- 504 с.**
137. **Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. III. Кн. 2. – Остання чверть XVII – початок XVIII ст. / Упор., резюме В.Шевчука.- 576 с.**
138. **Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. IV. Кн. 1. – Перша третина XVIII ст. / Упор., примітки В.Литвинова, передмова В.Шевчука.- 520 с.**
139. **Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. IV. Кн. 2. – Середина XVIII ст. / Упор. В.Литвинова, В.Шевчука, примітки В.Литвинова.- 360 с.**
140. **Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. IV. Кн. 3. – Кінець XVIII ст. / Упор., прим., словник В.Литвинова.- 296 с.**
141. **Ткач Ар.П.** Кодифікація, пам'ятники и основные черты права Украины второй половины XVIII – первой половины XIX ст. Автореф. докт. юридич. наук.- К., 1969.
142. **Толочко П.П.** Феномен Петра Могили // Толочко П.П. Від Русі до України. – Київ, 1997. - С. 190-194.
143. **Топачевський А.** Поет та його «Ябеда» // Дзеркало тижня. – 2008. - № 11 (690) 22 – 28 бер.

144. Українська ідея. Історичний нарис / *Солдатенко В.Ф., Крижанівський В.П., Левенець Ю.А.* та ін. – К., 1995.
145. Українська література XVII ст. – К., 1987.
146. Українська поезія XVII ст. (Антологія). – К., 1988.
147. Українські гуманісти епохи Відродження (Антологія): У 2-х т. Упоряд., склав примітки та словник імен, назв, термінів *В.Литвинов*; перекл. З лат. *В.Литвинов* та ін. – К., 1995.
148. Українські народні думи та історичні пісні. – К., 1955.
149. **Чубатий М.** Огляд історії українського права. – Мюнхен-Київ, 1994.
150. **Чухліб Т.** Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. - С.90.
151. **Чухліб Т.** Приковування до труни жертв – найстрашніша кара для вбивць // Іст. України. – 2003.-№ 10.
152. **Шевченко В.** Петро Могила: штрихи до портрета людини, діяча, Богослова (До 355 роковин смерті) // Визвольний шлях. –2002.-№1.– С.53-65.
153. **Шевчук В.** Козацька держава. Етюди до українського державотворення.- К.: Абрис,1995.
154. **Шевчук В.О.** Муза Роксоланська: Українська література XVI-XVIII століть: У 2 кн. Книга перша: Ренесанс, Ранне бароко.–К.: Либідь, 2004.–400с.
155. **Шевчук В.О.** Муза Роксоланська: Українська література XVI-XVIII століть: У 2 кн. Книга друга: Розвинене бароко. Пізне бароко.–К.: Либідь, 2005.–728 с.
156. **Шевчук В.** Національна ідея в Україні, зокрема національно-визвольна, та її подвижники. Історичний нарис. – К.: МАУП, 2007. – 272 с.
157. **Шевчук В.** Нерозгадані таємниці «Історії Русів» // Історія Русів / Пер. *І.Драча*. – К.: Рад. Письменник, 1991. – С.5-28.
158. **Шевчук В.** Суспільно-політична думка в Україні в другій половині XVII – на початку (до 1710 р.) XVIII століття // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. III. Книга перша (Третя чверть XVII ст.) / Упор., передмова *В.Шевчука*.- С.7-172.
159. **Шевчук В.** Суспільно-політична думка в Україні в XVI – першій половині XVII століття // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. II. Книга перша (XVI ст.) / Упор., передмова *В.Шевчука*.
160. Человек и история в средневековой философии. Мысли русского, украинского и белорусского народов. – Киев, 1987.
161. **Щербак В.О.** Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К.: “КМ Academia”, 2000.
162. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: *Ю.С. Шемшученко* (відп. ред.) та ін. – К.: “Укр. енцикл.”, 1998-2004.- Т.1-6.
163. **Яворницький Д.І.** Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – Дніпропетровськ, 1991. – 70 с.
164. **Яворницький Д.І.** Історія запорізьких козаків у 3-х т.- Т.1. /Пер. з рос. *І.Сварника*. – Львів: Світ, 1991.
165. **Яковенко Н.** Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. –К.: Генеза, 1997.

166. **Яковенко Н.М.** Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. – К.: Наук. думка, 1993. – 416 с.
167. **Яковлева Т.** Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К.: Основи, 1998. – 447 с.
168. **Яковлів А.** Український Кодекс 1743 р. // Записки НТШ.- Т.4(159).- Мюнхен,1949.
169. **Яковлів А.** Українсько-московські договори в XVII-XVIII ст. // Укр. істор. журнал.-1993 (№4) – 1995.

ЗМІСТ

Вступ

Розділ I. Становлення ідеї козацької державності як національної державної ідеї (друга половина XVI – перша половина XVII століття)

Козацьке питання у Речі Посполитій як суспільно-станова та міжнародна проблеми та його відображення у вітчизняній політико-правовій думці.....	13
Напрями правового врегулювання проблеми українського козацтва в Речі Посполитій.....	20
Йосиф Верещинський як речник інтересів Польської держави й українського козацтва.....	24
Козацтво - суб'єкт політичного процесу: Задніпровська козацька держава Й.Верещинського.....	30
Державотворча програма наливайківського руху як спроба реалізації ідеї козацького державотворення.....	37
Поєднання інтересів козацтва з інтересами православного духовенства і шляхти - новий етап формування української державної ідеї.....	41
Діяльність гетьмана Петра Сагайдачного: козацтво як політичний чинник у боротьбі за національну державність.....	45
Державно-правові погляди П.Могили: ідеологічні засади збереження українцями права на власну національну ідентичність.....	49
Козацтво у контексті українського націогенезу: штрихи до формування української національної ідеї XVI – першої половини XVII ст.....	53

Розділ II. Політико-правова ідеологія українського державотворення в роки Національної революції середини - другої половини XVII століття

Визвольна війна українського народу середини XVII ст. як Національна революція.....	61
Еволюція української державної ідеї: від причин «Великого повстання» й політики «козацького автономізму» до формулювання політичної програми Б.Хмельницького.....	67
Козацько-гетьманська державність у Речі Посполитій: спроба творення державної автономії.....	75
Юридичне закріплення протекторату як форми розбудови національної державності у межах Московської держави.....	78
Вплив Хмельниччини на розвиток української національної свідомості.....	85
Політичні та правові ідеї в Україні за гетьманства Івана Виговського: Гадяцький трактат (1658) та «Перелік пунктів і покірних прохань польському королю і Речі Посполитій» (1659).....	88
Витоки та історичне тло «Руїни».....	98
Російська ідеологія українського державотворення: «Гетьманські» (договірні) статті як юридичний засіб обмеження суверенітету Війська Запорозького.....	100
Ідеологія розбудови української державності у складі Речі Посполитої: проект Козацького гетьманату гетьмана Павла Тетері.....	106
Ідеологічне обґрунтування альтернативного бачення України: становлення основ російсько- та польсько-центризму в українській політико-правовій думці.....	115

«Турецька» складова ідеології та практики козацького державотворення.....	120
Між республікою та монархією: форма правління в ідеології та практиці козацького державотворення.....	128

Розділ III. Особливості розвитку ідеї національного державотворення в українській політико-правовій думці XVIII століття

Суспільно-політична ситуація на українських землях наприкінці XVII – XVIII століть.....	135
Особливості розвитку та головні проблеми української політико-правової думки XVIII ст.....	141
Характер та ідейна спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття.....	147
«Пакти й Конституція прав і вольностей Війська Запорозького...» Пилипа Орлика.....	148
Правові підстави української державності у «Маніфесті до європейських урядів» та «Виводі прав України» Пилипа Орлика.....	153
Ідея автономії української держави у політико-правовій думці Гетьманщини...156	
Кодифікація права України-Гетьманщини як прихована спроба обґрунтування ідеї української автономії.....	163
Козацьке літописання XVIII ст.: предтеча політико-ідеологічної концепції України як Малоросії.....	168

Розділ IV. «Українська ірредента»: вітчизняна політико-правова думка в умовах завершення інкорпорації козацької державності (остання третина XVIII століття)

Остаточна ліквідація автономного статусу козацької Гетьманщини.....	178
Алегоричні протести національної еліти проти знищення козацької державності.....	183
Ідея домінанти культури - «Духовного дому» Михайла Козачинського – для збереження національної ідентичності українців.....	189
Суспільно-політичний ідеал «української ірреденти»: ідея «Горної республіки» Г.Сковороди.....	192
Маніфест українського патріотизму: «Історія Русів» – найвизначніша пам'ятка української політико-правової думки доби «української ірреденти».....	196

Висновки	204
<i>Додаток 1</i>	213
<i>Додаток 2</i>	243
<i>Додаток 3</i>	277

Список використаних джерел та літератури	289
---	-----

Навчальне видання

**Терлюк Іван Ярославович
Флис Іван Михайлович**

**Політико-правова доктрина козацького
державотворення:
нарис історії української державної ідеї**

Літературний редактор: *Зиновій Бичко*

Терлюк І.Я., Флис І.М.

Політико-правова доктрина козацького державотворення: нарис історії української державної ідеї. – Львів: Вид-во Тараса Сороки, 2008. - 300 с.

У пропонованому посібнику, спираючись на широку бібліографію використаних джерел та літератури, на аналіз творів вітчизняних мислителів, представників української політико-правової думки, робиться спроба в руслі проблемно-хронологічного підходу (від кінця XVI – XVIII століть) простежити процес становлення, розвитку та занепаду ідеї козацької державності як національної державної ідеї.

У додатках книги, укладених відповідно до її розділів, представлено документи, що відображають особливості становлення, розквіту та занепаду ідеї козацької державності як національної державної ідеї, а також ідейний контекст українського державотворення другої половини XVII-XVIII століть.

Для студентів вищих навчальних закладів, гімназій, ліцеїв, коледжів, у яких вивчаються історико-правові дисципліни, а також усіх, кого цікавить історія української політико-правової думки та держави і права України.